

TRIKĀNDA MANDANĀ

OR

ĀPASTAMBA SUTRA DIVANITĀRTHA KĀRIKĀ

BY

BĀDI MUDGĀRA KUTHĀRA KUMĀRA SWĀMI'S

AND

TRIKĀNDA MANDANĀ BHĀSKARA MĪCRA

A

SOMA-YĀJĪ.

BEING

AN EXPOSITION OF THE SOMA-YĀGA APHORISMS OF ĀPASTAMBA.

WITH AN

ANONYMOUS COMMENTARY

EDITED BY

BANDYACHĀTESYA MAHAMANOFĀDHYAYA

CĀNDRAKĀNṬA TĀNKĀLĀNKĀRA BHĀTTĀCHĀRYA,

*Late Professor of the Government Sanskrit College, Calcutta,
Honorary Member, Asiatic Society of Bengal, &c.*

CALCUTTA.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1903.

त्रिकाण्डमण्डन

वा

आपस्तम्बसूत्रध्वनितार्थकारिका

वादिमुद्गरकुठारकुमारस्वामिसूरिसुत-त्रिकाण्डमण्डन-

भास्करसिद्धसोमयाज्ञिकता,

शास्त्रया समलुता ।

राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापकचर-

षष्ठशटीष-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्त तर्कालङ्कार भट्टाचार्य्येण

परिपोषिता ।

शशाङ्कसमाप्तमन्त्रा

कलिकातामहानगर्यां

यासिद्ध निग्रन यन्त्रे मुद्रिता ।

शकाः १८२५ ।

अवतरणिका ।

अथैव चिकाव्यमयननरासा प्रख्यातो यज्ञो मुद्रयित्वा प्रकाशतां नीतः ।
यानि पुस्तकान्यवस्येतस्य शोधनमुद्रणे अकरवं, तानि तान्त् प्रदर्शने ।
एवं तावदक्षरौषं पुस्तकं टोकासहितं क-चिद्रितम् । द्वितीयं मिथिला-
प्रदेशादाहृतं टोकासमकृतं ख-चिद्रपरिहितम् । तृतीयं काशीव्यसंस्कृत-
विद्यामन्दिरपुस्तकालयादहोतं मूलमार्थं ग-चिद्राहितम् । चतुर्थं जयपुरात्
संस्कृतं सटीकं घ-चिद्रोपेतम् । प्रथमं कालिकातावासाय औपुष्ता वावु
प्रतापचन्द्र धोमनदाशयस्य पुस्तकालयादहितं छटीकं छ-चिद्र-
विनिर्दिष्टम् । तेषु प्रथमं पुस्तकमत्रैव समीचीनम् । द्वितीयस्तु पुस्तकं
प्रायस्तादृशमेव समीचीनम् ।

पुस्तके चास्मिन् प्रत्यारि काव्याणि प्रकरयानि वा सन्ति । तानि च
प्रथमं अधिकारिनिरूपण-प्रतिनिधिनिरूपण-पुनराधेयनिमित्तनिर्णय-
प्रकीर्णकाव्यानि । काव्यप्रयाजां मुख्य प्रतिपाद्यविषया तत्तन्नामैव सुस्पष्टः ।
अतुर्गकाण्डे तु पाकपथादीनामावृत्तनाटकादिषां निरूपितम् । सर्वत्रैव
प्रसङ्गादन्वेष्यथां निरूपिताः सन्ति । प्रथमे काण्डे साङ्गसप्तशतशत-
संख्याः कारिकाः, द्वितीये साङ्गीयादशोत्तरविंशतसंख्याः, तृतीये
सङ्गीतचत्वारिंशदधिकशतगिताः, चतुर्थे एकौनविंशत्संख्याः सन्ति ।
नित्यत्वा साङ्गचतुःसप्तदधिकपञ्चशतगिताः कारिकाः सन्दर्भान् यन्ते ।
परन्तु तृतीयकाण्डान्ते अमादेकाधिकचत्वारिंशदुत्तरशतसंख्या मुद्रिता-
ऽस्ति । एवं द्वितीयकाण्डे क्वचित् क्वचित् पत्रे प्रथमभाण्डमिश्रपरि-
मुद्रितम् । उभया सुधीभिः सन्तथमेतत् ।

यज्ञोयमसम्पूर्णं इति प्रतिभाति । तृतीयकाण्डे

पुनराधिप्रसङ्गेन किञ्चिदत्र निरूपितम् ।

प्रायश्चित्तान्तरं नचो सख्याने नञ्जिह्वानम् ।

इति प्रतिज्ञातस्य प्रायश्चित्तान्तरस्यान्नानुपलम्भात् । यज्यस्यास्य नाम
 ध्यापस्तम्बसूत्रध्वनितार्थकारिकेति तत्र तत्र पुष्पिकायां दर्शनादवगम्यते ।
 परं यज्यज्ञप्रामाण्यसारेण त्रिकाण्डमण्डननामैव प्रसिद्धिमुपागतोऽयं यज्यः ।
 कर्त्ता ह्यस्य कुमारसामिच्छरिसुतो भास्करमिश्रः । तस्यास्य यज्यकर्तुः
 त्रिकाण्डमण्डन इति नामान्तरमासौदिति पुष्पिकादर्शनादवसीयते ।
 तत्राप्तैवास्य प्रसिद्धिः । कस्मिन् समये अयं भास्करमिश्र आविरासीदिति
 न निश्चेतुं शक्यते । स्वप्न्ये सावदरं कर्क-मण्डन-दामोदर-भवनाश-वासन-
 मरुदाशसूत्रमायकार-मन्त्रब्राह्मणमायकारादीनां, केशवसिद्धान्त-कन्य-
 माय-भवमाय-शौभाषिकारिकादियस्यानां चोत्तरं ज्ञतवान् । तेऽपि यज्या
 यज्यज्ञतस्य अतीव प्राचीना इत्यत्र नास्ति सन्देहः । मदनपारिजातादियु
 प्राचीननिबन्धेषु यज्यस्यास्य समुल्लेखात् अथवाकारिकाया उद्धृतत्वात्
 यज्योऽयमतिप्राचीनः प्रामाणिकश्चेति ज्ञायते । यज्यज्ञता खल्वनेन वाज-
 पेयादिकारिकाऽपि विरचिता । वाजपेयकारिका तु दृष्टैवास्माभिः ।
 टीकाज्ञता तु स्तनाम नैव प्रकटितम् । अतः केन कदेयं टीका विरचितेति
 न ज्ञायते । परन्तु टीकायां रामण्डिरामराकंप्रयोगपारिजातादीनामुल्लेख-
 दर्शनात् टीकेयं नातीव प्राचीनेति शक्यते वक्तुमिति शिवम् ।

कलिकातामहानगर्याम् ।

शाका १८२२ । चैत्रे मासि ।

} श्रीचन्द्रकान्तदेवशर्मा ।

त्रिकाण्डमण्डनस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

अ ।

विषय ।	धृता ।	पङ्क्त्या ।
परिनिर्वाणश्रवणात्ता मयनेनाभुगत्पादशान-तर्ह		
पूर्वोपनिदर्शने व्यवस्था	१६७	८
धामरनुगमे व्यवस्था	१६९	४
अज्ञानादसुखिना कर्मिणि हते व्यवस्था ...	२०	१
अधिकारभेदाः	११	१४
अधिज्ञाताधिकारः	१८	१२
अनाहिताग्नेः पितुरनुक्षया पुत्रव्याधावाधिकारः	७६	१३
अनेकफलस्य कर्मिणः प्रतिफलं कर्मिण-		
व्याख्ययनाद्वृत्तिविचारः'	२५	१४
अद्विन्दुशनिमित्तम्	२१६	११
अद्विन्दुसङ्कल्पम्	२३५	५
अयंश्रौत्रप्रशंसा	२४७	३
अयंज्ञानाभावेऽपि कर्माधिकारः	२६	९
अवततहविर्गांशे व्यवस्था	११०	६

आ ।

आधानस्य निवृत्तात्मत्वविचारः	१२	२
आरम्भानन्तर शक्तितीरे व्यवस्था	३८	१६
आहिताग्नेः प्रवासे देशकालपरिमाणम् ...	५६	१८
आहिताग्नेः शवालागमे व्यवस्था	१८०	१
आहिताग्नेर्धनार्थं प्रवासाः	५४	१५

विषयः ।

श्रृङ्गाः ।

पङ्क्तयः ।

उ ।

उद्घाताभौ व्यवस्था	१२६	...	१
उपघाते नैमित्तिकम्	२११	...	१०

क ।

कर्ममध्ये कर्मान्तरसन्निपाते व्यवस्था ...	२१	...	१२
कर्ममध्ये प्रतिपत्न्योरन्यतरसरये व्यवस्था ...	३०	...	१५
कर्मलोपे नैमित्तिकम्	२१०	...	११
काम्यकर्मारम्भानन्तरं कामनानिरुत्तावपि तत्समापनम्	३८	...	१२
काम्यनैमित्तिकाधिकारः	१५	...	११
काम्यधोमयागाधिकारी	५६	...	१०
काम्यानामस्यदक्षिणत्वे दोषः	२३८	...	०
काम्येन नित्यसिद्धिः	१५	...	०
कालशौचादेरधिकारहेतुत्वम्	१६	...	८
कृषित् कर्मणि दौक्षितस्य शधिकारः ...	२१	...	१

ग ।

गृह्याख्यवयोर्गुणस्य बलवत्त्वम्	१२३	...	०
गोप्रतिनिधिः	१२१	...	०
गौणकालव्यवस्था	१३४	...	१

ज ।

जातेष्टावधिकारचिन्ता	{ १५ १६ २३	...	{ १२ ४ ३
जीवत्पिष्टकस्य पिष्टपिष्टयज्ञान्दीमुखविधिः	२३१	...	२
जीवतोमृतधाम्न्यौर्ध्वदेहिककरणे व्यवस्था ...	२२२	...	१२

विषय ।	पृष्ठा ।	पङ्क्तय ।
ल्येष्टस्य शब्दाविहीनत्वे तदाज्ञया कनिष्ठस्याधानाधिकार . . .	४६	८
श्लेषानुज्ञयापि कनिष्ठस्य विवाहे नाधिकार	४८	४
ज्योतिष्ठोमस्यालृत्प्रभाहृत्तिघिन्ता	१५	१

६ ।

दक्षिणाप्रतिनिधि . . .	१२२	३
दत्तकस्य पित्रादिनामोच्चारणे विशेष	७८	६
दुर्गाक्षरकणक्षरम् . . .	७८	११
दूरासप्तगुणयोरासप्तगुणस्य षण्णवम्	१२४	३
द्वेषान्तरे यष्टुमरणे व्यवस्था .	३८	६

७ ।

धर्मप्रजासम्बन्धेषु दारेषु सत्सुखि कामतोहारान्तरग्रहणम्	२०४	१
--	-----	---

८ ।

शदीकत्वम् . . .	२००	४
शठारखिप्रतिपत्ति . . .	२१६	१६
नित्यकर्म्मण्यापि सङ्ख्य	४१	१०
नित्यकर्म्मार्थं कदाचिचौर्मेण्यापि श्रयार्थम्	६२	३
नित्यकर्म्मार्थं चौर्याविरिक्तकुमार्येण्यापि श्रयार्थम्	६१	५
नित्यकर्म्मार्थं सप्रतियोग्यमपि प्रतियोग्यम्	२३६	२
नित्यकाम्यकर्म्मार्थि . . .	१४	१
नित्यकाम्यदक्षिणत्वं न दोषावहम् . . .	२३८	०
निन्दितकाशे शोमादौ नाधिकार .	८०	१८
निन्दितदेशे शोमादौ नाधिकार . . .	८०	११

विषय ।	पृष्ठाः ।	पङ्क्तयः ।
निषेधेऽधिकारचिन्ता	१८	१
नूतनारण्यद्वयम्	११६	१२
नैमित्तिकाद्यधिकारः	१६	८
नैमित्तिकाधिकारचिन्ता	१७	११

प ।

पक्षज्ञोमातिपाते व्यवस्था	१६६	२
पतितत्वान्तिदेशेऽपि कर्माधिकारः	७५	२
पतितस्य निषिद्धवर्जनेऽधिकारः	७४	१६
पतितस्य वैधकर्मानधिकारः	७३	८
पतितस्य साधारणधर्मैऽधिकारः	७४	१८
पतितानां नामराह्यां स्रक्काण्याशंसनादौ न कर्तव्यम्	७५	१७
पत्नीप्रतिनिधिः	८३	५
पत्नीविशेषणादि	३४	१७
पत्न्याधिकारे विशेषः	३५	१२
पत्न्यादौनां स्वयं ज्ञोमाधिकारो नास्ति	१८५	१६
पत्न्यान्वयतिक्ते व्यवस्था	१८२	२
पत्न्यां प्रोषितायां व्यवस्था	१८४	३
पत्न्या रजसजादित्वे व्यवस्था	५१	४
पत्युः प्रवासे पत्न्याः कर्माधिकारविचारः	४८	१४
परिमाणरूपयोर्मध्ये रूपस्य भवत्वम्	१२४	१
परीक्षितोपविचारः	४४	६
पिडयज्ञस्थानकृत्वसकृत्वं वा	१२	५
पित्रादौनां पतितत्वे पितामहादौ पित्रादिभावना	७७	१३
पित्रादौनामसोमपोधित्वे व्यवस्था	६४	४

विषयः ।	पृष्ठाः ।	पङ्क्तयः ।
पुनः परिणयकारणानि	२०२	६
पुनराधाननिमित्तानि	१५६	१८
पुनराधानविधिः	१५०	१
पुनराधेयनिमित्तानि	१५८	८
पुनराधेयविधिः	१५०	१
पुनरात्सृष्टप्रसन्नार्थविचारः	६५	५
प्रतिनिधिनिरूपणम्	८१	१
प्रतिनिधौ मन्त्रस्योद्घाभावः	१५८	८
प्रथमारम्भशुद्धीतकालादीनामुपादानम्	२४०	१२
प्राङ्मुखिनामिसम्बन्धम्	२३५	३
प्रारब्धस्य सूतकादौ कर्त्तव्यता	७३	३
प्रेताधानम्	१८१	१७
प्रोषितस्य नियमाः	१८०	८
प्रोषितस्य पुनराधानप्राप्तौ निर्णयः	५२	१६

व ।

वज्रनार्थस्य एकस्याः पञ्चा मरणे व्यवस्था	१२८	१
---	-----	---

म ।

मन्त्रोक्तब्राह्मणोक्तगुणानां मध्ये मन्त्रोक्तगुणस्य

मन्त्रोक्तत्वम्	१२९	५
मन्त्रमासलक्षणम्	८२	६
मन्त्रमासे कर्त्तव्याकर्त्तव्यनियमः	८१	७
मुख्यकालमुख्यसाधनयोः प्राधान्यचिन्ता	१३५	१०
मृतपत्नीकस्य पत्नीस्थाने कुशपत्नी	२०७	६
मृतभार्य्यस्य पुनर्विवाहभावे एकाकिनोनाम्न्याधानम् २०६		

विषयः ।

श्लोकाः ।

पङ्क्तयः ।

य ।

यज्ञार्थभिक्षितद्रव्यस्थान्यत्र विनिषेजे दोषः	६०	...	१४
यज्ञोपवीतप्रतिविधिः	...	...	८
याज्ञानुवाक्यादिविस्मृतौ व्यवस्था	...	...	१

व ।

विज्ञाप्यधिकारप्रयोगकम्	...	...	७
विधुरामिहोचिताः कर्माणि	...	...	२
वेदिसप्तमन्यवस्था	...	...	१

श ।

शिखावल्गादीनामधिकारिविशेषणत्वम्	...	...	८
श्रमस्य होमसालयामस्पर्शाद्यनधिकारः	...	...	५

स ।

सायंहोमादिलोपे प्रायश्चित्तम्	...	...	१४
सन्नक्षण्यायां पुत्रनामनिर्देशे विशेषः	...	...	१५
सूक्तारादिभिरग्न्यादिस्पर्शे व्यवस्था	...	...	८
सूक्तकादौ केषाञ्चिन्नित्यनैमित्तिकानामननुष्ठानम्	...	...	१
सूक्तकादौ नित्यनैमित्तिकाचरणम्	...	...	१६
सोमादिप्रतिविधिः	...	...	१
सोमाधिकारः	...	...	१४
स्रक्कालपूर्वकालस्यापि कदाचिद् गौणकालत्वम्	...	...	५

ह ।

हिमाचले क्षामस्य वाष्पकत्वम्	...	...	७
होमसमासः	...	...	७
होमसमासे तन्त्रनियमः	...	...	४

त्रिकाण्डमण्डनटीकोक्तविषयानामकारादिक्रमेण सूचौ ।

अधिकारकक्षयम्	१०	८
अन्यथाः	२१३	५
अपवर्गविचारः	३	१३
अपवर्गसाधनविचारः	६	२
कर्त्तारम्भे द्विराधनम्	४७	८
कुटुम्बलक्षणम्	५८	१३
क्षौण्डिलक्षणम्	२०१	७
गणूतिकक्षयम्	२०१	३
गोधूमागामद्विविधम्	१०३	२०
देवतायाविग्रहचैतन्ययोः सद्भावासद्भावविचारः	६१	७
धनुर्लक्षणम्	२०१	६
नवसंस्थितिमित्रसंस्थानिक्रमणम्	२०६	१६
न्यायस्यागतिक्रमत्वम्	२७१	५
पुत्रशब्दस्याप्रत्ययार्थता	१५८	१२
प्रवासलक्षणम्	१७४	२०
मन्त्राणां दृष्टादृष्टार्थत्वविचारः	२१	८
यज्ञः-कौत्सि-लक्षणम्	२१८	१८
योगनलक्षणम्	२०१	५
वाह्यस्त्राणस्य कर्त्तारत्वम्	६१	१७
शरावलक्षणम्	२१८	१८
शुद्धाप्रसन्नलक्षणम्	१८०	२०
शुद्धाकक्षयम्	१८७	१८
संज्ञकवेदस्य धर्मो धामाण्यम्	२८	१०
साम्नायशब्दार्थः	१०८	८

चिकाण्डमण्डनोद्धितग्रन्थकारनाम्नामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

- ध्यापस्तम्ब १२ । ५ ॥ १२० । ११ ॥
 ध्याम्बलायन ११० । १० ॥ १४८ । २ ॥
 कठ ४७ । २ ॥ ११६ । ३ ॥ १२० । ६, १०, २२ ॥ १२१ । ४ ॥ १२५ । १ ॥
 १३२ । १ ॥ १४० । ५ ॥ १४२ । ५ ॥ १४५ । ४, ८ ॥ २४० । ७ ॥
 कर्क ६० । २ ॥ ७० । ३ ॥ १६२ । ३ ॥ १६२ । २ ॥
 कात्यायन ६३ । २ ॥ ६३ । ४ ॥ ११२ । २१ ॥ ११७ । २ ॥ १२८ । १० ॥
 केधवक्षामी ५८ । १ ॥
 जैमिनि ६३ । १५ ॥
 रामोदर १०५ । ११ ॥
 देवल ६० । ८ ॥
 बोधायन वा बौधायन १३ । ११ ॥ ६८ । ८ ॥ ६४ । ६ ॥ १०४ । १५ ॥
 १०६ । ७, ८ ॥ ११६ । १ ॥ १२६ । ८ ॥ १५६ ।
 १६ ॥ १८७ । १० ॥ २२३ । २ ॥
 भरद्वाज १० । ५ ॥ ६० । ४ ॥ १०६ । ७ ॥ १०७ । ८ ॥ ११५ । ५, ६ ॥
 १२० । ८, १० ॥ १२७ । ६ ॥ १३२ । ३ ॥ १८२ । १६ ॥ १८३ ।
 १६ ॥ २०० । ८ ॥
 भरद्वाजसूत्रभाष्यकृत् १२ । ६ ॥
 भवर्गीय ११६ । ५ ॥
 मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् ७० । ७ ॥
 मौर्मांसक १३ । १ ॥ ६४ । ११ ॥
 लौगाक्षि ६० । ११ ॥ १०४ । १८ ॥ १६६ । १४ ॥ २०१ । १० ॥
 वामन ५८ । ६ ॥
 शब्दानुसारो ३६ । ११ ॥ ४६ । ८ ॥
 शालोकिनाथ ४० । १६ ॥
 सत्याषाढ ११५ । २, १८ ॥ १५६ । ७ ॥
 सूत्रकार १५४ । ५ ॥

त्रिकाण्डमण्डनोद्धितग्रन्थनाम्नाम्बारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

- अथर्वसूत्र ४२ । ५ ।
 कर्मसूत्र २०० । ५, ७ ।
 कन्दभाष्य १४३ । १३ ।
 काशीयसूत्र ११० । २ ।
 केशवसिद्धान्त ५३ । १४ । १२६ । १० ।
 कौशिककियुति १०५ । १४ ।
 छन्दोगटिप्पणी १०४ । १० ।
 छन्दोगपरिशिष्ट १०६ । १३ । १६२ । ११ ।
 तातश्लोक १७० । १२ ।
 बौधायनभाष्य १२३ । १० ।
 सरदाजभाष्य १३५ । ६ ।
 मयभाष्य १७० । १२ ।
 भारद्वाज्यभाष्य ६४ । १७ ।
 माध्यन्दिन्युति १०५ । ६ । १५५ । १६ ।
 यज्ञमन्त्र २११ । १७ ।
 जौगच्छिकारिका ४६ । १५ ।
 बार्हस्पिक ४० । १५ ।
 वेदान्त ५७ । ६ ।
-

त्रिकाण्डमण्डनटीकोलिखितग्रन्थकर्तृनाम्नामकारादि- क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

चमर १२१ । १८ ॥

व्यायस्तव्य ६ । १० ॥ २५५ । १२ ॥ १५८ । २२ ॥

व्याख्यलायन १२२ । १२ ॥ १५० । ८ ॥

कक ५ । ८ ॥ २० । १० ॥ ६८ । ४, १८ ॥ १५८ । ५ ॥ १६२ । ० ॥

१६३ । ४ ॥

कात्यायन १९ । ८, १९ ॥ २५ । ० ॥ ४२ । १५ ॥ ६३ । ० ॥ ८५ । ४ ॥

१०९ । १० ॥ ११० । १३ ॥ ११९ । १, ०, १० ॥ १२५ । ३ ॥

१२० । २, ४ ॥ १६० । १८ ॥ २०० । १० ॥ २२८ । १८ ॥

कुमारखामो ३ । १४ ॥

गर्ग ८६ । २, १०, १८ ॥

गोमिज २४९ । ० ॥

गौतम १८८ । ६ ॥

जैमिनि ६६ । १० ॥

दत्त ३४ । ८ ॥ १८६ । ६ ॥

दुर्गश्रुतिकार १५५ । १९ ॥

देवमिश्र १८५ । १५ ॥

देवशास्त्रिक १८९ । ५ ॥ १८४ । ११ ॥ २४० । १४ ॥

नारायण १८५ । ५ ॥

नीलकण्ठ १८८ । ० ॥

पारस्कर २३० । ३ ॥

नीवापन वा नीवाधन ६६ । १८ ॥ ५६ । ८ ॥ १५६ । १२ ॥ २०३ । ५ ॥

१८३ । २१, २२ ॥ १८० । १६ ॥ १८८ । ६ ॥

१८९ । १९ ॥ २३६ । ६ ॥

ब्रह्मगुप्त १२१ । १६ ॥

भगवान् २७ । ६ ॥

भरद्वाज ११२ । १५ ॥ २१० । ६ ॥

भर्तृयज्ञ २६ । ३ ॥ १५८ । ४ ॥ १५६ । ४ ॥

भाष्यकृत् २३३ । १८ ॥

भास्करभट्ट १६० । १ ॥

भट्ट १५० । २ ॥

मण्डल २४१ । १० ॥

मनु ८ । ७ ॥ १२१ । २१ ॥ १ । ६ । १२ ॥

माधव ८ । ७ ॥ १५६ । ७ ॥

मिश्र १५६ । १६ ॥ १०६ । ८ ॥

रामाख्य ७० । १० ॥ १०२ । १६ ॥ १८६ । १ ॥

रत्नदत्त ७७ । २ ॥ ५० । ५ ॥ ५२ । १० ॥ ५३ । १२ ॥ २८६ । १ ॥

रेणुकाचार्य १०२ । १८ ॥

शौगान्धि १०६ । ४ ॥

वाहरामणि २२ । १८ ॥

वसिष्ठकृत् १५० । १६ ॥

शक्य ८ । ६, ८ ॥

शतातप १०४ । २ ॥

श्रीधर ३४ । ५ ॥

शाखायन १५८ । १० ॥

सुमन्तु ३६ । १६ ॥

सुत्रकार ३० । ५ ॥

द्विस्तामी १५६ । ७ ॥

हिमाद्रि ३४ । ३ ॥ ४८ । १ ॥

त्रिकाण्डमण्डनटीकोल्लिखितग्रन्थनाम्नामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

अथर्वपरिशिष्ट १३८ । २ ।

आधेय ३३ । १७ ॥

आथर्वण १५८ । १५ ॥

आपस्तम्बसूत्र २२० । १२ ।

आपस्तम्बीय २१५ । ३ ॥

आशक्तं १८० । ८ ॥

आश्वलायनसूत्रभाष्य १०३ । १८ ॥

कल्मेषुदीप १८१ । ४ ॥

कल्पतरु ४८ । १ ॥

कल्पसूत्र ८ । २, ६, १५ ॥

काठक १५८ । ३ ।

कात्यायनमौसासा ७० । १७ ॥

कालमाधव ८ । ८ ॥

कालादर्श ८६ । २० ॥

कूर्मपुराण १८५ । २१ ॥ १८३ । २१ ॥

केशवसिद्धान्त ५३ । १२ ॥

गौतमस्मृति १३ । ४ ॥

गृह्यसंग्रह १२२ । १५ ॥

कुन्दोगपरिशिष्ट १८४ । ११ ॥ १८१ । ३ ॥ १८८ । ५ ॥ २०७ । १० ॥

कैमिनिसूत्र १८८ । ५ ॥

सम्बरल १७ । १७ ॥

दानखण्ड १८६ । ६ ॥

दानधर्म १८७ । १८ ॥

दीपिका १८६ । ३ ॥

देवग्रन्थ १६७ । १५ ॥

देवज्ञानोपपत्ति ३४ । ६ ॥

देवयानिकग्रन्थ २२१ । ६ ॥

देवयानिकभाष्य २६ । २१ ॥

धर्मसूत्र ३४ । ५ ॥ १०४ । १ ॥

नारायणवलि ५६ । १२४ ॥ १६२ । २७ ॥ १८० । ७ ॥

निदान ६१ । २ ॥

निदानसूत्र २० । ७ ॥

पारस्करस्मृत्य २४१ । ६ ॥

प्रयोगवार्त्तिक २६ । २ ॥

प्रायश्चित्तप्रदीप १०६ । १८ ॥

वक्रवर्मास्तोत्रभाष्य २०६ । २१ ॥

बौधायनसूत्र २०४ । १० ॥

बौधायनोप १३८ । ७ ॥

भाष्य २४० । १४ ॥

सत्यपुराण २०१ । ६ ॥

साध्य १६६ । १ ॥

साध्यन्दिसंज्ञा १०४ । १६ ॥

सागव १५६ । १२ ॥ १५६ । १ ॥

सिद्धग्रन्थ १८८ । ६ ॥

मीमांसासाह ३२ । १८ ॥

यज्ञतन्त्र १५५ । २० ॥ १५७ । १२ ॥

यज्ञशास्त्रं ५५ । १२ ॥ ६० । ४ ॥ १६६ । २ ॥ १८४ । १७ ॥ २४१ । १० ॥

यानिकग्रन्थ १६५ । १० ॥

रामाख्यभाष्य २०६ । ६ ॥ २४१ । १६ ॥

वात्स्यायनस्मृति ५ । ६ ॥

वादरायणस्मृत्त ३१ । २ ॥

वाराह ३४ । ३ ॥

वार्त्तिक १३ । ८ ॥ ३२ । १० ॥

विधिवल ६३ । १०, ११ ॥ ६८ । १६ ॥

वृत्ति १५७ । १२, १७ ॥ १०१ । १८ ॥

व्याकरणस्मृत्त ३० । १५ ॥

शतन्दपौमाय्य १६० । १० ॥

शाखायनस्मृत्त १०१ । १६ ॥

श्रीरुद्रदत्तभाष्य १५५ । १३ ॥

श्रुति ४ । १७ ॥ ६ । ६ । ५७ । १५ ॥ ६१ । १२ ॥ ६२ । ७ ॥ ६७ । १३ ॥

७४ । १३ ॥ ७५ । १७ ॥ ७७ । ६ ॥ ८० । ८ ॥ ८५ । १२ ॥ १०२ ।

१२ ॥ १०६ । १३, १४ ॥ १११ । ११ ॥ ११२ । १६ ॥ ११३ । २ ॥

११५ । १० ॥ १५० । १० ॥ १५६ । १० ॥ १५८ । ६ ॥ १६० ।

१० ॥ १६२ । ३ ॥ २३७ । १० ॥ २३६ । ६, २० ॥

संयत्त ८६ । १२ ॥ १६१ । ६ ॥ १६४ । ११ ॥

स्मृत्त २४० । २० ॥

स्मृति १ । १६ ॥ १० । १६ ॥ ३३ । १३ ॥ ३४ । १० ॥ ३६ । ७ ॥ ४८ ।

६ ॥ ४८ । ३ ॥ ६२ । ११ ॥ ८४ । १० ॥ १०३ । १६ ॥ १६६ । १,

३ ॥ १६५ । १५ ॥ १६६ । २० ॥ २०२ । १७ ॥ २०६ । १२ ॥

२३८ । ११ ॥

स्मृतिघञ्जिका १५६ । २ ॥

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।	अथदम् ।	शब्दम् ।
०	८	विविदिषन्तीति	विविदिषन्तीति
८	१६	स्थिवम्	स्थितम्
१०	१५	तथा	तथा
१३	५	पुरुषोय	पुरुषोप
१४	९	शौचामणो	शौचामणी
१५	१८	निव्यात्वार्या	व्यात्वार्या
१६	१४	सद्विहितो	सद्विहितो
३१	१०	स्रोत्रप्लाणि	स्रोत्रप्लाणि
३५	१	विशोधितो	विशोधितो
०६	१६	पुनश्चमध्ये	पुनश्चमध्ये
८५	१	वन्नचे	वन्नचे
१००	१५	पुष्य	पुष्य
११०	१२	देकश्चि	देशि
१३२	२	दिपत	द्वियेत
१३९	६	सदनाम	सदनाम्
१३८	३	मुञ्जलीप	मुञ्जलीप
१६८	१४	उदतो	उदातो
१७५	८	अतिकान्त	अतिकान्त
१८२	१	भारदाजा	भारदाजा
१८४	३	प्रोधितया	प्रोधिताया
१९०	१८	शान्या	शम्भा
१९८	९	प्रष्टवर्थे	प्रष्टवर्थे
१९८	१८	म्यग्भय	म्यग्भय
२०६	२१	ऊयते	ऊयते
२१५	१०	द्वित्वा	द्वित्वा (एव पञ्च)
२२२	१५	क्रियता	क्रियता
२०५	१२	नदिना	नदिना
२२०	१६	निर्मण्ये	निर्मण्ये
२२९	११	विशेषण	विशेषण
२३०	६	सतो	सतो

त्रिकाण्डमण्डनम् ।

प्रथमकाण्डम् ।

(अधिकारिनिख्यतम्)

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः ।

(टीकाकारोपक्रमिका)

भुजगाभुजगा यत्न वामगा* वामलोचना ।

सर्वदः सर्वदा दिश्यात् सशिवः स शिवः शिवन्^(१) ॥१॥

सच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतथेत्

तच्च प्रमा† च वचनैः कृतकेतरैरेत् ।

तेषां प्रकाशनदृश्या‡ गुरोः सकाशा-

नान्नात्तमेवमहमादरतो? नमामि ॥२॥

* यस्य श्वाद् - इति ख० घ० पाठः ।

† प्रभा - इति क० पाठः ।

‡ प्रकाशनदृशा च - इति ख० पाठः ।

१. तत्रात्रैवमहमादरतो - इति क० पाठः ।

(१) सशिवः शिवया सहितः स पूर्वोक्तचक्षुः शिवो महादेवः शिवं मन्त्रं दिश्यादित्यर्थः ।

व्याख्याऽनपेक्षः सुधियां प्रबन्धो*

व्याख्यायपेक्षोऽन्यधियां निबन्धः ।

दुरूहशब्दार्थविधानयुक्ता

सा चेद्दृष्ट्या तद्ग्रथनप्रयासः ॥२॥

त्रिकाण्डमण्डनव्याख्यामतः पदप्रकाशिकाम् ।

स्फुटां स्फुटप्रसोधाय कुर्वे सङ्घिन्नयुक्तिभिः ॥४॥

चिकीर्षितस्य यन्त्रस्य प्रत्यूहापोहद्वारा परिषमाप्त्यर्थं सृष्टि-
शिष्टाचारपरिकल्पितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं खेष्टदेवतानमस्कार-
रूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिष्यायै निबन्धस्याभिधेयं प्रतिजानीते ।

श्रियं वागौश्वरीं देवीं सम्प्रणम्य विनायकम् ।

गुरुञ्च† सोमयागस्य प्रयोगः प्रवितन्यते ॥ १ ॥

श्रियमित्यादिना ।

नन्वन्यथ्यतिरेकाभां व्यभिचारात् मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति
विप्रध्वंसं प्रति वा ॥ कारणत्वमिति चेत् । न, अविगीतशिष्टा-
चारविषयत्वेन “सङ्घामे सङ्घटे चैव विप्रस्तस्य न जायते”—
इत्यादिसृष्टिभिस्य मङ्गलस्यावशं कर्त्तव्यताभिज्ञौ तत्र फलजिज्ञासा-
धामर्थवाद्गतस्य दृष्टस्यैव फलस्य न्याय्यत्वात् ।

तत्र समाप्तिरेव फलं, विप्रध्वंसस्तु द्वारमिति प्राञ्चः । नव्यास्तु
विप्रध्वंस एव मङ्गलफलं समाप्तिस्तु प्रतिभावुद्धादिकारणकलापात् ।

* निबन्धो - इति ख० पाठ ।

† गुरुञ्च - इति ग० पुरतवापाठः ।

तत्र महत्कृतेनापि एकदेवतानमस्कारेण सिद्धावपि किरणावल्या-
दियन्त्रेषु सत्यपि मङ्गले तद्दर्शनाद् बलवत्तरविघ्नप्राप्त्युपसम्भावनायां
तन्निरासार्थमनेकासां देवतानां नतिरिति न पौनरुक्त्यम्^(१) ।

तत्र तावदुपासकानामतिप्रागल्भ्यदात्रीं भारतीमेव नौति ।
वागीश्वरीमिति । वाचमीश्वरीं अधिष्ठातृदेवतां, वायूर्पा वा
ईश्वरीं, देवीं द्योतमानां, त्रियं खञ्जीप्रदाहस्तेन लक्ष्मीरूपाम् ।
तदुक्तम् । काथं यज्ञसेऽर्थकृते इत्यादि । विद्या नाम नरस्य रूप-
मधिकं प्रथच्छ्रमनार्धनमिति च । यदा, खेष्टरूपां त्रियं महालक्ष्मीं,
वागीश्वरीं महासरस्वतीं, देवीं महाकालीं संप्रणम्य । समित्यनेन
शाष्टाङ्गप्रणामो ध्वन्यते । विघ्नविघाताय विघ्नराजस्यैव समारख्यया
शक्तिमत्त्वात्^(२) तमपि नौति । विनायकमिति । विनायकं विघ्न-
राजम् । अविघ्नो विघ्नकर्ता च इत्येते यद्विनायकाः । विनायको
विघ्नराज इति च वचनात् । यतो विघ्नानोपलब्धिमपि पश्यत्य
प्रवरदवस्थाद्यैः प्रणमति । गुरुमिति । गुरुं कुमारस्वामिनं । तस्यैव महा-

* प्रवरदवस्थायै - इति ख० पाठः ।

(१) सिद्धावपीति मङ्गलाचरणस्येति शेषः । अथवा, तत्र मले सिद्धावपि
सिद्धेऽप्यौत्तर्यः । मङ्गलविघ्नविघ्ना सिद्धौ सत्यामपीति वा । किरणा-
वल्यादियन्त्रादौ सत्यापि मङ्गलाचरणे समानेर्दर्शनात् तत्र विघ्नप्राप्त्युप-
सम्भाव्यते । प्रचुरो हि विघ्न प्रचुरेणैव मङ्गलेन ध्वस्यते न त्वन्येन ।
अतः प्रकृतेऽपि बलवत्प्रचुरविघ्नसम्भावनायाऽनेकदेवतानमस्कार इति
सात्वर्थार्थः ।

(२) समारख्ययाऽनुगतार्थेन नाम्ना विघ्नराजस्य विघ्नविघातशक्तिमत्त्वात् विघ्न-
विघाताय तमपि नौतीत्यर्थः ।

शुद्धतात् । जनकत्वेन सोमद्रव्यवान् धागोऽग्निष्टोमाखास्तस्य प्रयोगः, प्रयु-
ष्यते अनेनेति प्रयोगो निबन्धः प्रवितन्यते । प्रवीत्युपमर्गदयोपेतस्य
तनुधातोः सूत्रसूचान्तरोक्तसकलधर्मपुरस्कृतविस्तारोऽर्थः^(१) ।

ननु दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्धाऽन्वेन यवेतेति श्रुतेः पूर्वं दर्शपूर्ण-
मासौ वक्तव्यौ । तदर्थं च आधानमेव प्रथमं निरूपणविषयं* न तु
सौमयागस्यादाववसर इति चेत् । सत्यं, महात्मने अल्पतन्त्रनिवे-
शनस्य^(२) ग्राह्यसिद्धतात्, लोके च तदेवाद्रियते यदेकक्रिययाऽनेक-
कार्यसम्पत्तिसम्पादनदत्तं बुधैरिति^(३) अग्निष्टोमे दीक्षणीयादिद्वारा
पौर्णमासतन्त्रनिवेशस्य लाभमानतया, प्रसङ्गाच्चाधानस्यापि तत्र तत्र
कश्चित् निरूपणीयत्वेनात्रैव आदरो युक्तः, न तथा आधानाद्युपक्रमे
मुनस्सृष्टादिविचारसम्भवः । एतेन अधिकारिसम्बन्धविषयप्रयोजन-
रूपानुबन्धचतुष्टयं दर्शितम् ।

ननु आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य-
इति श्रुत्या सकलवैदिकधुरोणानामात्मज्ञानसाध्यपरमपुत्रवार्थाप-

* प्रथमनिरूपणविषयं - इति क० पाठः ।

(१) सूत्रमापस्तम्बसूत्रं, सूचान्तराणि बोधायनादिसूत्राणि । तदुक्ताधि-
कार्यादिसकलधर्मपुरस्कृतविस्तार इत्यर्थः ।

(२) तन्त्रमितिकर्तव्यत्वात् । महात्मने महैतिकर्तव्यताके, अल्पतन्त्रस्य अल्पे-
तिकर्तव्यताकस्य यत् निवेशनं तस्येत्यर्थः ।

(३) एकक्रियया अनेककार्यसम्पादनदत्तं यद्भवति, तदेव लोके बुधैरामियते
इति श्रुतोरित्यर्थः ।

वर्गमुख्योपायात्मानात्प्रविचार एव श्रेयस्कर इति किमुत^(१) कर्म-
चितो लोकः क्षीयते इत्यादिश्रुत्या धूमाचिरादिमार्गप्रदर्शनैः^(२) च
बुद्धफलकोऽयमारम्भ इति चेत् । उच्यते । ये तु नित्यसुखाभि-
व्यक्तिं योऽपि दुःखध्वंसं वा अविद्यानिवृत्तिं वा लिङ्गशरीरलयं
वाऽपवर्गमाह्लोषामपि शरीरपरिग्रहाभावे अविवाद एव । एत-
द्विरुद्धायास्तु वात्स्यायनसूत्रेण^(३) अष्टवर्षकामिनीनीतिमोक्ष एवापवर्ग
इति, तस्याः कामसूक्ष्मेनाप्रामाण्यनिश्चयाद्देवर्जनाधिकरणन्यायेन^(४)
श्रुत्यकल्पनात् । अतःसर्ववादिभ्यस्तन्मिदमेवापवर्गलक्षणं कर्काचार्यै-

(१) उत पुनरर्थे । किं पुनरयमारम्भ इति वक्ष्यमाणेनास्य सम्बन्ध । तद्-
यद्येह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते
इति छान्दोग्योपनिषत्पठिता श्रुतिमेकदेशमात्रेण पठति कर्मचित-
इति । कर्मणा कृत्यादिना चितः लोको भोग्य इत्यादिरित्यर्थः ।

(२) केवलकर्मिणां धूमादिमार्गेण, देवताविद्यानादियुक्ताणां कर्मिणा-
पार्श्वरादिमार्गेण गमनम् । उभयत्रापि नास्ति मोक्षप्राप्तिः । धूमा-
चिरादिमार्गे च छान्दोग्योपनिषदाविष्णु पठितौ, शरीरकारौ
प्राप्स्यतौ च ।

(३) स च न्यायो मौमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्थद्वये
भाष्यकारादिभिर्लुत्पादितः । तत्र हि दृष्टमूलकसूत्रेण प्रामाण्यमतो-
न तथा श्रुतिकल्पनमिति सिद्धान्तितम् । वात्स्यायनोर्थं कामशास्त्रमपि
दृष्टमूलकमिति न तेन श्रुतिकल्पनम् । अधिकरणस्य, विषयो विशय-
स्यैव पूर्वपक्षस्तयोत्तरम् । निर्णयश्चेति पक्षाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं मत-
मित्युक्तलक्षणम् । विषयो विचारार्हवाक्यम् । विशेष्यः संशयः । पूर्व-
पक्षः प्रकृतार्थविरोधितकोपन्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलतर्कोप-
न्यासः । निर्णयो वाक्यतात्पर्यार्थनिश्चयः ।

रुदाहृतम् । शुभाशुभकर्मोपभोगनिमित्तनेरन्तर्वर्षेण प्राणिनां शरीर-
परिग्रहाभावोऽपवर्ग इति । अयञ्चापवर्गो निषेध^(१)काम्यवर्जनाञ्चि-
त्यानुष्ठानाच्च जायते नेतरथा ।

(१) नन्विदमयुक्तं, कर्मणां तावत्कर्मणा पितृलोक इति फलान्तर-
विधानेन निराकाङ्क्षत्वात्, प्रत्युत एतदेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः
प्रव्रजन्तीति, न कर्मणा न प्रजया, नास्वस्तः कृतेनेत्यादिश्रुति-
सङ्घर्षैर्मुमुक्षोः कर्मणां त्यागविधानात् । अतो न कर्मसाध्यत्वमिति^(२)
चेत् । सत्यं । तथापि कर्मणां विविदिपावाक्येन मोचे उपादानात् ।
तथा हि, यथाऽप्येन जिगमिषन्तीत्यत्र गमनफले यामसंयोगेऽप्यो-
पादानं, तथा तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन
तपसा ऽनाशकेनेत्यनेनापवर्गोद्देशेन तृतीयाश्रुत्या^(३) कर्मणां संयोग-
वृत्त्याधिकरणन्यायेन^(४) तादर्थ्येन प्रयोगान्तरानुपादानात्^(५) मुक्तेः

(१) निषिध्यते इति निषेधो निषिद्ध इत्यर्थः ।

(२) नित्यानुष्ठानापवर्गो जायते इत्यत्र शङ्कते गन्विति ।

(३) न कर्मसाध्यत्वमपवर्गस्येति शेषः ।

(४) यज्ञेनेत्यादि तृतीयाश्रुत्येत्यर्थः । श्रुतिद्वितीया अमता च विद्मं वाक्यं
पदान्येव तु संहृतानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो-
योगवत्कं समाख्येत्यत्र द्वितीयापदं कारकविभक्त्युपपत्तयम् ।

(५) स च न्यायो मौमांसादर्शनस्य घतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमसूत्रे
श्रुत्यादित् ।

(६) तादर्थ्येन मुक्त्यर्थत्वेन । प्रयोगान्तरमनुष्ठानान्तरम् । नित्यविधिरे-
व्याप्त्यानुष्ठितत्वात्मेव नित्यकर्मणा मुक्तिसाधनत्वम् । न तु मुक्त्यर्थं तेमा-
मनुष्ठानान्तरमित्यर्थः ।

कर्मसाध्यत्वम् । न च पदश्रुत्या इच्छावेदनयोरन्यतरस्य भाव्यत्वं^(१)
 स्यान्न मुक्तेरिति वाच्यम् । तयोरपुरुषार्थत्वात्, विधिश्रुत्या पुरुषार्थ-
 स्यैव भाव्यत्वात्, पदश्रुत्यपेक्षया तस्या बलीयस्त्वात्^(२) । तत्र कथं
 कर्मणा मोक्षः साध्यत इत्यपेक्षायां पूर्वोक्तोपभोगाभावद्वारेणेति सर्वं
 समञ्जसम् । अस्ति चात्मज्ञानस्यापि परम्परयोपयोगः^(३) । ^(४)अस्तु
 चात्मज्ञानस्यापि मुक्तिव्यापारत्वं, व्यापारस्तु तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य-
 जनक इति । तस्य नित्यकर्मणैवेति सङ्क्षेपः ।

(१) पदश्रुत्या विविदिषन्तीति पदश्रुत्या । विवितियन्तीति श्रुत्या विविदि-
 श्यैव भाव्यत्वेन प्रतीयते । विविदिषा च वेदनेच्छा । तत्र प्रधान्यार्थस्य
 प्राधान्यविवक्षायां वेदनस्य, प्राययार्थस्य प्राधान्यविवक्षायां चेच्छाया-
 भाव्यत्वं नवितुमर्हति । अयमभिप्रायः । विविदिषन्तीति विध्यर्थे कट् ।
 भट्टनये च भावनैव विध्यर्थः । भावना च किं केन कथमित्यपेक्षिताप्र-
 पञ्चवती । किमिति भाष्याकाङ्क्षा, केनेति करणाकाङ्क्षा, कथमित्येति
 कर्तृत्वताकाङ्क्षा इति विभागः ।

(२) तथापि पदश्रुत्या इच्छावेदनयोरन्यतरस्य भाव्यत्वसम्भवेऽपि तयोरपुरु-
 षार्थत्वात् तदुपेक्ष्य विधिश्रुत्या वेदनफलस्यापवर्गस्यैव भाव्यत्वमव-
 धार्यते । अश्रुतार्थं विधिः प्रवर्तकत्वाद्योगादिति भावः ।

(३) मुक्ताविति श्रेयः । ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेनानुष्ठानाभ्युत्थ इति मते-
 नेदम् । अथवा । देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमन्तरेण कर्मानुष्ठाना-
 योगात् कर्मानुष्ठानमन्तरेण च मुक्त्यसम्भवात् देहादिव्यतिरिक्तात्म-
 ज्ञानस्य परम्परया मुक्तावुपयोगः ।

(४) अयमेव क्रियापयोगो ज्ञानयोगस्य साधक इति स्मृतिमाश्रित्याह अस्तु
 चेति । धकारो वाऽर्थः । अस्तु चेति तु समीचीनं पाठः । तथेति
 ज्ञानमित्यर्थः ।

ननु तथापि धर्मः—

पुराण-न्यायमीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विधानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इत्यादिवाक्यैः प्रमाणत्वेनोपकृतानां^(१) सदाचारसहितानामेषा-
मभ्यसनीयतया तैरेव प्रतिपादितानामेव कर्मणामनुष्ठेयतया प्रसिद्धौ
तद्विषयशाक्यादियन्यानामिवाद्य न धर्मं प्रामाण्यमिति चेत् । न,
इदानीन्तनानामपि माधवप्रसूतीनां भगवद्वेदानामेव धर्मं
प्रामाण्यमनुपगन्तॄणां आप्तत्वेन शाक्यवैश्वस्यतया तत्प्रणीतानां
श्रुतिसत्यविरुद्धानां काशभाधवादिनिवन्धानां व्याख्यापन्यानाञ्च
क्षुदिदेकान्तरितस्य ह्यन्तरितस्य*^(२) सदाचाराधिकरणन्यायेन^(३) धर्मं
प्रामाण्यं निर्विवादम् ।

• आचारात्तु सृष्टिं ज्ञात्वा सृष्टेश्च श्रुतिकल्पनम् ।

* ह्यन्तरितस्य - इति शास्त्रि क०पुस्तके ।

- (१) श्रुतिः सृष्टिः सदाचारः सत्यं च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः
साक्षाद्भर्मस्य लक्षणमिति मनुसृष्टिमनुकृत्याह सदाचारसहिताना-
मिति । आत्मतुष्टेर्वैकल्पिकविययतया नेह समुल्लेखः ।
- (२) सृष्टीनां प्रामाण्यमेकान्तरितमनुमीयमानश्रुतिषापेक्षत्वात् । व्याख्या-
यन्यानां प्रामाण्यं ह्यन्तरितं, व्याख्येयसृष्टितन्मूलश्रुत्युभयसापेक्षत्वात् ।
- (३) ॥ च न्यायो मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायवृत्तीयपादगतः । सदा-
चाराणां प्रामाण्यं ह्यन्तरितं, आचारेण सृष्टेः, तथा च श्रुतेरनु-
मानात् । यत्रेदमुक्तम् । आचारात्तु सृष्टिं ज्ञात्वा सृष्टेश्च श्रुतिकल्प-
नम् । तेन ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृत्यते इति ।

दत्युक्तेः सदाचारस्यापि प्रमाणतया स्वीकरणात् किमुत*
तत्रणीतानां यन्वानान् । दृश्यते हि प्रकृतस्यास्य कल्पसूत्रप्रणीतः
सर्वोऽप्यर्थः । तेन कल्पोपजीव्यप्रामाण्यस्यास्य क्वचित्परप्रत्यक्षवेदमूल-
कत्वं क्वचित् सप्रत्यक्षवेदमूलकत्वं चावश्यमभ्युपेयम् । न चैवमस्य
प्रणयनं तथापि निरर्थकमेवेति^(१) वाच्यम् । अष्टकादिसृतीनामिवे-
द्यपि नानाशाखासमधिगम्यानेककल्पसूत्रोपस्थितानेक-कर्मोपहृतक-
तत्तद्विकल्पानामङ्गप्रधानकर्मणां तत्तद्गमणाच्च विप्रकीर्णतया अस्य-
पुरुषैरल्पमत्या सुखेन बोद्धुमशक्यत्वात्परमकरणया सर्वसङ्घर्षोऽप्य-
मारम्भः ।

स्यादेतत् । ननु तथापि स्वाध्यायविद्युत्यापिताध्ययनविधौ
उपादेयस्वाध्यायगतसौक्यस्य विषयित्वेन^(२) स्रपूर्वजपरिमृष्टहीतस्य
वेदावयवैकशाखायामेव स्वाध्यायगतौ पारम्पर्यसौक्यवेदस्य दयोस्त-
याणां वा प्रत्येकं एकैकशाखाऽध्ययनविषयत्वेन प्रतिज्ञाता, न लभ्या ।
एवञ्च सति अध्ययनस्य दृष्टार्थता सङ्गच्छते । अन्यथाऽदृष्टार्थता-
प्रसङ्गः स्यात् । तथा कल्पसूत्राणामपि वेदाङ्गत्वेनाध्ययनं स्वाध्याय-
वद् व्यवस्थिवम् । एवञ्चानेकसूत्रार्थसंग्रहः किंफलायेति चेत् ।
सत्यम् । अधिकारिपरत्वेनात्र वैषम्यात्^(३) । न चापस्तम्बधनितार्थ-

* किमु - इति क० पुस्तके ।

(१) वेदमूलकतया प्रामाण्ये वेदादेव निर्वाहे किमेतत्प्रख्यनेनेति भावः ।

(२) स्वाध्यायोऽध्येयस्य इति स्वाध्यायगतमेकत्वं प्रत्येकत्ववद्दुपादेयगततया
विवक्षितमिति भावः ।

(३) तथाचाधिकारिभेदाभिप्रायेणानेकसूत्रार्थसंग्रह इति भावः ।

कारिकास्त्रिति वक्ष्यमाणत्वात् कथमेतदिति^(१) वाच्यम् । सृष्ट्यधि-
करणन्यायेनास्यापि सुवचत्वात्^(२) । तदुक्तम् ।

तस्मिद्धिजातिमाहृष्यप्रशंसास्त्रिभूमतः ।

यद्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पते ॥ इति ।

यदा, साकाङ्क्षस्थान्यतः पूरणाय शाखान्तराधिकरणन्याय^(३)-
मूलकोऽयं संयहः ॥ १ ॥ अत्रान्तरप्रकरणन्याह,—

तत्राधिकारकालादि प्रथमं प्रतिपाद्यते ।

सूत्रान्तरमतं वक्ष्ये सोमयागं क्वचित् क्वचित् ॥ २ ॥

तत्रेति । अधिकारोनाम कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । अधि फलेभ्य-
उपरि क्रियते अनेनेत्यधिकार इति व्युत्पत्तेः । तत्र सोमप्रयोगे,
प्रथमं अधिकारः कस्मिन् कर्मणि कस्याधिकार इति निरूपणम् ।
कालोवसन्तादिः । स च,

कालदोषोऽधिकारस्य दानिं वितनुते क्वचित् ।

इत्यादिना वक्ष्यते । आदिपदात् पठ्यादिनिरूपणम् । प्रथमं,
प्रथमपरिच्छेद इति यावत् । प्रतिपाद्यते उच्यते । तथा सोमयागं

(१) अनेकसूत्रार्थसंग्रहे हि बोधायनादिस्त्रयध्वनितार्थकारिकास्त्रित्वमपि
वक्तुमुचितमित्यभिमानः ।

(२) तथाचापस्तम्बसूत्रध्वनितार्थानां वाङ्मत्यात् तथोक्तमिति भावः । सृष्ट्य-
धिकरणन्यायस्य, सोमासादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे व्युत्पादितः ।

(३) शाखान्तराधिकरणन्यायस्य सोमासादर्शनस्य द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थ-
पादे चिन्तितः ।

प्रति सूचान्तरमतम् । सूचान्तराणि बोधायनादीनि, तेषां मतं तदुक्तार्थं, क्वचित् साकाङ्क्षादिस्थले, प्रतिपाद्यते । वीष्ठाकरणमनियमप्रदर्शनार्थं ॥ २ ॥

प्रसङ्गाभङ्गाद्याह,—

प्रसङ्गादग्निहोत्रेष्टिपञ्चाधानोपयोगि यत् ।

तत्रापि लेशतः किञ्चित् प्रवक्ष्ये तत्र तत्र च ॥ ३ ॥

प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गात् प्रसङ्गसङ्गत्या^(१) । अग्निहोत्रं तन्नामक-
कर्मविशेषः । इष्टिर्द्विगुणपूर्वमासाद्यथेष्यादिः । पशुरग्निषोमीयादिः ।
आधानम् । एतेषु उपयोगि यत् देशकालद्रव्यप्रतिनिध्यादि । तत्र-
वक्ष्ये । एतदपि न साकल्येनेत्याह । तत्रापीति । लेशतः बहुपेण ।
सार्वविभक्तिकस्तुतिः । न तु क्रमेणापीत्याह । तत्र तत्रेति । तस्मिन्
तस्मिन् प्रसङ्गे ॥३॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टमधिकारं निरूपयति,—

अधिकारास्त्रिधा नित्यकाम्यनैमित्तिकत्वतः ।

ते च श्रौतार्थवादोत्पत्त्यत्वेन त्रिधा पुनः ॥ ४ ॥

अधिकारा इति । कर्मणां त्रैविध्यादधिकारस्यापि त्रैविध्यमिति
भावः । नित्यादीनां लक्षणानि वक्ष्यन्ते । पुनस्तु अधिकाराः श्रौतार्थ-
वादकल्पत्वेन त्रिविधा भवन्ति । एतदुक्तं भवति । सौर्यं चरुं निर्व-
पेदित्यादिः श्रौतोऽधिकारविधिः । प्रतितिष्ठन्ति ह वा यएताराचौ-

* नास्त्येतत् क० पुस्तके ।

(१) सूत्रस्योपेक्षावहं प्रसङ्ग ।

रूपयन्तीत्यादिरार्थवादिकोऽधिकारः । विश्वजिता यजेतेत्यादौ
कस्यो^(१) विधिरित्याद्युद्धम् ॥४॥

अथ पितृयज्ञे अधिकारचिन्ता । तदर्थमिदं विचार्यते । किं
पितृयज्ञोद्गांङ्गमुत नेति । तत्र मतभेदेनोभयमपि सिद्धान्तयति ।

पितृयज्ञस्य चाङ्गत्वमापस्तम्बेन दूषितम् ।

साधितं तु भरद्वाजसूत्रभाष्यकृता श्रुतेः* ॥ ५ ॥

पितृयज्ञश्चेति । पितृयज्ञ इति तत्राप्यग्रास्तात्कर्मणाम^(१) ।
अङ्गत्वं दर्शाङ्गत्वम् । कात्यायनोऽपि । प्रकरणलिङ्गानुययवचनाना-
हितान्निश्रुतिभ्योऽनङ्गमिति पूर्वपक्षसूत्रेणानङ्गत्वमाह । श्रुतेरिति ।
इतौ पञ्चमीधम् । पूर्वेषुः पितृभ्यो निष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते
इति श्रुतेः । कात्यायनस्तु । अङ्गं वा समभिव्याहारदिति
सिद्धान्तमाह ॥५॥

* पञ्चमषष्ठश्लोकौ धृत्ययेन लिखितौ ग० पुस्तके ।

(१) कस्यते इति कस्यः । कस्य इति तु समीचीनः पाठः । विश्वजिता
यजेतेत्यादौ फलश्रवणाभावात् नित्यत्वे च नित्यातिरिक्ते प्रकृत्यसम्भवात्
तत्तत्पक्षविशेषकल्पनायाश्च विनिगमनाऽभावात् सर्वेषामिच्छामोचरः
स्वर्गं एव फलत्वेन कल्प्यते । तेन स्वर्गकामस्य तत्राधिकारः । स्पष्टमिदं
भौमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे ।

(२) एतच्च भौमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तत्प्रत्यक्षान्य-
शास्त्रमित्यस्मिन् सूत्रे विचारितम् ।

एवमङ्गत्वपक्षे आधानपितृयज्ञयोरधिकारमाधर्मार्थमाह ।

आधानं नित्यमेवेष्टं पितृयज्ञोऽपि तादृशः ।

कैश्चिन्मीमांसकैः काम्यः पितृयज्ञो निरूपितः* ॥ ६ ॥

आधानमिति । आधानं नित्यमिति चाशिकशिद्धान्तः । हवि-
र्यज्ञसंस्थासु पाठात्पुरुषोयथोगित्वात् । चिन्ताप्रयोजनं च यथा-
ऽधिकारं विनियोगज्ञापनेति । तेनाङ्गहीनानामप्यधिकार इति ।
एवमाधानपितृयज्ञयोर्भित्त्वाधिकारमुक्त्वा मतान्तरेण काम्याधिका-
रमाह । कैश्चिदिति । वार्तिकमते पिण्डपितृयज्ञस्थानङ्गत्वपक्षेण
काम्यत्वम् ॥ ६ ॥

मतान्तरेषाधानस्यापि काम्यममाह ।

आधानस्यापि काम्यत्वं बोधायनमताद् भवेत् ।

सर्वकामार्थमाधानमिति तेन निरूपितम् ॥ ७ ॥

आधानमिति † । बोधायनीये आधानस्य काम्यत्वमुक्तं, तेनो-
भयोः काम्याधिकारोऽप्यस्यैव ॥ ७ ॥

अथेदं श्रूयते । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, वसन्तेऽप्योत्तिपा
यजेतेत्यादि च । तत्र केषु चिद्विद्यकाम्याधिकारः, केषु पितृका-
स्यनैमित्तिकाधिकारः, केषु चिद्वित्त्वाधिकार इत्याह ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु आधानस्येति - इति भवितुमुचितम् ।

‡ वसन्ते वसन्ते - इति क० पुस्तके पाठः ।

द्विप्रकाराधिकाराणि कर्माण्यन्यानि कानिचित् ।
 ज्योतिष्टोमोनिरूढश्च पशुः शौचामखी तथा ॥ ८ ॥
 चातुर्मास्यानि दर्शश्च पौर्णमासोऽग्निहोत्रकम् ।
 वाजपेय इतीमे स्युर्नित्याः काम्या इति द्विधा ॥ ९ ॥

द्विप्रकाराधिकाराणीति । नित्यकाम्यभेदेन द्वौ प्रकारौ ।
 अन्यान्याधानभिन्नानि । कानिचित्, न सर्वाणि । आययणादीनां
 नैमित्तिककाम्यत्वञ्च वक्ष्यमाणत्वात् । तान्येवाह । ज्योतिष्टोम-
 इति । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, स्वाराध्यकामो वाज-
 पेयेन यजेतेत्यादि तत्तदाक्षेपु फलश्रवणादिति भावः ॥९॥

ज्योतिष्टोमे नित्यकाम्यत्वञ्च विशेषमाह ।

ज्योतिष्टोमस्य चाप्यग्निष्टोमसंस्थस्य नित्यता ।
 अथ वीकथ्यादिसंस्थस्यापीच्छन्त्यन्ये तु* नित्यताम् ॥१०॥

ज्योतिष्टोमस्येति । अग्निष्टोमः सामविशेषः समाप्तौ यद्य षो-
 ऽग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमः । स नित्यः । अन्ये त्वग्निष्टोमाद्यो-
 ऽनित्याः काम्या इति यावत् । मतान्तराश्रयणेनाह । अथ वेति ।
 वीकथ्यादीनामपि संस्थासु पाठान्नित्यतेति भावः ॥१०॥

वसन्ते वसन्त इति वीकथाश्रवणात् निधतनिमित्तकत्वाच्च
 ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वम् । कामनाऽधीनत्वाच्च काम्यत्वम् । तत्र
 नित्यत्वे सोमस्यार्हत्तिः सकृत्करणं वेति मतभेदेन पचदयमाह ।

* अन्येऽपि, — इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादार्त्तः प्रतिवत्सरम् ।

अथ वा सकृदेव स्यान्नित्योऽप्याधानकर्मवत् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमस्येति । प्रतिवत्सरं वसन्तं* प्राणेत्यर्थः । अथ वा शब्दो-
विकल्पे । वीष्णा आदरार्था(१) । पुरुषसंस्कारत्वेन गौतमस्मृतौ संस्कारा
पाठात् नित्यानां सकृदेवानुष्ठानं दृष्टान्तेनाह । आधानेति ॥ ११ ॥
काम्येन नित्यसिद्धिमाह ।

काम्यबुद्ध्या यदैतानि कर्माणि कुरुते तदा ।

तेनैव नित्यसिद्धिः स्यान्न नित्यार्थां पृथक् क्रिया ॥ १२ ॥

काम्येति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

कचित्कामनिमित्ताभ्यामधिकारस्तथोदाहरणमाह ।

कचित्कामनिमित्ताभ्यां सहिताभ्यामधिक्रिया ।

यथैवाग्रयणे† यागे यथा जातेष्टिकर्मणि ॥ १३ ॥

कचिदिति । अत्र शरत्कालीननवग्रहागमोनिमित्तम् । तद्दर्शनं

* वसन्तं वसन्तं, - इति पा० पुस्तके पाठः ।

† नित्यार्थं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ तथैवाग्रयणे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) तथाच पुरुषसंस्कारस्याधानवत् सकृदनुष्ठानेनैवोपपत्तेः न नित्यस्यापि
ज्योतिष्टोमस्य प्रतिवत्सरादार्त्तः । वसन्ते वसन्ते इति वीष्णा तु न
नित्यत्वारथां किन्वादरार्थेति भावः ।

कामः । एवं पुत्रोत्पत्तिर्निमित्तम् । पूतत्वादिकं कामना । तत्र
सहदनुष्ठानेनोभयसिद्धिः^(१) ॥ १२ ॥

अत्र नैमित्तिकाधिकारः एवेति एकदेशिमताह ।

केचिन्निमित्तमात्रेणैवाधिकारमिहाब्रुवन् ।

पूततोत्पत्त्यन्त्रवाप्ती*कामाभावेऽपि सिध्यतः ॥ १४ ॥

केचिदिति । पूतत्वाभवाप्ती†^(२) आनुषङ्गिकं फलम् । तत्तु
कामनां विनैव सम्भवति ॥ १४ ॥

उद्भिदादिव्यधिकारस्वरूपमाह ।

अन्ये नैमित्तिकाः केचित् यागाः काम्यास्तथाऽपरे ।
काम्यनैमित्तिकाः केचिदिति वैधं प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥

अन्ये इति । उक्त्यादिभ्योऽन्ये वियजिदादयः । सचायागूर्था-

* पुत्रोत्पत्तिर्नैमित्तिका, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† पूतत्वाभवाप्ति, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) काम्यते इति कामः फलम् । कामना इत्यत्रापि छदविहितो भावो-
द्रथवत् प्रकाशते इति न्यायेन मूलमेवार्थः । तथाचैतन्मते व्यायप्येष्टि-
र्जातेष्टिस्य नैमित्तिकी काम्या च । दयोरधिकारयोः संबलनात्
सहदनुष्ठानमिति भावः ।

(२) पुत्रपूतत्वमन्त्रीवाप्तिश्चेत्यर्थः । वृष्टि भाग्युरिरक्षोपमवाप्योरुपसर्गयोस्त्रि-
नेनाकारणोप ।

शक्तौ विश्वजिताऽतिरात्रेषेत्यादिवाच्यैर्नैमित्तिकत्वम् । अपरे श्वेन-
यागादयः । उपसंहरति इतीति ॥ १५ ॥

अग्निचर्ये भरद्वाजमतमाह ।

काम्यताऽपि हि सोमानां वैद्यतानामशेषतः ।

नित्यतोक्ता भरद्वाजेनाधिकारमखैर्विना ॥ १६ ॥

काम्येति । अशेषाणामित्यशेषतः वैद्यतानां विश्वजितादीनां सर्वेषां
यागानां नित्यकाम्यत्वं भरद्वाजसूचोक्तं, अधिकारमखा वैश्राणाश्वि-
नादयः, तान् वर्जयित्वा । तेषां नैमित्तिकत्वमेवेति भावः ॥ १६ ॥

निमित्तमधिकारकमुक्तं^(१), तद्योभयनिष्ठम् अन्यतरनिष्ठं योम-
योरप्यधिकारं जनयतीत्याह ।

जायापुरुषसम्बन्धि निमित्तमधिकारकत् ।

जीवनादि यथा होमे गेहदाहादि वा यथा ॥ १७ ॥

जायेति । उदाहरति । जीवनादीति । उभयसम्बन्धि यावज्जी-
वन्मं होमाधिकारनिमित्तम् । तेनैकतरन्तुतौ नाधिकारः । यदा
नप्रयः सन्ति, तदा, तदाऽऽरपञ्चीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदिति वचना-
दग्निहोत्रेऽधिकारः, न तु दर्शपूर्णमाषादौ, तथा व्यवहाराभावादिति
तन्वरत्ने । अन्ये दर्शपूर्णमाषाययणहोमनैमित्तिकेऽपि अपत्नौक-
साधिकार इत्याहुः । गेहदाहोऽपि उभयनिमित्तम् । पाण्डिपह-
णाद्धि महत्त्वं कर्मसु तथा द्रव्यपरिग्रहेषु चेति सूतेः ॥ १७ ॥

(१) अधिकारकमधिकारहेतुः ।

अन्यतरस्योदाहरणमाह ।

क्वचिदन्यतरस्थेन निमित्तेनोभयोरपि ।

साधारणोऽधिकारः स्याद् भार्यासङ्गभण्डेष्विवत् ॥ १८ ॥

क्वचिदिति । भार्यासङ्गभण्डेष्विवत् इति तृतीयपाणिग्रहणोत्तर-
मात्राता इष्टिः । अत्र यदृगतमेव* निमित्तमुभयाधिकारकम् ॥ १८ ॥

क्वचिदेकस्य द्वयस्य वा अधिकारकमुदाहरति ।

क्वचिदन्यतरस्य वा द्वयस्य वाऽधिकारकम् ।

यथा मांसाग्ने वाऽश्रुकर्मण्यन्तभाषणे ॥ १९ ॥

क्वचिदिति । मांसाग्नादि द्वयस्येकस्य वा प्रातपतौप्रात-
भृत्याद्याः प्रयोजयति,—इति भावः ॥ १९ ॥

प्रधानकर्मण्यधिकृतस्यापि गुणकर्मण्यधिकारान्तरं भवतीत्याह ।

क्वचित्त्वधिकृतस्यैव चाधिकारान्तरं भवेत् ।

यथा गोदोहनाद्येषु पशुकामोऽधिकारभाक् ॥ २० ॥

क्वचिदिति । गोदोहनेन पशुकामः प्रणयेदिति वचनात् ॥ २० ॥

अथ निषेधवाक्येषु निवृत्तेरेव फलत्वात्तस्याथ प्रवृत्तं प्रत्येव
सार्थकत्वात्† स च रागतः शास्त्रतो वा भवति । अतस्तस्मिन्निषेध-
निषेधशास्त्रमधिकाररुद्धवति न सर्वानित्याह ।

* यदृगमेव,— इति ख० पुस्तके पाठः ।

† अधिकारमुदाहरति,— इति ख० पुस्तके पाठः ।

‡ समर्थत्वात्,— इति ग० पुस्तके पाठः ।

निषिद्धेषु* प्रवृत्तः सन्निषेधधिकारवान् ।

मन्त्रशून्येऽपि† भावार्थे विद्वानेवाधिकारवान् ॥ २१ ॥

निषिद्धेष्विति । विद्वन्वाधिकारितावच्छेदकमिति वक्ष्यति । दर्वि-
होमादौ मन्त्राभावाद्ब्रह्ममव्याप्तं स्यात्तदर्थमाह । मन्त्र इति ॥२१॥

यावज्जीवनमग्निहोत्रं जुहोति, शुचिवा कर्म कर्तव्यमुपवासवता‡
बहुकक्षेन कर्तव्यमित्यादिवाक्यैः कालशौचादिमज्जीवनं निमित्तम-
धिकारकमित्याह ।

होमादौ कालशौचादिमन्निमित्तन्तु(१) जीवनम् ॥ ।

अग्निहोत्रादिकं तस्मात् काले शौचे॥ विधीयते ॥ २२ ॥

होमादाविति । आदिपदाद्दर्शनपूर्णमाषादि । द्वितीयादिप-
दाद्भुक्तत्वादि । उपसंहरति । अग्निहोत्रादिकमिति ॥२२॥

अकाले कृतमकृतमिति न्यायेन सिद्धमकाले कृतस्य पुनः
करणम् । अशुचिवादिहते सन्देहः । तदर्थं मतान्तराभिप्रायेण(२)
पञ्चममुपन्यस्यति ।

* निषेधेषु, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः । एवं परत्न टीकायाम् ।

† शून्येऽपि, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ यावज्जीवनमग्निहोत्रं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

§ मुभयवासवता, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

॥ जीवितम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

¶ तस्य काले शौचे, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) कालस्य शौचेत्यादिविधत् ।

(२) अन्तरसन्दोभेदार्थः । मतभेदाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

अज्ञानाद्शुचिः कर्म कृत्वाऽशुचिधनेन वा ।
नावर्तयेत्पुनः कर्म प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥ २३ ॥

अज्ञानादिति । अशुचिधनेन,

अन्वितात्मा धनं जाया शब्दं यस्य चतुष्टयम् इति ।

स्मरणात् । चोरितद्रव्यस्यैवाशुचित्वमिति वक्ष्यति । नावर्त-
येदिति । कृतस्य पुनः करणं नास्तीति वचनात् । तथा च
निदानसूत्रम् । अङ्गमपरिसमाप्ते प्रधाने क्रियते परिसमाप्ते तु
न^(१) कर्तव्यमित्यादि ॥२३॥

पदान्तरमाह ।

अपरे त्वशुचिद्रव्यकर्षादिकृतकर्मणः ।
आवृत्तिः सर्वथा कार्येत्येवमाहुर्विपश्चितः ॥ २४ ॥

अपरे लिति । स्पष्टम्* । अवाङ् । परस्यां व्याख्यायां ज्ञाना-
ज्ञानव्यवहारेण विकल्पमाङ् । तथाचाज्ञानाद्शुचिना कर्म-
णां ज्ञानोत्तरं प्रायश्चित्तमात्रं नावृत्तिः । ज्ञानात्करणे तु पुनरा-
वृत्तिरिति ॥२४॥

प्रसङ्गात् कश्चित्कर्मणि दौषितस्यानधिकारमाह ।

* नाम्नेरत् क० पुस्तके ।

† इत्येव पाठः सर्वत्र । कर्मणि कृते, - इति तु भवितुमुचितम् ।

(१) प्रधानपरिसमाप्ते पूर्वं वैगुण्येऽवगते, पुनः सर्वमेव कर्तव्यम् । समाप्ते
तु प्रधाने नावृत्तिरित्यर्थः ।

दीक्षितोऽनङ्गभूतेष्टिहोमपश्चादि नाचरेत् ।

होमेष्टिपशुमध्येऽपि काम्यं कर्मान्तरं न च ॥ २५ ॥

नित्यं नैमित्तिकं तन्त्रं* प्राप्तकालं समाचरेत् ।

दीक्षित इति । दीक्षितो न जुहोतीत्यादिवाक्यात् पुरुषार्थ-
भूतहोमादीनां बाधः क्रियते । न तद्भूतहोमप्रायश्चित्तेष्वादीनां
बाधः । अथ प्रवृत्ते नियतं दोषविशेषादित्यधिकरणन्यायेनाह ।
होम इति । कर्मान्तरनिषेधेन गुणान्तरन्तु भवति । प्राप्तकालमिति ।
पश्चिष्वादौ क्रियमाणे देवात्सायङ्काले समागते मध्ये सायं होमं
समाप्येव पूर्वप्रवृत्तसमाप्तिः । एवमग्निहोचार्थमुद्धरणे कृते सन्ध्याका-
लप्राप्तौ सन्ध्यां कृत्वेव होमः ॥ २५ ॥

विशेषमाह ।

अल्पतन्त्रे† महातन्त्रं यदि सन्निपतेत् कश्चित् ॥ २६ ॥

तन्मध्ये तत्र कर्त्तव्यं तत्समाप्य तदाचरेत् ।

अल्पतन्त्रे इति । यथा होमे क्रियमाणे रासभान्तरा(१)गमने
समाप्येवेष्टिः । शैडकवराहादीनाञ्चान्तरागमनेऽल्पतन्त्रं प्रायश्चित्तमु-
दकधारारूपं कृत्वेवापि कर्मण्यधिकार इति भावः । एतदुक्तं भव-
ति । प्रवृत्ते कर्मणि नियमं नैमित्तिकं वा कर्मान्तरं अल्पतन्त्रं समा-
प्ततन्त्रं वाऽऽपतति तदोत्तरकर्माधिकारार्थं वादरायणिन्याय बाधि-

* तत्र, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† तन्त्र, - इति क० पुस्तके पाठः । एवं परत्र टीकायाम् ।

(१) रासभस्य अन्तरा मध्ये गमने इत्यर्थः ।

त्वाऽऽगन्तुकं ह्यैव शेषस्य करणम् । महत्तन्त्रपाते* तु अङ्गान्नं
प्रधानाङ्गेनेति न्यायेन प्रवृत्तं समाप्य तत्कार्यमिति ॥२६॥

समानं तन्त्रमपि पद्यादेव कार्यमिति एकदेशमतेनाह † ।

कैश्चित्पञ्चिष्टमध्येऽन्यत्पञ्चिष्टादि समागतम् ॥ २७ ॥

तन्मध्ये तन्न कर्त्तव्यं ‡ पाश्चात्यं कार्यमिष्यते ।

कैश्चिदिति । स्पष्टम् ॥२७॥

रुतप्रकृतियागत्वञ्च विकृतिस्वधिकारप्रयोजकमित्याह ।

प्रयुक्तप्रकृतेरेव विकृतावधिकारिता ॥ २८ ॥

नायं नियम इत्यन्ये यथाकामं प्रयुञ्जते § ।

प्रयुक्तेति । दशपूर्णमासाभ्यामिष्टाऽन्येन यजेत, एष वाच प्रथमो-
पशोयज्ञानामित्यादि॥वचनान् ॥२८॥

एकदेशमतमाह । नायमिति । अहतसोमयागस्यातिरात्रा-
दिकं, अहतदशपूर्णमासस्यापि पर्जन्यादिकामनायां कारीयादिकं
भवति । अपरा व्याख्या । असोमयाजिनोऽप्यशियोनीधविकारा-
मतभेदेन विकल्पिता इति ।

एवं श्रूयते । पुत्रे जाते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति ।
तत्र संग्रहः । अनेकभार्थस्यैकस्यामपि सुचोत्पत्तौ एकस्या एवाधि-

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । महातन्त्रपाते, — इति तु भवितुमुचितम् ।

† इत्यनेन पाठः सर्वत्र । एकदेशमतमेनाह इति तु भवितुमुचितम् ।

‡ न कार्यं तत् अत्राप्यैव, — इति. श. पुस्तके पाठः ।

§ प्रयुञ्जते, — इति क. ग. पुस्तकयोः पाठः ।

॥ यज्ञात्पुत्रो यज्योतिष्ठोम इत्यादि, — इति क. पुस्तके पाठः ।

कार उत सर्वाभामण्यधिकार इति । तत्रैकस्या अतस्योपनिमित्तमे-
कस्या प्रातपतीतिन्यायेन प्राप्तं पूर्वपक्षं निराकरोति ।

बद्धीनामेकपत्नीनामेकस्याः* पुत्रजन्मनि ॥ २६ ॥
सर्वासां तेन जातेन जातेष्टावधिकारिता ।

बद्धीनामिति । एकपत्नीनामित्यवधारणे^(१) पठौ ॥२६॥

ननु

भ्रातृणामेकजानानां यद्येकः पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरग्रवीत् ॥

इति मनुस्मृतिकस्य भ्रातुः पुत्रे जाते सर्वेषामण्यधिकारो न वेति
सन्देहे सिद्धान्तमाह ।

भ्रातृणां यद्यनेकेषामेकस्योत्पद्यते सुतः ॥ ३० ॥

स एवैकोऽधिकारो स्यात् जातेष्टावितरे न तु ।

भ्रातृणामिति ॥ ३० ॥

ननु श्रुतौ विशेष्यवणानां पुत्रशब्दस्य चापत्यवाचकत्वेन पुमान्
पुत्रो जायत इत्यत्र दृष्टत्वात् क्षेत्रजाद्युत्पत्तौ कस्याजनने क्षेत्रनिष्ठिः
स्यान्न वेति सन्देहे सिद्धान्तमाह ।

क्षेत्रजादिसुतोत्पत्तौ पुत्रिकातनयोद्भवे ॥ ३१ ॥

यमौ जातौ पुमांसौ चेत् तयोरेकोऽपि वा पुमान् ।

* मेकस्यां, - इति भ० पुस्तके पाठः ।

† इत्यनेन पाठः सर्वत्र । विशेष्यवणानां, - इति तु भवितुमुचितम् ।

दुहितुर्जनने वाऽपि न जातेष्टिर्विधीयते ॥ ३२ ॥
 कृत्वा वैश्वानरीं कुर्यान्मारुतीमिष्टिमप्यथ ।

चेजजादीति । स्पष्टम् ॥३१॥ प्रायश्चित्तसमुच्चयार्थमाह ।
 यमाविति ।

मरुद्देवताकथरुद्रथकोयागः ॥३१॥

यमधोर्मरणे विशेषमाह ।

मारुत्येकैव मरणे स्त्रीत्वे वा यमयोर्द्वयोः ॥ ३३ ॥
 पुमानन्यतरः सोऽपि मृतस्तत्रापि सैव हि ।

मारुतीति । अधिकारात् यमयोरित्यध्याहारः । एकैव मारुती ।
 न जनननिमित्तजातेष्टिः । एकलिङ्गयोर्भिरलिङ्गयोर्वा यमापत्य-
 धोर्मरणे केवला मारुतेष्टिरित्यर्थः ॥३३॥

एवं साधारणमधिकारं निरूप्य विशेषाधिकारार्थं प्रतिज्ञापयति ।

एवमुच्चावचेपूक्तेष्वधिकारोपयोगिषु ॥ ३४ ॥
 पुनः सङ्क्षेपतः सोमस्याधिकारी निरूप्यते ।

एवमिति । उच्चा असाधारणाः, अग्निहोत्रादिषु अधिकारोप-
 योगिनः । अवचाः साधारणाः । यथैकस्याः पुत्रोत्पत्तौ सर्वासाञ्जा-
 तेष्ट्यावधिकारोपयोगिनः । तेषु अधिकारोपयोगिषु अधिकारे
 फलभुक्तौ उपयोगो येषान्तेषु उक्तेषु, प्रसक्तानुप्रसक्तयेति शेषः ।
 पुनः प्रकृतमेव सङ्क्षेपेण सोमाधिकारिणं निरूपयिष्यामः । सङ्क्षेप-
 यद्वेषाच्च यानि अधिकारिविशेषणानि नोक्तानि, तानि उपस-
 रण्येन ज्ञातव्यानीत्यर्थः । यथा पवित्रपाण्यादि ॥३४॥

तत्र सोमेज्याऽधिकारिविशेषणान्वाह ।

अहिताग्निः शुचिः शक्तः सश्रद्धोऽपतितोद्विजः ॥ ३५ ॥
स्वर्गं कामयमानोऽन्यत् यत्किञ्चिद्वा फलान्तरम् ।

अहिताग्निरिति । सिद्धाग्निमन्तमेव सर्वकर्मणां प्रवृत्तेर्न ततः
प्राक्^(१) । एवं शूचित्वं शक्तत्वं सश्रद्धत्वं अपतितत्वं द्विजत्वं चाधि-
कारितावच्छेदकम् । अश्रद्धया ऊतञ्जप्तमित्यादि वचनात् । ब्राह्मण-
राजन्यवैश्यानामिति श्रुतिरिति कात्यायनोक्तेर्द्विजानामेवाधिकारः ।
स्वर्गकामत्वमप्यधिकारितावच्छेदकं, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे-
तेत्यादिवचनात् । यत्किञ्चित्कामनावत्वमपि तत् । श्रीपुत्रका-
मनयाऽपि सोमेऽधिकारः, श्रीराष्ट्रपुत्रायुष्कामानामप्येवम् इति
वचनात् ॥ ३५ ॥

ननु फलवसुचये सति अनेकफलोद्देशेन सहाप्रयोगः, उत
प्रतिकाममाहृत्तिरिति । तत्र पूर्वपक्षमेव^(२) सिद्धान्तत्वेन स्वीकरोति ।
अन्यत्कामयमानोऽपि स स्वर्गं वाऽपि केवलम् ॥ ३६ ॥
समुच्चितं वा युगपत् स्वर्गादि सकलं फलम् ।
निष्कामोऽप्येनसोभीतो वसन्तास्थनिमित्तवान् ॥ ३७ ॥

अन्यदिति । स्वर्गादन्यत्पुत्रादि । स्वर्गं वा केवलं कामय-

(१) सिद्धाग्निमन्तं जगं प्रत्येव कर्तव्यां प्रवृत्तेर्न तु ततोऽपि तद्विद्वेः पूर्वं
कर्तुं प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः ।

(२) आश्रद्धिवयोः पक्षयोः प्रथमपक्षम् अनेकफलोद्देशेन सहप्रयोग इति
पक्षमिति यावत् ।

मानो यथा निरपेक्षः* य अधिहृतो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

तथा, समुचितं स्वर्गपथादि सकलं फलं^(१) युगपत्कामगावामधि-
कारी । पर्यायेणेत्यपरेषां सिद्धान्तः^(२) । मिवविन्दा श्रीराष्ट्रमिचायु-
ष्कामस्येत्यादावप्येवम् । एवं सोमस्य काम्यत्वमुक्त्वा नित्यनैमित्तिकत्व-
मप्याह । निष्काम इति । कामनाभाववतोऽप्यधिकारः । विधिर्भा-
ष्याकाङ्क्षानिष्टत्यर्थमाह । एतस्य इति । एतः पापम् । एतेन उपा-
त्तदुरितक्षययोत्पत्त्युत्तमानदुरितप्रतिबन्धस्य वा भाव्यत्वमुक्तं भवति^(३) ।
वसन्त इति श्रवणात् वसन्ते निमित्ते ज्योतिष्टोमस्य विधानाद्बन्त-
कालनिमित्तमप्यधिकारितावच्छेदकम् ॥ १७ ॥

* निरपेक्षं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) फलं प्रतीत्यर्थः ।

(२) सकलफलकामना न युगपत् किन्तु पर्यायेणेत्यन्येषां सिद्धान्त इत्यर्थः ।

(३) व्ययमर्थः । भट्टमते भावनैव विध्यर्थः । भावना चोत्पादनापरपर्यायो-
भावपितृत्वापारः । सा य किं केन कथमित्यंशत्रयमपेक्षते । किमि-
त्याकाङ्क्षायां फलं भाव्यतयाऽन्वेति । विष्कले प्रत्यययोगात् । केनेत्या-
काङ्क्षायां धात्वर्थोऽप्यादिः करत्वेनान्वेति । यदाज्ञः । भावनैव हि
भाष्येन फलेनान्वयमर्हति । धात्वर्थः करत्वं तत्र षाडशात् सन्निकर्षता
इति । कथमित्याकाङ्क्षायां ननु नातमितिकर्षयतयाऽन्वेति । एवञ्च,
प्रयागादिभिरप्यकारं सम्पाद्य दर्शपूर्णमासयोगेन स्वर्गं भावयेत् स्वर्गकाम-
इति स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेतिविधिवाक्यस्य बोधः । नित्य-
कर्मणि तु फलाश्रवणात् उपात्तदुरितक्षयो वा व्यकरणभावनिष्ट-
प्रतिबन्धो वा फलतयाऽन्वेति । तदुक्तम् । क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरि-
तस्य प्रवृत्तेः* । अमुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते । नित्यक्रियां
तथा चान्ये प्यनुसङ्गफलां श्रुतिमिति ।

मतान्तरमुपन्यस्यति ।

यद्वा वसन्तकालादिजीवनाखनिमित्तवान् ।

सोमेन यजते ब्रह्मविद्याश्रेयतयाऽथवा * ॥ ३८ ॥

यदेति । वीष्णाश्रवणात्^(१) वसन्तकालीनजीवनमधिकारितावच्छे-
दकमिति भावः । अपवर्गेषुत्वमप्यधिकारिविशेषणमाह । सोमे-
नेति । ब्रह्मविद्याऽङ्गत्वेन कर्मणोमोक्षसाधनत्वं स्फुटीकृतं भगवता अर्जुनं
प्रति । तथा ।

“कर्मणा शूद्रहृदयो ब्रह्मबुद्धिसुपेक्षति” ।

“कर्मणैव हि संसिद्धिमाप्सिताजनकादयः” । इत्यादि
षडभिर्वाक्यैर्गीतायामन्यथापि च । स्वर्गं कामयमान इत्यारभ्य
यानि विशेषणानि^(२), यथास्मभ्यं † पर्यायेण बोधानि^(३) ॥ ३८ ॥

परिवेचादिदोषनिवृत्त्यर्थमधिकारिविशेषणान्तरं सर्वसाधारणमाह ।

अधिकारदशाम्रातपुरुषान्तरवर्जितः ।

कर्षवस्थागतैरन्यैर्वक्ष्यमासैस्त्रिभिर्युतः ॥ ३९ ॥

अधिकारेति । अधिकारदशायां प्रातं पुरुषान्तरं, तेन वर्जि-
तोहीनः । सत्यधिकारे पितरि ज्येष्ठे सोदरे चानीजाने सति

* श्रेयतया च वा, - इति क० पुस्तके पाठ । श्रेयतयाऽपि वा, -
इत्यपि पाठान्तरमस्ति ग० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठं सर्वत्र । तानि यथास्मभ्यं - इति तु पुस्तकम् ।

(१) वसन्ते वसन्ते इति वीष्णाश्रवणादित्यर्थः ।

(२) उक्तान्तेति शेषः ।

(३) तथापि विशेषणानामेकैकमधिकारितावच्छेदकमिति भावः ।

अधिकारो नास्तीति तदभाववत्त्वमधिकारितावच्छेदकमिति भावः ।
 षष्ठं^(१) विदत्त्वमप्यधिकारितावच्छेदकमित्यत्र पञ्चममाह । कर्त्तृति ।
 वक्ष्यमाणैरनुपदम्, अन्यैः कर्त्तुरवस्थायान्दशायाद्गतैर्विद्यमानैस्तिभि-
 विशेषणैर्युक्तोऽधिकारी ॥३८॥

तान्येवाह ।

स्वाध्यायविधिसंसिद्धकृतस्त्रवेदार्थवेदनः ।

यद्वाऽध्ययनसंसिद्धानुष्ठेयमखमाचवित् ॥ ४० ॥

स्वाध्यायेत्यादिना । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिषोदितषडङ्ग-
 सकसस्त्रशाखाऽपर्यायवेदाध्ययनसंसिद्धार्थज्ञानवत्त्वमधिकारितावच्छे-
 दकमिति भावः । तत्र, विधिवाक्यानां विधायकत्वेनार्थवादानां
 स्थावकत्वेन, मन्त्राणां स्मारकत्वेन, नामधेयानां परिच्छेदकत्वेन धर्म-
 प्रामाण्यमिति सकसोऽपि वेदोर्धर्मं प्रमाणमित्यन्यत्र विस्तरः ।
 तच्चार्यप्रत्यायनद्वारा, न त्वृषारणमात्रेण प्रमाणम्^(२) । एवं चाध्ययनं
 दृष्टार्थम् ।

द्वितीयं पञ्चमाह । यदेति । स्वाध्यायविधुत्यापितानुष्ठेयमाचो-
 पयोगिस्वाध्यायार्थज्ञानवत्त्वमधिकारित्व^(३)मिति भावः । तेनाध्ययन-
 दृष्टार्थत्वं युक्ततरं भवतीत्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

(१) भौमांसादर्शनस्य षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे ऽधिकारश्चिन्तितः । तत्र
 च विदुष्य एवाधिकार इति स्थितम् ।

(२) तत्र प्रमाणमर्थप्रत्यायनद्वारेति सम्बन्धः । विधेयप्राधान्यविवक्षया
 तच्चेति ननुसकनिर्देशः ।

(३) अधिकारितावच्छेदकमिति, अधिकारिविशेषणमिति वाऽर्थः ।

तृतीयं पत्रमाह ।

यद्वाऽध्ययनसंसिद्धविज्ञानरहितोऽपि सन् ।

नातीवाधिक्रियाशून्योभर्तृयज्ञादिदर्शनात् ॥ ४१ ॥

यदेति । तादृशवेदाध्ययनवत्वमेवाधिकारिविगेषणं नार्थज्ञानव-
त्त्वमेव । तेनार्थज्ञानाभावे कर्मस्यधिकारो नास्तीति वस्तुं न युक्त-
मिति भावः । तदर्थं सन्नतिमपि दर्शयति । भर्तृयज्ञादीनां दर्श-
नात् । तत्कृतनिबन्धेषु* भाव्यरूपेषु दृष्टत्वादित्यर्थः । सत्यर्थज्ञाने
भूयसी कलविद्धिः ।

ननु अर्थप्रत्यायनद्वारा मन्त्राणां दृष्टार्थत्वमिति स्त्रीकुर्मः ।
तदभावे तु सिद्धमुच्चारणभाषेशादृष्टमेव । न ततोऽन्यद्दृष्टमुपलभा-
महे । येनादृष्टकल्पनमव्याप्यं भविष्यति । दत्ततिलाक्षसिद्धौ जैमिनि-
सिद्धान्तः^(१) इति चेत् । उच्यते । अनुष्ठानहेतुभूतामुद्येयस्मरणार्थकत्वं

* भर्तृप्रपञ्चनामकभाष्यकारकृतेषु तत्कृतनिबन्धेषु, - इति क० पुस्तके
पाठः । तत्कृतनिबन्धेषु इत्येतावन्मात्रं ख० पुस्तके । भर्तृप्रपञ्चनामक-
भाष्यकारकृतेषु निबन्धेषु, - इत्यंशस्तु तत्कृतनिबन्धेषु, - इत्यस्य टीका-
रूप इति प्रतिभाति ।

(१) स्यादिति श्रेयः । भौमांसादर्शनस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्राणां विनियोगो जैमिनिना सिद्धान्तितः ।
अर्थाद्यजकत एव कर्मस्यधिकारो स सिद्धान्तस्तथैवावतिष्ठते । अर्थ-
प्रानरहितस्याधिकारपक्षे तु स सिद्धान्तो भण्यते । प्रथोक्तार्थज्ञान-
शून्यत्वेन मन्त्राणामर्थप्रत्यायनासम्भवादिति भावः ।

करणमन्त्राणां वदन्तो मन्त्रप्रयोक्तुरेव मन्त्रजन्यशब्दबोधं मन्यन्ते । तत्तु वयं न मृश्यामहे । किन्तु श्रोतुरेव मन्यामहे । शब्दोच्चारणस्य परं प्रत्येव शब्दबोधजनकत्वस्माभावात् । न हि स्वस्मिन्नेव शब्दबोधाय वाक्यप्रयोगोऽर्थवान् भवति । वक्तुस्तदर्थवबोधस्य शब्दप्रयोगात् पूर्वमवश्यंभावित्वात् । न ह्यबुद्धेऽर्थे वाक्यरचना युज्यते । सूत्रकरोऽपि^(१), “अविशिष्टस्य वाक्यार्थः (मी० १ अ० २ पा० ४० सू०)” इति लौकिकस्य वैदिकस्य च वाक्यस्यार्थावबोधं निर्विशेषं ब्रुवन् श्रोतुरेव शब्दबोधमभ्युपगच्छति । अन्यथा, लोके श्रोतुः शब्दबोधः मन्त्रेषु उच्चारयितुरिति वैरूप्यापत्तेः ।

किञ्च, श्रोतुरेव मन्त्रतः शब्दबोध इत्ययमर्थो मन्त्रगतशक्तैव स्पष्टं ज्ञायते । प्रायेण हि सर्वे मन्त्राः सम्बोधविषयाः । तथाहि । इषे त्वोर्जे त्वेत्ययं मन्त्रः शाखाच्छेदने विनियुक्तः । तत्र शाखाज्ञत्वात् । त्वाग्रन्दस्य सम्बोधैकविषयत्वाद्द्वितीयायोगबलाच्च शाखे, क्विन्-क्षीत्यध्याहार्यम्^(२) । शाखे इति सम्बोधने प्रथमा, सम्बोधने चेति व्याकरणसूत्रविहिता । सम्बोधनं ज्ञापनम् । इषे त्वोर्जे त्वा क्विन्प्रि इति शाखां प्रति ज्ञाप्योऽर्थः । मन्त्रं प्रयुञ्जानो ज्ञापयति । तत् ज्ञात्वा शाखाऽनुजानाति । शाखाग्रन्देस तद्भिमानिनी देवता अभेदेनोपचर्यते । ततश्च क्सेदनस्य तज्ज्ञापनस्य च तच्चाश्वयो न विरुध्यते ।

(१) मीमांसासूत्रकारो जैमिनिरपीत्यर्थः ।

(२) त्वाग्रन्दस्य संबोधमानार्थवाचित्वात् शाखे - इति सम्बोधनपदाध्याहारः । त्वा - इति द्वितीयायोगबलात् क्विन्क्षीति क्रियाध्याहार इति भावः ।

“अभिमानिव्यपदेशसु विशेषानुगतिभ्याम् (वे० २ अ० १ पा० ५ सू०)” इति वादरायणसूत्रे तद्भाष्यादौ च स्पष्टमेतत् । विष्णो इत्यप् रचस्त्रेत्यादौ रूपपादमेतत्^(१) ।

ननु देवताविग्रहचैतन्यादिकं नवमे^(२) निराकृतम् । सत्यम् । निराकृतमुत्सूचं भाष्यकृता । न तु सूत्रकृता । प्रत्युत सूत्रकारस्य देवताविग्रहादिकमभिमतमेवेति विस्तरभयाच्चात्र प्रपञ्च्यते । किञ्च, स्तोत्रग्रन्थीया ऋचो^(३) देवतास्तुतिपराः स्तुत्यदेवताः प्रत्येव तद्गुण-बोधकाः । लोके हि स्तोता गद्यपद्यादिभिः स्तुत्यं स्तौति । स्तुत्यस्य तत्कृतं चमत्कारज्ञानानः प्रसीदति । वैदिकेऽपि हि तथा भाष्यम् । न च स्तोत्रस्त्राणि गाढग्रन्थिनोः स्तुत्यगुणबोधं चरः कुर्वन्ति । अत्र आयाहि,—इत्यादिसम्बोधनानुपपत्तेः । किञ्च मातत्येन ग्रंथने न ग्रन्थितुरर्थबोधस्तदनुसन्धानस्फुरणासम्भवात् । स्तुत्यदेवतार्थबोध-वादे तु न विद्यते । किञ्च द्वादशे इतीये, “मन्त्रान्तेन कर्मादि-सन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् (मी० १२ अ० ३ पा० ५ सू०)” इत्यस्मिन्नधिकरणे करणमन्त्रेषु तदन्तेन कर्मादिसन्निपातः सिद्धा-न्तितः । मन्त्रार्थस्मरणस्य प्रयोक्तृगतत्ववादे मन्त्रोच्चारणं ततोऽर्थ-स्मरणं ततः कर्मेति क्रमः । ततश्च तेन^(४) व्यवधाने सिद्धान्तव्याकोपः । मन्त्रबोधदेवताशब्दबोधवादे तु न काचिदनुपपत्तिः । यदुक्तम-दृष्टार्थमेव स्यादिति । तदपि न । देवतागतशब्दबोधमादायैव

(१) तत्र विष्ण्वादीनां देवतानामेव साक्षात् सम्बोध्यतादित्तं भावः ।

(२) मीमांसादर्शनस्य नवमाध्यायस्य प्रथमपादे नवमसूत्रे ।

(३) प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । अग्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् ।

(४) तेन व्यर्थस्मरणेन ।

दृष्टार्थत्वसम्भवात् । जपानुमन्त्रणादिषु तु भवन्मतेऽप्यदृष्टत्वात् ।

न च श्रोत्रदेवतागतार्थज्ञानस्य कथं दृष्टत्वं देवतानामप्रत्यक्षत्वात् इति वाच्यम् । तर्हि श्लोके परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् वाक्यस्य परप्रत्यायकतयाऽदृष्टार्थत्वम् । अनुमानादिना परस्मिन्नर्थज्ञानस्य दृष्टत्वमितिषेन्नोकवदेदेऽपि तुल्यम् ।

इयांसु विशेषः । श्लोके वाक्यरचनायाः प्रयोक्तृधीनत्वादर्थज्ञानं विना तदसम्भवात् प्रयोक्तुरर्थज्ञानज्ञानन्तरीयकमस्ति । न तु तात्पर्यविषयीभूतम् । मन्त्राणां स्वपौरुषेयत्वेन नित्यसिद्धतया तत्प्रयोक्तुरर्थज्ञानं नावश्यकम् । तथाचाव्युत्पन्नानामपि मन्त्रप्रयोगो न विरुध्यते । न हि वक्तुरर्थज्ञानं श्रोतुरर्थबोधे प्रयोजकम् । अव्युत्पन्नशुक्सारिकाद्युदीरितगद्यपद्येभ्योव्युत्पन्नानां शाब्दबोधात् । ये तु भाव्यादिपन्था वक्तुरर्थज्ञानमिति ज्ञापयन्ति । तत्फलाभ्युद्यहेतुत्वमात्रं न तु अधिकारितावच्छेदकमिति सर्वमनवद्यम् । यदि च नैवं मन्यसे चेदुपनीयमानस्य वटोरुपनीतमात्रस्य च वटोर्मन्त्रविधिः कथं सङ्गच्छेत । न हि तस्य मन्तार्थज्ञानं कथमपि सम्भाव्यते । इति दुस्तरापोहतरङ्गिणी ।

ननु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधौ वार्तिके अधीतेन स्वाध्यायेन फलवदर्थज्ञानं कुर्यादिति वाक्यार्थो मीमांसान्तरे चाधीतेन स्वाध्यायेन यच्छक्यं समीक्षितं तत्कुर्यादिति वाक्यार्थः । (१) स सर्वोऽप्यार्थिकः । वास्तविकस्तु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्मिन् वाक्ये अध्ययनकरुणिकायां भावनायां स्वाध्यायस्य कर्मत्वम् । तच्च योग्यतया

प्राप्यत्वम् । तेनाध्ययनेन स्वाध्यायं प्राप्नुयादिति मुख्योऽर्थः । न च
अनर्थकस्य प्राप्यतायोगाद्वाक्यान्तरेणार्थवत्त्वज्ञानादौदृशं वचनं युज्यते
अधीतेन स्वाध्यायेन यक्तुं शक्नुयान्तत्कुर्यादिति वाच्यम् । तां
चतुर्भिरभिमादत्ते । उह प्रथमेति प्रथयति । ऐन्द्रा गार्हपत्या-
मुपतिष्ठते । इत्यादि यौतलैङ्गिकविनियोगाभ्यामर्थवत्तानिश्चये न
तत्कल्पनं युक्तमिति सङ्क्षेपः ॥ ४१ ॥

अन्यान्यधिकारितावच्छेदकान्याह ।

शिखावानुपवीती च स्नाताचान्तोऽस्पृशन् परम् ।
आत्मानञ्चाशुचिद्रव्यं शूद्रादीनवलोकयन् ॥ ४२ ॥

शिखावानिति । शिखिलं बद्धशिखत्वस्याप्युपसृचणम् । उपवी-
तिलञ्च सव्यांशोपरिष्ठतयज्ञोपवीतिलम् ।

“विशिखी व्युपवीती च शत्करोति न तत्प्रतम्” ।

इति धारणात् । स्नातवच्च वधिः सर्वशरीरजलसंशोधित्वम् ।
पद्यपि सप्तविधं स्नानं^(१) स्नानं, तथापि वारुणेन^(२) सर्वकर्मज्ञम् ।

“स्नानानामपि सर्वेषां वारुणेन न मानवः ।

कर्तुमर्हति कर्माणि विधिवत्सर्वदा द्विज” ॥

इति आग्नेयात् । इदं च कृतसन्ध्यादिलक्षापसृचणम् ।

“सुस्नानः सम्यगाचान्तः कृतसन्ध्यादिकक्रियः ।

(१) मान्से भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसश्चैव सप्तस्नानं
प्रकीर्तितमिति सूक्तो नप्तविध स्नानमुक्तम् ।

(२) वारुणं चावगाह्यं स्यादित्याद्युक्तेरवगाहनस्नानं वारुणम् ।

कामक्रोधविहीनस्य पाखण्डस्यर्शवर्जितः ।

जितेन्द्रियः सत्यवादी सर्वकर्मसु शस्यते” ॥

इति हेमाद्रौ वाराहात् । कृतसन्ध्यलक्ष्यानुदितहोमिभिश्चानामेव विशेषणम् । अनुदितहोमिनां * तु उदयात्प्रागेतोद्धारणं^(१) कृत्वा होमोत्तरं सन्ध्यावन्दनमिति धर्मसूत्रात् । द्वागमे श्रीधरोऽप्येवमाह । उद्धृत्य सन्ध्यावन्दनं ततो होम इति देवजानीयपद्धतौ । युक्तं तु,

“सन्ध्याहीनोऽशुचिर्भित्त्यमनर्हः सर्वकर्मसु” । इति ।

दक्षवचनेन शुचित्वसम्पादनद्वारा सर्वकर्माङ्गत्वात् प्रातःसन्ध्योत्तरं समुद्धारणं होमस्य । आचान्तशब्देन कृतद्विराचमनत्वमुच्यते । कर्मा-
रम्भे द्विराचामेदिति सूत्रेः । परं आत्मानमशुचिद्रव्यं समार्जन्युपा-
नहादीन् अस्युगन् अधिकारी भवति । शूद्रादीन् । आदिना
स्त्रेष्वादीनपि अविश्लोकयज्ञधिकारी । एतच्च दिङ्मात्रं प्रद-
र्शितम् । तेन कृताहृतवासः^(२) परिधानप्राणायामसपत्नीकत्वादीन्यु-
क्तानि भवन्ति ॥ ४२ ॥

तच्च सपत्नीकत्वमधिकारप्रयोजकमित्युक्तम् । तदर्थं पत्नीवि-
शेषणान्याह ।

स्वाध्यायमात्रं त्यक्त्वाऽन्ययजमानोक्तलक्षणाः ।

भार्याः सन्तीह यावत्यस्ताभिः सर्वाभिरन्वितः ॥ ४३ ॥

* अनुदितहोमिना, -- इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) होमार्थं समुद्धारणमित्यर्थः ।

(२) ईपद्भौतं नैवं शुक्लं सदृशं यज्ञ धारितम् । व्याहृतं तद्विजानीयात् देवे
पितृषु च कर्मणि इत्युक्तलक्षणं वास व्याहृतवासः ।

स्वाध्यायेति । स्वाध्यायव्यतिरिक्त-यावद्विगेषणविशोषितो यज-
मानस्तथैव लक्षणोपेतायावत्यः पत्न्यः ताभिः सर्वाभिः* संहितोऽधि-
कारी ॥ ४३ ॥

पक्षान्तरमाह ।

यद्वा सवर्णया ज्येष्ठभार्य्यैव समन्वितः ।

यद्वाऽऽधानादुपर्यूढकामपत्नीविवर्जितः ॥ ४४ ॥

यदेति । सवर्णज्येष्ठभार्य्यया संहितोवाऽधिकारी न तु सर्वाभिः ।
सवर्णानामप्यनेकान् ज्येष्ठया एव साहित्यं द्योतयितुं ज्येष्ठायहणम् ।

द्वतीयं पक्षमाह । यदेति । आधानानन्तरं ऊढा विवाहिता
कामार्थे(१) या पत्नी, तथा संहितोऽपि अधिकारीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अधिकारिनिष्पणषद्गत्या पत्न्यधिकारे वैपत्यं वक्तुमुपक्रमते ।

एवं सिद्धेऽधिकारित्वे† पत्न्याः किञ्चिन्निरूप्यते ।

तुल्य एवाधिकारः स्यादस्यत्योरुभयोर्निश्चयः ॥ ४५ ॥

एवमिति । अधिकारित्वे अधिकारिस्वरूपे । न तु जातिः(२) ।

* सर्वाभिः, - इति वाञ्छि क० पुस्तके ।

† सिद्धेऽधिकारित्वे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) कामार्थं विवाहिता न धर्मार्थमित्यर्थः । कामार्थमेव या विवाहिता
सैव कामपत्नीतुच्यते ।

(२) अधिकारित्वे इत्यत्र स्वरूपार्थं स्वार्थं वा त्वपत्ययो न भावे इत्याशयः ।

स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना कामनायां स्त्रीपुंसोरविशेषादुभयोरपि
यागेष्वधिकाराद्दग्धाश्वरथन्यायेनान्योन्याकाङ्क्षैव यागनिर्दत्तेः प्रथमं
तुल्याधिकारपक्षमाह । तुल्येति* । फलिसंस्कारभृतकर्मसु पत्न्या
अपि कर्तव्येन तुल्याधिकार इत्यर्थः । तत्र वपने शूद्राणांऽपि
साहित्यदर्शनादपने नास्तीति^(१) ॥ ४५ ॥

न च, यद्य एवाधनाः स्वता इत्यस्यानिर्धनत्वेन त्यागे नाधि-
कारइति । स्त्रीधनानि षडित्यादिस्त्रियोपेतद्रव्यत्वात्त्यागेऽपि तुल्या-
धिकारमाह ।

कर्तृत्वं तु तयोस्तुल्यं द्रव्यत्यागे प्रचक्षते ।

यद्वा त्यागं पतिः कुर्यात् पत्नी तमनुमन्यते ॥ ४६ ॥

अधिकारेऽपि वैपम्यं प्रोक्तं शब्दानुसारिणा ।

कर्तृत्वमिति । तुल्याधिकारपक्षेऽपि मतान्तरेण द्रव्यत्यागे
वैलक्षण्यमाह । यदेति । त्यागं स्वस्वत्वपरिहारपूर्वकं परस्वत्वोत्पादन-
रूपं इन्द्रायेदं न ममेति, इन्द्रायेदं त्यजामीति रूपं वा, स्वामी
कुर्यात् । पत्नी तमनुजानाति । अथपि साधनत्वे † स्वतन्त्रत्वाभावात्

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तुल्यइति, — इति तु समीचीनम् । एव परचा-
प्यनेकत्र ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साधनत्वे, — इति तु भवितुमुचितम् ।

निर्धनत्वे नशब्दोच्चारणं यजमानस्यैवेति भावः^(१) । इति शब्दा-
नुसारिरुद्रदत्तमतम् * ॥४६॥

तुल्याधिकारसुक्ता सहाधिकारपक्षमाह ।

प्राधान्येन स्वनिष्ठः सन् यजमानोऽधिकारवान् ॥ ४७ ॥

पत्नी तत्परतन्वा सत्यङ्गभृताऽधिकारिणी ।

तस्माद्विरुद्धधर्मत्वे यतिधर्मा बलाधिकाः ॥ ४८ ॥

प्राधान्येति । स्वनिष्ठः स्वतन्त्रः । स च प्राधान्यत्वे हेतुः ।
परतन्त्रत्वञ्च गुणभूतत्वे । विचारप्रयोजनं, कलिसंस्कारा ये वाच-
निका उभयोरात्रातास्त एव स्युः नेतरे । उक्तस्याधमर्षोऽपराधे
प्रतोपायनीयमश्रीत इत्यस्मिन् सूत्रथाख्यावसरे कर्कोपाध्यायैः ॥४७॥

तस्मादिति । सहाधिकारादेव हेतोर्यत्रान्योन्यधर्मविरोधस्तत्र
यजमानधर्मा एव भवेद्युः । प्राधान्यात् ॥४८॥

ननु पक्षद्वयेऽपि कर्ममध्यख्यान्यतरमृती अधिकारविधातात्तत्रैव
संस्थापनीयमित्येकदेशिमतं दूषयति ।

स्त्रियेतान्यतरः पत्नोर्यदीष्ट्यादौ विसंस्थिते ।

अवशिष्टः प्रकुर्वीत तत्समाप्तिं यथोचिताम् † ॥ ४९ ॥

* शब्दानुसारोरुद्रदत्तमतम्.— इति का० पुस्तके पाठ । शब्दानुसारोरु-
द्रदत्तमतम्.— इति ख० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । इत्येतत्सूत्रथाख्यावसरे,— इति यु अदितुमुपिमतम् ।

‡ यथोचितम् — इति ग० पुस्तके पाठ ।

(१) पक्ष्याः रुधिरावपक्षोऽपि भार्यापुत्रद्वेत्वादिबचनैस्तस्या असातप्यन्योक्त-
त्वात् न भवेति व्यागो यजमानस्येव न तस्या । पक्ष्यानिर्धनत्वपक्षे तु
सुतरामेव तथैवभिधाय ।

घियेतेति । यदीशादौ । आदिपदान् पश्चादयः । विमंस्थिते
अपरिसमाप्ते । पत्योर्दन्मृत्योः । अन्यतरः जाया पतिर्वा । अवशिष्ट-
स्तयोरेकः । यथोचितान्तत्तत्कर्मसोपयुक्तमपि । इदं प्रक्रान्तकर्म-
विषयम् । नाप्रक्रान्तविषयम् ॥४८॥

देशान्तरे यदृमृतौ अप्रक्रान्तमपि किञ्चित्कालं * कर्त्तव्यमित्याह ।

देशान्तरमृतं यावद्देहयुर्वेदिकाग्निभिः ।

तत्पत्नी कारयेत्तावद्गृहोच्चाद्युपस्थितम् ॥ ५० ॥

देशान्तरेति । उपस्थितं काले प्राप्तम् । आदिपदेन नित्येष्टि-
रायणं च । पत्नीपदं यदुरप्युपसृष्टम् । पत्नीप्रवासस्य बह्वादि-
सम्मतत्वाभावात्पत्नीयत्नम् ॥५०॥

एवमेव शास्त्रार्थं काम्येष्ववतारयति ।

एवमिष्ट्यग्निहोषादि प्रक्रान्तं कर्म किञ्चन ।

मृते पत्यौ यथाशास्त्रं पत्नी परिसमापयेत् ॥ ५१ ॥

काम्यं कर्म प्रवृत्तः सन् वीतरागस्ततो यदि ।

कामाधिकारशून्योऽपि तदवश्यं समापयेत् ॥ ५२ ॥

एवमिति । एवमवश्यं समापयेदित्युत्तरस्रोकेनाश्वयः । प्रक्रान्तं
प्रारम्भं किञ्चन नित्यं नैमित्तिकं च । मृते पत्यौ । अन्तरेति शेषः ।
पत्नी यजमानो वा । यथाशास्त्रं सुगण्डस्थाधस्तात्समिधधारणादि-
शास्त्रमनतिक्रम्य यथा समापयेत् तथा काम्यमपि प्रारम्भं सदन्तरा

* किञ्चित्कालमित्यादृशंस्तत्कालः ।

वृथादिरूपकामनायां सिद्धायां तदुत्तरं कामनाविरहेणाधिकार-
शून्येनापि प्रारम्भं समापनीयमेव । न तन्तरा त्यागः । शिष्टवि-
गर्हणात् । दोषश्रवणाच्च । यदा, पूर्ववचनमपि काम्यपरतयो-
न्नेयम् ॥५१॥ ॥५२॥

तुल्याधिकारमहाधिकारपक्षोपपत्तौ पञ्चदशमाह ।

काम्यत्वे दम्पती कामं कामयेते पृथक् पृथक् ।
यदा कामयेते स्वामी नावश्यं कामना * स्त्रियाः ॥ ५३ ॥

काम्यत्वेति । कर्मण इति शेषः । कामनाविषयत्वे सति
उभयोरपि युगपदायुष्यादिकामनायामेक एव काम्येष्ट्यादिप्रयोगः
कालभेदे तु पृथगिति । अन्यतराधिकारे तु उभयोरप्यधिकारो-
ऽनुपपदं वक्ष्यते । द्वितीयं पञ्चमाह । महाधिकारपक्षे यद्युरेव
काम्याधिकारः । कामनाः स्त्रिया अवश्यं निश्चयेन न सन्तीति
शेषः । तस्याः पारतन्त्र्यादिति भावः ॥५३॥

नित्यकर्मण्याहितान्नेर्धयाऽधिकारं विनियोग इति षाष्ठसिद्धान्ते-
नाह^(१) ।

यस्तिरोहितशक्तिस्तस्याधिकारो न नश्यति ।
कर्मस्ववश्यकार्येषु नष्टशक्तेस्तु नश्यति ॥ ५४ ॥

* षादशंपुस्तकप्रथमेऽप्येकवचनान्तपाठदर्शनात् तथैव निवेष्टितः । टीका-
कारमते तु कामनाः, - इति बहुवचनान्तः पाठः ।

(१) मौमांसादर्शनेस्य यथायथास्य द्वितीयपादमवशिद्धान्तमात्रव्याहृत्यर्थः ।

यस्त्विति । अवग्रकार्येषु नित्यनैमित्तिकेष्विति यावत् । कर्मसु । आधानानन्तरं चतुर्नांशादिना तिरोहिताऽन्तरिता शक्तिः सामर्थ्यमाव्यावलोकनादिरूपं यस्य तादृशस्य पुरुषस्याधिकारो न भवति । नित्येषु यावच्छफ्यन्त्यायात् । यदा तु नित्येष्वपि आरभ्यसामर्थ्यं नास्ति तदानीमधिकारलोप इत्याह । नष्टशक्तेरिति ॥ ५४ ॥

मनु नित्येषु केषु चित् यावज्जीवानुष्ठेयत्वेनोपदेशेऽपि जीर्णस्य कर्मण्यधिकार इत्येकदेशिमत्तं दर्शयितुं सम्यक्तिं दर्शयति ।

यावज्जीवादिसंकल्पकारिणः शक्तिलोपने ।

अधिकारस्तदन्तः स्यादिति शास्त्रीकिनायधीः* ॥ ५५ ॥

यावदिति । तदन्तः सामर्थ्यपर्यन्तः । मनुष्याणामेवाधिकारः आरभ्यसामर्थ्यादिति प्राक् प्रयुक्तहेतोरविशिष्टत्वात् । शास्त्रीकिनायो षडपिः ॥ ५५ ॥

पूर्वोक्तमेकदेशिमत्तं दूषयितुमाह ।

यावज्जीवादिसंकल्पादूर्द्धं चेच्छक्तिलोपनम् † ।

तथापि नाधिकारस्य हानिर्वार्त्तिकदर्शनात् ॥ ५६ ॥

यावदिति । असामर्थ्येऽपि यथा कथञ्चित् नित्यं कर्त्तव्यमेवेति भावः ॥ ५६ ॥

* शास्त्रीकिनायधी, — इति क० पुस्तके पाठः । शास्त्रीकिनायधीः, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

† लोपने, — इति ख०; ३३० पुस्तकयोः पाठः ।

एतदर्थं यात्रिकसम्पत्तिं दर्शयति ।

प्रायेण यात्रिकाचारोऽप्येवमेवोपलभ्यते ।

न हि संकल्पितं कालमसंपूर्यं त्यजन्ति ते ॥ ५७ ॥

प्रायेणेति । आचारस्यापि धर्मं ह्यन्तरितप्रामाण्येन निश्चया-
दाचारपहणम् । आचारमेव विप्रदृश्यति । न हीति । यावज्जी-
वादिहृषं कालं असंपूर्यं सम्पूर्णमकृत्वा न त्यजन्ति ॥ ५७ ॥

ननु यावज्जीवादिषडङ्ग्ये मानाभावात्प्रत्यक्षं यथाकालं नित्यानां
प्रयोगमङ्गल्याययत्नेनैव निर्वाहाय* यावच्छक्ति नित्यानां करणमिति
पूर्वपक्षमाशङ्क्य निराकरोति ।

यावज्जीवादिसंकल्पो न्यायप्राप्तो न यद्यपि ।

तथापि वचनात्प्राप्तस्तस्मात् कर्तुं स युज्यते ॥ ५८ ॥

यावदिति ॥ ५८ ॥

पक्षद्वयमप्युपसंहरति ।

एवंकृते तु संकल्पे ततः शक्तिविलोपने † ।

युक्ता दर्शनभेदेनावाधिकारास्तिनास्तिता ॥ ५९ ॥

एवमिति । एवं यावज्जीवादिरूपे । दर्शनभेदेन ग्राह्योक्तिवार्तिक-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निर्वाहात् - इति तु भवितुमुचितम् ।

† शक्तेर्विलोपने, - इति म० पुस्तके पाठः ।

शास्त्रभेदेन । अधिकारस्य अस्तित्वा नास्तित्वा च ज्ञेया^(१) ।
द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य तत्प्रत्ययस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः ॥५८॥

अशक्त्याऽभावप्रसङ्गादाह ।

अशक्त्या याजमानं चेत्यत्कीकर्म च लुप्यते ।
न तावता क्रतुश्रेयः स्यादथर्वणसूत्रतः ॥ ६० ॥

अशक्तेति । याजमानं पुरुषार्थरूपम् । न क्रत्वङ्गम् । पत्नी-
कर्मापि तादृशं शीघ्रान्धनादिरूपम् । कत्वर्थन्तु समाख्ययाऽध्वर्युः
करोति ॥ ६० ॥

ननु त्यागस्य याजमानत्वेन तद्गत्तया पूर्वन्यायेन त्यागलोप-
इति पूर्वपक्षं दूषयितुमाह * ।

त्यागन्तु सर्वथा कुर्यात्तत्राप्यन्यतरस्तयोः ।
उभावप्यसमर्थौ चेन्नियुक्तः कश्चन त्यजेत् ॥ ६१ ॥

त्यागमिति । त्यागं सर्वथा स्वयमेव, पत्न्यपि पूर्वाक्तपक्षाश्रयणेन
कुर्यात् । सर्वथाशब्दस्तु अशक्त्यानुपासीतोपसर्पणाशक्तावासनमथ इति
कात्यायनोक्तप्रकारार्थः । अतन्नाशक्तौ त्वाह । तथेति । यजमा-
नस्य तथापि त्यागेऽप्यशक्तौ स्वामित्वाविशेषेण तयोर्दम्पत्योरन्यतरः

* दर्शितुमाह,— इत्यादर्शं पुस्तकपाठो न समो धीनः ।

(१) तथाच शालीकिनाथमते यावज्जीवादिसंकल्पकरखानन्तरं शक्ति-
लोपे नास्त्येवाधिकारः । वार्तिकमते त्यक्तौति यथायोगं बोद्धव्यम् ।

एकः पत्नी यथा वा । उभयोरसामर्थ्यं तु आध्वर्यवे नियुक्तः कश्चन
अस्मान्यपि अध्वर्युः त्यागे अधिकरोति ॥ ६१ ॥

अपेदं चिन्त्यते बहुभार्यस्यात्र सर्वासामधिकार इति प्रागुक्त-
प्रथमपक्षे कनिष्ठाया अङ्गवैकल्ये आज्यावेक्षणसम्भवात् कथमधि-
कारइति पूर्वपक्षं दूषयति ।

सर्वे स्वस्वक्रियाशक्तिमात्रेणैवाधिकारिणः ।

तस्माद्नेकभार्यस्य ज्येष्ठा चक्षुष्मती यदि ॥ ६२ ॥

कनिष्ठाऽन्याऽपि नित्येष्टिहोमादावधिकारिणी ।

कत्वर्थाज्येष्ठणादीनि ज्येष्ठैव कुरुते यतः ॥ ६३ ॥

सर्वे इति । सर्वे स्वामिपत्नीश्चलिजः स्वस्वकर्मसामर्थ्येनैवाधि-
कारिणः । कर्मसामर्थ्यञ्च अग्निजा समाखया वचनयोगाच्च । पत्योस्तु
फलयोगाद्दक्षिणाच्च । तदुक्तं, कर्मणि पुरुषाणां प्रधानं स्वामी फलयो-
गात्* । पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यात् । वचनविरोधा-
भ्यामन्य इति । तथाज्यावेक्षणस्य केवलकत्वर्थत्ववादिमतेनोत्तरमाह ।
तस्मादिति । यस्यात्सामर्थ्यमधिकारकं, तस्मात् अन्याऽपि कनिष्ठा
पत्नी संस्कारकर्मसु त्यागे आधिकारिणीति भावः ॥ ६१ ॥

न चावेक्षणे चक्षुर्वैकल्यादसम्भवेन नाधिकार इत्यत आह ।

फलर्येति । शास्त्रार्थस्य † निव्यञ्जनादिति भावः ॥ ६२ ॥

आज्यावेक्षणस्य पुरुषार्थतावादिमतेनाह ।

* स्वामिफलयोगात्, - इत्यादर्शंपुस्तकपाठो न समीचीनः ।

† शास्त्रार्थस्य, - इत्यादर्शंपुस्तकपाठो न समीचीनः ।

अन्ये त्वाज्येक्षणादीनि * सुप्रजास्त्वफलान्वयात् † ।
सर्वाः कुर्युरिति प्राहुः तस्मादन्धां त्यजन्ति ते ॥ ६४ ॥

अन्ये इति । श्रूयते हि सुप्रजास्त्वादिरूपं फलं तच्छ्रवणाच्च
सुखार्थताऽऽज्यावेक्षणस्य । तच्च सर्वाणामपि नान्धानाम् ॥ ६४ ॥

अधिकारितातिघातकनिरूपणेन तद्वच्छेदकान्याह ।

परौष्टिदोषसम्प्राप्तौ न यष्टव्यं कदाचन ।
स च दोषः प्रपञ्चेन सम्यग्वाभिधीयते ॥ ६५ ॥

परौष्टेति । न यष्टव्यम्, आधानादिकमपि न कुर्यादित्यर्थः ।
श्रेयं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

दोषलक्षणान्याह ।

दर्शष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसङ्ग्रहम् ।
अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥ ६६ ॥

दर्शष्टिमिति । एतन्निषेधापासनमेव परिवेष्टलमिति ‡ भावः ।
अत्र प्रत्येकं निमित्तानि न तु समुच्चयः । तथा । कृतदर्शनजनक-
ज्येष्ठौरससोदरस्यैव दर्शष्टिधिकार इति यथातथमूह्यम् । तथा च
कृताधानजनकसोदरवत्त्वेऽपि तयोरकृतपौर्णमासादिकयोः सतोरेतस्य
पौर्णमासादौ नाधिकार इति भावः । निमित्तेन पुनराधानो-

* अन्ये त्वाज्येक्षणादीनां - इति ग० सुस्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सुप्रजास्त्वफलान्वयात्, - इति तु भवितुमुचितम् ।
एवं परचापुत्रेषुम् ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परिवेष्टलमिति, - इति तु भवितुमुचितम् ।

स्तरमकृतदर्शादित्येऽपि तथोर्नातिप्रसङ्ग इति सूचयितुं प्रथमे
इति^(१) ॥ ६६ ॥

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाऽप्यकुर्वति ।

श्लेषजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे ॥ ६७ ॥

नाधिकारविघातोऽस्ति भिन्नोदर्येऽपि चौरसे ।

पङ्क्त्यन्धमूकवधिरपतितोऽन्नाद्दूषणे ॥ ६८ ॥

अत्र सोदर इति चौरसः सोदरो शाश्वः । तथा च वक्ष्यते ।
श्लेषजादाविति । श्लेषजादौ सोदरे इत्यनेनाश्वयः । आदिशब्देन
कन्यावस्थार्थां जातः ॥ ६७ ॥

सोदरस्येवौरसस्य भिन्नोदरत्वेऽपि विघातकलनाशङ्क्य परिह-
रति । भिन्नेति । अकारः समुच्चये ।

अथ तथोराधानादिषु अधिकारित्वे मत्वे च दोषो नान्यथेत्याह ।

पङ्क्तिरिति । पङ्क्तिर्निरङ्गिः । एकेन दाभ्यां वा । एवं सर्वत्र ।

अन्धो नेचक्षुः । मूको वाक्छीनः । बधिरोऽश्रोत्रः । पतितः पातित्या
पादकर्मकारी । अन्नादोऽपकारः, तदेव दूषणं च ॥ ६८ ॥

संन्यस्ते छिन्नहस्तादौ यद्वा पण्डादिदूषणे ।

जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियाम् ॥ ६९ ॥

(१) जनकादिभिर्दर्शरौ कृते सत्येव दर्शादावधिकारो न लक्ष्यते । एतच्च
दर्शादेः प्रथमाशुष्ठाने बोध्यम् । यदि तु जनकादीनां पुनराधाननिमित्तमुप-
निपतति, सदा तेषां पुनराधानोत्तरं दर्शादिकरणात् पूर्वमपि दर्शाद्युष्ठानं
न विरुध्यते इति भावः ।

संन्यस्तेति । संन्यस्ते आधानाद्यकृतैव प्रव्रजिते । विद्महस्तादौ ।
 आदिशब्दात् नासिकादिः । यदा । प्रकारान्तरेण समुच्चयनिवार-
 णार्थं वायुहणम् । तेन प्रत्येकं निमित्तता । षण्डः प्रसिद्धः ।
 अष्टविधनपुंसकयद्वणार्थं आदिपदम् । ज्येष्ठे सोदरे श्रीरससोदरे
 एवं विधे सति इतरः पुत्रः कनिष्ठबन्धुर्वा पूर्वाक्तं सर्वं कुर्या-
 दित्यर्थः ॥६८॥

तयोरस्त्वनधिकारित्वान्नैतस्याधिक्रियाश्रुतिः ।

ज्येष्ठे अर्द्धाविहीने सत्याधेयं तदनुज्ञया ॥ ७० ॥

तयोरिति । तयोस्तत्रानधिकारादिति । अथ सोदरस्य विशेषः
 माह । ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठे पूर्वाक्तदोषरहिते ज्येष्ठे सोदरे अर्द्धावि-
 हीने सति कामतोऽकारिणि, आर्द्धां प्राप्यैवाधिकारः ॥७०॥

तादृशे^(१) पितरि तु अनुज्ञयाऽपि नाधिकार इत्याह ।

पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचन ।

पितर्यनाहिताभावप्यादधीताथ वा सुतः ॥ ७१ ॥

अग्निहोत्रञ्च जुहुयादिति सौगाधिकारिका ।

पितुरिति । सौगाच्चिमतमुपन्यमति । पितरीति । अनुज्ञ-
 येत्यथाहारः ।

“अनुज्ञातस्तु पित्रा तु आधानं सर्वदा भवेत्” । इति ।
 सुमन्तुस्मरणान् । तथाच विहितप्रतिषिद्धतादिकल्पः ॥७१॥
 एतदर्थं कठमन्त्रमाह ।

पिता यस्याग्रजो * भ्राता न कुर्याद्वा पितामहः ॥ ७२ ॥
तपोऽग्निहोत्रं यज्ञं वा सर्वं † कुर्यात् कठाशयात् ।

पितेति । तप आधानम् ॥ ७२ ॥

अथ सोदरगतनिमित्तान्याह ।

योगशास्त्राभियुक्ते वा कुलो वा वामने जडे ॥ ७३ ॥
गङ्गदे वाऽग्रजे दुष्येत्यरिविन्दन्न चानुजः ।

योगेति । योगः पातञ्जलम् । कुलो भग्नशुभः । वामनो ब्रह्मः ।
जडो वेदशून्यः ॥ ७३ ॥

गङ्गदः सख्यद्वीः । शर्पां शूचित्वेऽपि कर्मानर्चवममार्थान् । न
धि सर्वंस्मिन् दृष्टिवेदादौ सुगायादनादिषमवः । तदर्थं च सुगा-
दिपरिमाणवाधेन कार्यानुपपत्तेरिति दिक् ।

देशान्तरस्थे सत्यपि ज्येष्ठे नामधिकारः इत्याह ।

देशान्तरस्थो न ज्येष्ठो प्रायेताहितवानिति ॥ ७४ ॥
कनीयानधिकारी चेदादधीताविचारन् ।

देशान्तरस्थ इति ॥ ७४ ॥

प्रोपितज्येष्ठस्य तु कालविशेषप्रतीचयैवाधिकारः इत्याह ।

प्रोपितस्तु यदा ज्येष्ठो प्रायेतानाङ्घ्रितानस्यः ॥ ७५ ॥
पङ्कत्सरान् प्रतीक्षेत श्वाद्धीतानुजस्ततः ।

* यस्याग्रजो, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सत्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

प्रोषित इति । अत्रत्योविशेषो हेमाद्रौ कल्पतरौ च ज्ञेयः ।
विस्तरभयान्नोप्यते ॥७५॥

परीष्टिदोषस्य मतान्तरेण वैकल्पिकत्वमाह ।

यद्वा पापं भवेज्ज्येष्ठात् पूर्वं भार्यापरिग्रहे ॥ ७६ ॥ ।
यागग्निहोत्रे तन्नास्तीत्याह कश्चिन्मतान्तरम् ।

यदेति । यागः आधानपूर्णमासादिः । एतच्च अनुज्ञापरम् ।

“सोदराणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

हारैस्तु परिविन्देरन्नाग्निहोत्रेण नेज्यया” ॥ इति

स्मरणात् । इदं च विवाहे प्रायश्चित्ताधिक्यज्ञापनार्थं वचन-
मिति केचित् ॥७६॥

न सूर्याञ्जनके ज्येष्ठे इति प्रागुक्तस्यापवादमाह ।

पितरि प्रेतभार्ये वा देशान्तरगतेऽपि वा ॥ ७७ ॥

अधिकारविघातस्तु न पुत्रस्योपजायते ।

पितरौति । अत्रापि देशान्तरपुरस्कारेषु वधुषादिकात्म-
प्रतीक्षणं ज्ञेयम् ॥७७॥

वैकल्पिकमधिकारिविशेषणमाह ।

कृष्णकेशः समुत्पुन्नपुत्रोऽग्न्याधेयमाचरेत् * ॥ ७८ ॥

खृत्तान्तरेधनुक्तत्वान्नियमो नेति केचन ।

कृष्णकेश इति । कृष्णकेश इति शरीरबलसोपलवकम् । जातपुत्र
इति । तामाग्निधमाशासते तन्तवे ज्योतिभ्रतीमिति ब्रूयाद्यस्य

* भारमेत्, - इति क- पुस्तके पाठ ।

पुषोऽजातः स्यादिति श्रुतौ श्रवणाज्जातपुत्र इत्यवस्थाविशेषोपसक्त-
कम् । सा च षोडशवर्षादूर्ध्वेति । तेनाष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यं
चरेदिति 'स्यतिस्त्रया भवति । स्यत्यनुपहाय मतान्तरमाह ।
नियम इति । सूत्रान्तरेषु तन्मूलभूतश्रुतिवचनेषु । * यदहरेवैनः
शद्धोपनमेदयादधौतेति श्रवणात् ॥७८॥

कश्चित्पत्नीं विनैवाधिकारमाह ।

व्यभिचारवती योषा द्वेषिणी द्रोहिणी च या ॥७९॥
आधाने सा परित्याज्या न वा त्याज्या[†] मतान्तरात् ।

व्यभिचारवतीति । द्वेषिणी भर्तृद्वेषिणी । द्रोहोऽप्रियभाषणं
कर्म च । आधाने आधानोत्तरभाविकर्मसु च । परित्याज्या अन-
धिकारिणीति भावः । मतान्तरमाह । न वेति । मतान्तरात्
सहाधिकारवादिमतादित्यर्थः ॥७९॥

अधुना यजमानासन्निधाने कश्चित्कर्मणि पत्न्या अधिकार इत्याह ।

देशान्तरगते पत्यावग्निहोत्रादिकं तथा ॥८०॥
ऋत्विक्समाहिता † पत्नी कुर्यान्नैव ‡ तु सौमिकम् ।

* यथा, - इति ख० पुस्तके अधिकः पाठः ।

† नाधिकारो, - इति क० पुस्तके पाठः । सूत्रकार, - इति ग० पुस्तके
पाठः । न वा त्याज्या इति पाठान्तरतया तत्र लिखितमस्ति ।

‡ समायुता, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

§ नैव, - इति क० ख० पुस्तके पाठः ।

देशान्तरेति । अग्निहोवादिकमिति । आदिना पूर्णमासादि
सर्वं नित्यम् । अन्विगिति ।

“निक्षिप्याग्नीन् खदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा” ।

इति वचनात् । सोमसंस्थां निषेधति । नैवमिति ॥८०॥

हृद्दत्तमतमाह ।

पितृयज्ञाग्निहोत्रं च* प्रकृतेष्टिं विनेतरत् ॥ ८१ ॥

पञ्चिज्यासोमयागादि याजमान† क्रियाऽन्वितम् ।

स्वामिनि प्रोपिते नास्तौत्युक्तं शब्दानुसारिणा ॥ ८२ ॥

याजमानक्रियाशून्यं दर्विहोमादि किञ्चन ।

पितृयज्ञ इति । एतत्पत्रं विनाऽन्यत्किमपि न भवतीत्यर्थः ।
याजमानक्रियाऽन्वितमित्येतेन वक्ष्यमाणाययणे व्रीहिसामपक्षो भव-
तीति भावः ॥८१॥

ननु तथापि त्यागस्य याजमानस्य विद्यमानत्वेन तदशून्यत्वात्
कथमधिकार इत्याशङ्कां परिहरति ।

यजमानेति । याजमानक्रिया पूर्णपाचघहणविष्णुकर्मणादयः ।
तच्छून्यं कुर्यात् ॥८२॥

उद्देशत्यागमात्रेण याजमानेन संयुतम् ॥ ८३ ॥

कुर्यादवसरग्राप्तमृत्विक् पत्नीसमन्वितः‡ ।

* पितृयज्ञोऽग्निहोत्रं च, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† याजमान, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ पत्नीसमीपतः, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

देवतोद्देश्यागात्प्रकथाजमानसहितं तु काले काले षड्विक्
कुर्यात् त्यागमात्रं पत्नी कुर्यादित्यर्थः ॥८३॥

अभयसन्निधानेऽपि पूर्वोक्तवयाणां कर्मणां* अवश्यकरणमाह ।

पत्यां रजस्त्रलायां वा प्रसूतायामथापि वा ॥ ८४ ॥

सर्वमेव † नियुक्तः सन् कुर्याद्वित्त्वित्यथोचितम् ।

पत्यामिति । अपिप्रशब्दात्पतितायाम् । वाशब्दोविकल्पे । सर्वं
कर्म त्यागश्च । षड्विकधर्तुः । यथोचितं ब्रह्मादयः स्वं स्वं कर्म-
त्यर्थः । तदभावे षथो द्वौ वा एकौ वा मचरेत् । तदा बौधायन-
निष्कृतिः ॥८४॥

रुद्रदत्तामतमुपसंहरति ।

अतोऽग्निहोत्रं नित्येष्टिः पितृयज्ञ इति त्रयम् ॥८५॥

कर्तव्यं प्रोपिते पत्यौ नान्यत् स्वामिक्रियाऽन्वितम् ।

अत इति । षष्टम् ॥८५॥

पूर्वोक्तं दर्विहोममाह ।

प्रवसत्याहिताग्नौ यद्याग्रयणमुपागतम् † ॥ ८६ ॥

अग्निहोत्री त्रीहस्ताम्बमिति पशं ‡ समाश्रयेत् ।

* कर्मणां, - इति नास्ति क० पुस्तके ।

† पूर्वमेव, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ यदाग्रयण उपागतं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

§ पशं, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

प्रवसतीति ॥८६॥

नैमित्तिकीनामिष्टीनां गौणकाष्ठाभावाद्योपप्रसङ्गात् ।

नैमित्तिकास्तु* जातेष्टिगृहदाहेष्टिपूर्विकाः ॥ ८७ ॥

स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्क्रष्टव्या अशेषतः ।

नैमित्तिका इति । पूर्विका इत्यत्र वज्रग्रीहिः, पुरुषोपया-
तरूपाः । अशेषतः स्वरूपेण । तासां स्थाने पूर्णाङ्गतिरपि नेति
भावः ॥८७॥

कर्त्तव्यतरूपास्तु विशेषमाह ।

प्रायश्चित्तेष्टिसम्प्राप्तौ कुर्यात् पूर्णाहुतिं बुधः ॥ ८८ ॥

उद्घातेष्वुपसम्प्राप्तौ जुहुयात् द्वादशाहुतीः ।

प्रायश्चित्तेति । प्रायश्चित्तेष्टयः व्रातपत्यादयः । बुध इति ।
प्रभुः प्रथमकल्पस्येत्यादिना निषिद्धं पूर्णाङ्गतिपत्रमेव प्रथमपक्षसा-
मर्थ्येऽपि कुर्यादिति भावः । उद्घातेष्टौ विशेषमाह । † स्पष्टम् । ‡
मिवायेत्यादयः ॥८८॥

प्रोक्षितस्य पुनराधानप्राप्तौ निर्णयमाह ।

अग्न्याधेयादिकं प्राप्तमुभयानुगमादिना ॥ ८९ ॥

स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्क्रष्टव्यमसंशयम् ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । नैमित्तिकस्तु - इति तु भवितुमुचितम् ।

† अत्र, उदेति, - इति भवितुमुचितम् ।

‡ अत्र, द्वादशाङ्गतयो, - इति भवितुमुचितम् ।

अन्याधेयमिति । आदिना सर्वैः पुनराधाननिमित्तैः । असं-
शयं घदित्तेखोन कार्यं इति भावः । यत्सोभावयौ अभिनिखोचेदि-
त्युभयानुगमः प्रसिद्धः ॥८८॥

तादृशस्यले पुनराधानोत्कर्षं आनुत्पत्तये * नेमित्तिकमाह ।

मथित्वा पावकं सर्वप्रायश्चित्तं† विधाय च ॥ ८९ ॥

मित्रायेत्यादिभिर्हुत्वा द्वादशानुगमाहुतैः ।

मथित्वेति । सर्वप्रायश्चित्तस्य होमविशेषः । एकारः समुच्चये ॥ ८९ ॥

पुनराधानोत्कर्षादावपि पूर्वाङ्गं नित्यं कार्यमित्याह ।

अग्निहोत्रं यथाकालं नित्येष्टिष्व समाचरेत् ॥ ९१ ॥

आ स्वान्यागमनात्तिष्ठेदागत्याथादधीत सः ।

अग्निहोत्रमिति ॥ ९१ ॥

केशवसिद्धान्तानुसारेण रुद्रदत्तमतमुपन्यस्य मतान्तरमधीप-
दिशति ।

एवं केशवसिद्धान्तात् प्रोषितस्याग्निषु क्रियाम्‡ ॥ ९२ ॥

अवश्यं भाविनीमुक्त्वा§धुना वक्ष्ये मतान्तरम् ।

एवमिति ॥ ९२ ॥

* अनुत्पत्तये, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सर्वं प्रायश्चित्तं. - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ क्रियाः, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अवश्यं भाविनीमुक्त्वा. - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

काम्याः क्रिया न कर्तव्याः स्वामिनि प्रोषिते सति ॥६३॥
नित्या नैमित्तिकी कार्याः प्रवसत्यपि भर्तरि ।

काम्या इति । अत्र भिन्नवाक्यत्वाच्च पौनरुक्त्यम्^(१) ॥६३॥
नित्येष्वपि क्वचिदपवादार्थमाह ।

तत्रापि नैव कर्तव्याः क्रियाः सोत्तरवेदिकाः ॥ ६४ ॥
आधानपुनराधाने न स्तः पत्यौ प्रवासिनि ।

† सोत्तरवेदिकायास्तुमान्यपश्चादय* । नित्यनैमित्तिकत्वाभ्यां
प्राप्ते निराकरोति । आधानेति ॥६४॥

नन्वाधाननिषेधे आधानोक्त्यर्थं सादित्याशङ्क्य परिहरति ।

उभयानुगमादौ तु प्राप्तेऽग्राधेयतः पुरा ॥ ६५ ॥
न किञ्चिद्ग्निसोचादि कर्तव्यमिह दर्शने ।

उभयेति । आदिपदान्पूर्णाभावेऽपि । तदभावाद्धारणञ्च न
भवति । इह दर्शने एतन्वते ॥६५॥

आद्यात्मन्यधिकारितावच्छेदकमिति वक्तुं साग्नेः प्रवासमाह ।

धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासो ह्यग्निहोत्रिणः ॥ ६६ ॥
धनैर्हि सम्भवेदिज्या तीर्थार्थन्तु न व्रजेत् ।

* नित्यनैमित्तिकी कुर्यात् - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† अथ, तत्रापिेति, - इति भवितुमुचितम् ।

(१) स्वामिनि प्रोषिते इति प्रवसत्यपि भर्तरोति न पुनरुक्तं भिन्नयोर्वाक्य-
योः पादानादिति भावः ।

धनानीति । अहिताग्नेरर्थलिप्तया प्रवासोयुक्तो भवति ॥८६॥

तत्रापि हेतुमाह । धनैरिति । यागस्यार्थसाध्यत्वात् । परिशेषात्
मिद्गार्थमनुवदति । तीर्थेति । आदिपदात्सुद्धर्गनादिकार्यान्तराणि ।
सर्द्धंतस्य^(१) महाफलदतीर्थघानादिजन्यमपूर्वं न स्यात् तद्विधायक-
वाक्यानां महोषापत्ति^{*}स्येत्यत आह ।

ब्रह्मा विष्णुः शिवः सूर्यो गोविप्राः पितृदेवताः ॥ ८७ ॥
अग्निहोत्रिगृहे सन्ति व्रततीर्थतपांसि च ।

ब्रह्मेति । ब्रह्मादिग्रहणं देवतामाषोपस्रवणार्थम् । पितृदेवता
कथ्यवाहनसादय ॥८७॥

व्रतानि एकादश्यादीनि । तीर्थानि पुष्करादीनि । तपांसि
पराकादीनि † । वैशानर्यादिद्वारा अग्निहोत्रयज्ञक कर्म यस्यासीति
अग्निहोत्रो । तद्गृहे विद्यन्ते । तदुक्तं यज्ञपार्ष्णे ।

“एव सति गृहस्यस्य गृहे सन्त्यग्निहोत्रिण ।

देवता ब्रह्मविष्णोशा इन्द्रोपेन्द्रादयस्तथा ॥

अग्निहोत्रेण तुभ्यं हि नैवेति तीर्थमालिका ।

ब्रह्मादितर्पणं नैव न तपो न जपादिकम्” ॥ इति ॥

* पत्ते, - इत्यादर्शपुस्तकपाठो नास्तौव समोचोक्तः ।

† ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सौर्युर्ब्रह्म पितृदेवताः, - इति याठान्तरमस्ति ग०
पुस्तके ।

‡ नास्त्ययमग्र क० पुस्तके ।

अपरे त्वं वर्षन्ति ।

“अङ्गे* चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

दृष्टस्वार्थस्य सम्प्राप्तौ को विद्वान् बलमाचरेत्†” ॥

इति न्यायेन तीर्थवेद्याद्यर्थप्रवासो न भवति । अर्थार्थमत्यन्ताव-
शककार्यार्थञ्च प्रवासोऽस्थेवेति । उक्तञ्च ।

“दृष्टार्थाय प्रवासस्तु नादृष्टाय कथञ्चन” । इति ।

तथा ।

“न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थन्तु न व्रजेत्” । इति ।

तपोयज्ञेन प्रायश्चित्तप्रत्याघ्रायनिर्दिष्टतीर्थस्नानकोशादिपरि-
माणगमनार्थप्रवासाः प्रत्याख्याताः । व्रतघट्टणाच्च एकादशादिव्यपि
होमाङ्गभूतस्तुक्थ्यभक्षणश्चक्रिःश्रेयभक्षणे न व्रतलोपप्रसक्तिरिति ध्येयम् ।
ब्रह्मादियजनेन गोब्राह्मणपरिचर्यया पिष्टदेवतादृष्ट्या व्रताचरणेन
तीर्थस्नानेन तपःक्षेत्रेण यद्गर्मजातं, तदग्निहोचादिकर्मणा जायते
इति । यथा ।

“यावानर्थं उद्वपाने सर्वतः संभृतोदके” ।

तथाऽवेति ।

अथवाञ्च प्रवासानुज्ञायान्देशतः कास्यतथावधिमाह ।

अग्निहोत्रेण रहितः पन्थानं शतयोजनम् ॥ ६८ ॥

आहिताग्निः प्रयायाच्चेदग्निहोत्रं विनश्यति ।

* अङ्गे,— इति यज्यान्तरे पाठः ।

† बलमाचरेत्,— इति यज्यान्तरीयः पाठः ।

शब्दं स्वयमजुह्वद्वयोहावयेद्विगादिना ॥ ९९ ॥
तस्य स्यात्पुनराधेयं पवित्रेष्टिरथापि वा* ।

अग्निहोत्रेणेति द्वाभ्याम् । गुणविधाययणेनाग्निहोत्रशब्दोऽग्नि-
वाची । साग्निप्रवासे दोषाभावज्ञापनार्थं रहित इति । अतं योज-
नानि यस्मिन् ॥९८॥

साग्निकोपलक्षणार्थं आहिताग्निरिति । अनर्पक्याहुर्न्यस्तमपि
सर्वसं भवतीति न्यायात् ।

शब्दमिति । अजुह्वत् होममकुर्वन् । तच्च प्रवासाद्गत्या वा
भवति ॥९९॥

केनापि हेतुना तस्याब्दं स्वयं होममकुर्वन्तः पुनराधेयं नैमि-
त्तिकं स्यात् । सूचान्तरस्य विकल्पमाह । पवित्रेष्टिरिति । अपरे
तु, प्रवासहेतुना पुनराधेयमग्रक्ततया पवित्रेष्टिरिति व्यवस्थित-
विकल्पमाहुः । एतेनार्थाद्यमपि चतुःकोशात्मकघोषनस्य अतसद्दोर्ध्वं
प्रवासस्तन्मध्ये चाब्दपर्यन्तं प्रवासो न कार्यं इत्यभिहितं भवति ।

एवं हि श्रूयते । यावज्जीवं दग्धपूर्णमासाभ्यां यजेत । त्रिंश-
द्वर्षाणि दग्धपूर्णमासौ । जीर्णो वा विरमेदिति । तत्र त्रिंशत्संवत्स-
रपक्षे तदूर्ध्वं दग्धपूर्णमासयोरेवाकरणमुत कर्ममाचक्षेति विप्रति-
पत्तावाह ।

इष्टेः सङ्कल्पिते काले जीर्णत्वे त्रिंशदाब्दिके ॥ १०० ॥

पूर्णे सति निवर्त्तेत होमसोममखाद्यपि ।

* पवित्रेष्टिमथापि वा, - इति क० पुस्तके पाठः ।

केशवस्वामिना सर्वं स्पष्टमेतन्निरूपितम् ॥ १०१ ॥
 तस्मात् चेताग्निष्याद्यं नाग्निहोत्रादि किञ्च न ।
 यद्वा नेष्टिविकाराः स्युः सर्व्वमन्यद्भवेदिह ॥ १०२ ॥
 यद्वाऽग्निहोत्रमेव स्यात् पशुसोमादि न त्विति ।
 त्रिंशद्दिनादिभिर्वाऽग्निहोत्राद्युपरमोऽस्त्विति ॥ १०३ ॥
 वेदान्ते पुरुषार्थाधिकरणे ग्राह्य वामनः ।

इष्टेरित्यादिषतुभिः । इष्टेः दर्शपूर्णमासयागस्य । षड्विधे
 प्रथमप्रयोगे परिगृह्येते । जीर्णत्वे जीर्णं वा विरमेदिति विहि-
 तकाले । अशक्तावस्थायामिति यावत् । तथा, त्रिंशत्संवत्सरात्मके
 काले पूर्णं सति, होमोऽग्निहोत्रं सोममखाद्यपि सकलं कर्मजातं
 निवर्त्तते ।

इदं केशवस्वामिना स्पष्टमुक्तम् ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥

तस्मात् चेताग्निष्याद्यं किमपि न भवेत् । (१) धारणं तु प्रति-
 पत्त्या अर्पवत् ।

पदान्तरमाह ।

(१) यदि होमादिकं किमपि न भवति तदा किमर्थमग्निप्रयज्ञपात्रादीनां
 धारणमित्याशङ्क्याह, धारणमिति । प्रतिपद्येति । आहिताग्निमग्नि-
 भिर्दहन्ति यज्ञपालैश्चेति श्रुत्या मृतस्याहिताग्रेयंशपात्रैरग्निभिश्च दाहो-
 विहितः । सा वेद्या प्रतिपत्तिः । तदर्थं तेषां धारणमिति भावः ।

यदेति । दृष्टिविकाराश्चातुर्मासादयो न स्युः । दर्विहोम-
सोमविकाराश्च भवेयुः । नैमित्तिकेष्टीनां स्थाने पूर्णाहुतिः ॥
१०२॥

अथवा, पशुसोमविकारा न स्युः, दर्विहोमाग्निहोत्रादिकं भव-
त्येव ।

प्रथमपक्षे सप्ततिं दर्शयति ।

चिंशदिति । आदिपदात् सकलमपि ॥१०३॥

इति वेदान्ते पुरुषार्थाधिकरणे वामनेन साधितमित्यर्थः ।
काम्यसोमाधिकारियमाह ।

*कुटुम्बभरशालामन्त्रं यस्य चिवत्सरम् ॥ १०४ ॥
काम्येन सोमयागेन यजेतासौ न चेतः ।

कुटुम्बेति ।

यावन्तो यजमानस्य स्वयङ्मानुगवाद्यः ।

कुटुम्बं तद्गृहस्यस्य विज्ञेयं भरणार्हणम् । इति ।

चिवर्षाधिककुटुम्बभरणाय द्रव्यवान् काम्यसोमानुष्ठाने अर्धि-
कृतो भवति नेतरः ॥१०४॥

नित्यन्तु सौमिकं यथालभ्यगुणोपेतं कर्तव्यम् । तच्च यावच्छक्य-
न्यायोपष्टभार्थमाह ।

* एतस्मात् पूर्वं, वैवार्षिकाधिकालो यः स हि सोमं पियेन्नरः, -
इत्यर्द्धमधिकमस्ति ग० पुस्तके ।

तावदन्नविहीनोऽपि कुर्यान्नित्यन्तु सौमिकम् ॥ १०५ ॥
यथालब्धगुणोपेतं यथासम्भवदक्षिणम् ।

तावदिति ॥ १०५ ॥

गुणा अरुणादयः । जेषं स्पष्टम् । यच्च यज्ञपार्श्वीयं वर्धनं,
तन्काम्यषोमपरम् । नित्याकरणे दोषश्रवणात् ।

तमेवाह ।

योऽनाहिताग्निः शतगुः सहस्रगुरसोमपः ॥ १०६ ॥
नासावर्षादियोग्यः स्यादित्येवं ग्राह देवलः ।

य इति । गोपदं द्रव्यादेरुपलक्षकम् । गोव्यतिरिक्तद्रव्यसाध्य-
त्वादाधानादेः ॥ १०६ ॥

अर्षा पूजा । आदिपदात् आहुनिमन्त्रणादि । देवलपहणं
पूजार्थम् ।

अपाङ्केयाधिकारोपजीविविषयमाह ।

यथार्थं* भिक्षितं द्रव्यमन्यच्च विनियोजयेत् ॥ १०७ ॥
आज्ञादौ स्यादपाङ्केयो भासयोनिं च गच्छति ।

यथार्थमिति । यथार्थं यथाप्रयोजनं यज्ञार्थमिति यावत् ।
अन्यत्र कुटुम्बभरणादौ । आदिपदादात्विज्यादौ ॥ १०७ ॥

भासः शृगालः । काकयोनिमिति वा पाठः । एतेन याचित-

* यथार्थं,— इति ग० पुस्तके पाठः ।

द्रव्येषापि नित्यं विधेयमित्युक्तं भवति । यच्च यज्ञार्थं याचितं द्रव्य-
मित्यादि निदानवचनं, तत् काम्यपरम् ।

अथ सत्यधिकारे नित्यकर्मणामकरणे दोषश्रवणाद्वशमनुष्ठे
यत्वमाह ।

निर्धनोधनसाध्येषु नित्येषु धिक्कृतो यदि ॥ १०८ ॥

चौर्यादन्यैः कुमार्गैरपीष्ट्वर्थं धनमर्जयेत् ।

निर्धनेति चतुर्भिः श्लोकैः ॥ १०८ ॥

कुमार्गैः प्रतिग्रहादिभिश्चैः । तदुक्तम् ।

“मम वित्तागमाधर्मा दासोत्ताभः क्रवोजयः ।

प्रयोगो विप्रयोगश्च * सत्प्रतिग्रह एव च” ॥ इति ।

चौर्यस्यापि प्रसक्तौ विघ्नित्वादि । चौर्यादिति । परस्मै नाददौ-
तेति अवशात् ।

स्वर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे मेपील्लण्णाजिनादिकम् ॥ १०९ ॥

चाण्डालात् प्रतिगृह्यापि यजेतावश्यकैर्मखैः ।

यज्ञार्थं कुरुक्षेत्रादिषु प्रतिग्रहोऽपि न दोषायेति भावः ॥ १०९ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोचमुपासते ॥ ११० ॥

इत्यादि निन्दावाक्यानि काम्यहोमविवक्षया ।

ये शूद्रादिति ॥ ११० ॥

* प्रयोगः कर्मयोगश्च, - इति यज्ञान्तरे मनुसंहितायाश्च पाठः ।

मन्वाद्युक्तं निन्दावचनं काम्यहोमविषयम् । न नित्यविषयम् ।
तेषां करणश्रवणस्य बलीयस्तात् स्यतेत्य तदपेक्षया दौर्बल्यात् ।

आवश्यकं तु सोमादौ सर्वसम्भारसम्भृते ॥ १११ ॥
सुवर्णव्यतिरिक्ताङ्गद्रव्यालाभे * हि चोरयत् ।

आवग्यंकेति ॥ १११ ॥

सर्वसम्भारसम्भृते सुवर्णभिन्नदेयदक्षिणाऽलाभे तद् चौर्यमपि
हत्वा नित्यं सदक्षिणं कार्यम् । नादक्षिणोपज्ञो भवतीति श्रुतेः ।
यच्च सुवर्णमेव दक्षिणादेयं तच्च सुवर्णापेक्षया यथासम्भवं देयं
न तु सुवर्णचौर्यम् । तस्य महापातकत्वेनाधिकार एव विहन्येत ।

“अप्यन्याद्यज्ञतं हत्वा भर्त्तव्या मनुजप्रवीत् ।

इति स्यतेः पोष्यान्तर्गतमासाग्नीनां नित्यमनुष्ठेयमेवेति भावः ।

अथोपकृप्तसोमभारस्यापि यष्टुः कृतदर्शपूर्णमासत्वज्ञाधिकारक-
मिति विकल्पेनाह ।

इष्टनित्येष्टिरथ वा ऽनिष्टेष्टिः सोममाहरेत् ॥ ११२ ॥
एवं सोमेष्टिपूर्वत्वे भवेत्तुल्यविकल्पनम् ।

इष्टेति । इष्टा नित्येष्टिर्दर्शपूर्णमासौ येन स तथा । अथ वा
अनिष्टेष्टिः सोमं कुर्यात् ॥ ११२ ॥

समयथा श्रवणादस्य तुल्यविकल्पः ।

* सुवर्णव्यतिरिक्तान्यदित्यालाभे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

† अप्यकार्यंशतं, — इति यथाश्वरीयः पाठः ।

कल्पान्तराभिप्रायेणाह ।

व्यवस्थितविकल्पो वा कातीयवचनाद्भवेत् ॥ ११३ ॥

यत्तूपकृतसोमः सन्नादधीत हुताशनम् ।

स कुर्यात् सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ॥ ११४ ॥

व्यवस्थितेति ॥ ११३ ॥

व्यवस्थां दर्शयति यस्त्विति । स्पष्टम् । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टि-
न्येन घजेत सोमेन वोपकृतसोम इति कात्यायनवचनात् सोमेष्टि-
पूर्वकत्वे व्यवस्थितो विकल्पः ।

अत्रैव विधिरत्नोक्तप्रकारमाह ।

विधिरत्नोक्तमन्याहम् व्यवस्थितविकल्पमम्* ।

विपूरुपमविच्छिन्नो यस्य सोमक्रतुर्भवेत् ॥ ११५ ॥

तस्य स्यात् सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ।

विधीति । अन्यादृक् अन्यदेव ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

जैमिन्युक्तविषयमाह ।

विप्रे सोमेष्टिपूर्वत्वे विकल्पं ग्राह्यं जैमिनिः ॥ ११६ ॥

राजादेरिष्टिपूर्वत्वपक्षमेव नियच्छति ।

विप्रेति । तुल्यविकल्पो व्यवस्थितो ब्राह्मणानामेवेति भावः ॥

११६ ॥

* विकल्पितम्, - इति ग० सुक्ते पाठः ।

इष्टनित्येष्टिरित्यादिना हतदर्शपूर्णमासस्याहतदर्शपूर्णमासस्य च सोमेऽधिकारसुक्ताऽधुनाऽऽदौ ब्राह्मण्यनिरामार्थञ्च ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालभेतेति श्रूयते, तत्राधिकारिणमाह ।

पिता पितामहो वाऽपि सोमं यस्य न पीतवान् ॥११७॥

ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालभेत पशुं हि सः ।

पितेति । सोमयागेन नेष्टवानित्यर्थः । वाग्शब्दः समुच्चयार्थः । द्विपुरुषासोमपीथिन इति वचनात् ॥११७॥

उत्सृष्टशब्दार्थं स्वयं वक्ष्यति । देवताद्रव्यलक्षित ऐन्द्रामः पशुपाग उच्यते ।

द्विपुरुषासोमपीथिन इति वचने द्वेषा विप्रतिपत्तिमाह ।

एवं मीमांसकाः प्राहुर्याजिका अपि केचन ॥११८॥

तस्य नेष्टः पशुः कैश्चित् पिता यस्य न सोमपः * ।

एवमिति । तत्र पूर्वाक्तपक्षो मीमांसकाभिमतः । कतिपय-
पाशिकाभिमतस्य ॥११८॥

द्वितीयं पक्षमाह । तस्येति । कैश्चित् पाशिकैरुच्यत इति शेषः ।
तत्र सम्प्रतिमाह ।

पितर्यसोमपीथेऽपि सोमपथेत् पितामहः ॥ ११९ ॥

तत्रैन्द्रामो न कर्त्तव्यो भारद्वाजीयभाष्यतः ।

* यस्य त्वसोमप, - इति य० पुस्तके पाठ ।

पितरौति ॥ ११८ ॥

एवं पितामहे सोमपे पितर्यसोमयाजिनि प्रायश्चित्तपशुर्न
भवतीत्युक्तं भाष्ये ।

स चार्थं पशुर्गोवां ह्यागोवेति सन्देहे सिद्धान्तमेवाह ।

चोदकानुग्रहाच्चार्थं पशुञ्छागोऽवगम्यते ॥ १२० ॥

पुनरुत्सृष्टवाच्यो हि वाहोत्सृष्टः पुनर्वाहन् ।

ह्यागोऽपि सम्भवत्येतद्वहत्येव हिमाचले ॥ १२१ ॥

चोदकेति । चोदकोविध्यन्तः । सर्वेषां हि प्रकृतिरग्नीषोमीयः ।

स च ह्यागएवाह्नातः, ह्यागस्य हविष इत्यादिना । अत्रापि सामा-
न्यपशुशब्देनोपात्तः पशुञ्छाग एव भविष्यति । एवं सति चोदका-
नुग्रहः ॥ १२० ॥

न चास्य पुनरुत्सृष्टत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । यः पूर्वं
वाहितोदौर्बल्यादुत्सृष्टः पुनश्च समर्थः स न पुनर्वाहितः, स पुनरु-
त्सृष्टशब्दार्थ इति । सचार्थं ह्यागोऽपि सम्भवति । हिमाचलादि-
देशे तस्यैव वाहकत्वात् ॥ १२१ ॥

एकदेशिमत्तमुत्सृष्टिष्य दूषयति ।

पुनरुत्सृष्टगोमृग इति गव्यमितीरितम्* ।

सूत्रे गोजातिनियतं पुनरुत्सृष्टशब्दनम् ॥ १२२ ॥

पुनरिति । पुनरुत्सृष्टगोमृगः † इति शाखान्तरे श्रूयते ।

* गव्या इतीरितम्, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† पुनरुत्सृष्ट गोमृगः, — इति क० पुस्तके पाठः ।

द्वेषे तु पुनरुत्सृष्टशब्दमात्रम् । तत्र सामान्यश्च विशेषोपसंहार-
न्यायेन पुनरुत्सृष्टशब्दोऽपि गोजातौ नियत इति ॥ १२२ ॥

ननु कुचचित् सामान्यत एव श्रूयते अतोविकल्पोऽस्त्विति चेदत-
त्राह । ।

तथाऽप्यन्येऽपि तच्छब्दवाच्याः शाखान्तरश्रुतेः * ।

गोपशुः पुनरुत्सृष्टोऽग्नीपोमीयो भवेदिति ॥ १२३ ॥

पुनरुत्सृष्टशब्दार्थो गोशब्देन विशेषितः ।

तेनागौरिति † बुध्येत पुनरुत्सृष्टशब्दभाक् ॥ १२४ ॥

तथापीति । शाखान्तरे श्रवणादन्येऽपि सामान्येन श्रुताः पुन-
रुत्सृष्टशब्दाः । तच्छब्दो गोजातिशब्दः । शाखान्तरोपवचनमाह ।
गोपशुः इति । विशेषितः अग्रेयचतुर्धाकरणन्यायेन । दूषयति ।
तेनेति । तेन शाखान्तरक्षेपेन ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

तस्मादन्यपरेणापि वाक्येनोक्तमसंशयम् ।

गावन्येषु ‡ च सामान्यं पुनरुत्सृष्टशब्दनम् ॥ १२५ ॥

अन्यपरेणापि गोपशुपरेणापि वाक्येन पुनरुत्सृष्टशब्दो गोगु-
हागेषु च सामान्येनाभिधानतां धत्ते इत्यसंशयम् ।

तथाच पुनरुत्सृष्टशब्देन हागोऽपि बुद्धिगोचरो भवति ॥ १२५ ॥

एवं च सति अत्रैव याज्ञो नेतरः । तत्र हेतुचतुष्टयमाह । '

* शाखान्तरे श्रुते, - इति क० पुस्तके पाठ ।

† तेन गौरिति, - इति क० ग० पुस्तकयो पाठ ।

‡ इत्यमेव सर्वत्र । गावन्येषु, - इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

वाच्यत्वस्याविशिष्टत्वाच्चोदकास्त्रोकगर्हणात् ।

कलौ युगे तु गोयागनिषेधाच्च भवेदजः ॥ १२६ ॥

वाच्यत्वादिति * । शब्दस्यास्य यौगिकत्वेनोभयथाविशिष्टत्वात् ।

श्रेयं स्पष्टम् ॥ १२६ ॥

उपसंहरति ।

पुनरुत्सृष्टशब्दार्थश्लोकाग एव भवेद्विह ।

स्वकारणेन भरद्वाजः सुस्पष्टमिदमब्रवीत् ॥ १२७ ॥

पुनरिति । सम्यक्तिमाह । खेति ॥ १२७ ॥

अस्मिन्नेवार्थं लौगाक्षितमाह ।

त्यक्तेमं पुनरुत्सृष्टं क्लेशसाध्यं पुनर्मुनिः ।

लौगाक्षिरनुत्सृष्टाख्यं पशुमवोपदिष्टवान् ॥ १२८ ॥

त्यक्तेति । इमं पुनरुत्सृष्टशब्दम् । क्लेशसाध्यमिति साधयि-
कम् ॥ १२८ ॥

पारिभाषिकमनुत्सृष्टशब्दार्थमाह ।

यमयोर्यः पुरो जातः * सोऽनुत्सृष्टोऽभिधीयते ।

स सर्वथाविशिष्टत्वात् छागोऽपि न विरोत्स्यते ॥ १२९ ॥

यमयोरिति । यत्र गोपश्रित्युक्तं तत्प्रसंगार्थमर्थवादवचनम् ॥

१२९ ॥

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र ।

† पुरा जातः, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

सोमाधिकारहेतुत्वात् * सोमात्पूर्वत्र पर्वणि ।

पशुरेव विधातव्य इति कर्कस्य सम्मतिः ॥ १३० ॥

स चायं पशुः सोमाधिकारार्थमुपदिष्टः । तस्मात् सोमात्पूर्वत्र सर्वपर्वणि कर्त्तव्यः । य इच्छेति श्रवणात् । इति कर्कपाध्यायः ॥

१३० ॥

बौधायनमतमाह ।

अग्नीषोमीयपशुना सवनीयेन वाऽप्ययम् ।

पशुः समानतन्त्रः स्यादिति बौधायनाश्रयः ॥ १३१ ॥

अग्नीषोमीयेति । स्पष्टम् ॥ १३१ ॥

भिन्नतन्त्राश्रयेण मतद्वयमुपन्यस्यति ।

पृथक्तन्त्रत्वपक्षेऽपि सोमात्पूर्वमनन्तरम् ।

येन्द्रामोऽयं विधातव्य इत्यन्ये तु व्यवस्थिताः ॥ १३२ ॥

पृथगिति । अनन्तरं सोमानन्तरमित्यर्थः । तथाच विकल्पः । स च व्यवस्थित एव । ॥ त्रैच्छिकः । व्यवस्थिताः व्यवस्थां प्राप्ताः । सा चैवं बोध्या ।

। असोमाधानिनः सोमात्पूर्वम् । सोमाधानिनस्वनन्तरम् । आधानानन्तरं होमादिकरणेन सोमाधानं व्याह्रयेत् । तस्मात्सोमानन्तरमेवेत्याश्रयः । कर्कस्तु सर्वेषां सोमात्पूर्वमेवाधिकारनिष्पत्तिलाभात् । अतएव विधिरथे साधुक्तम् ॥ १३२ ॥

* सोमाधिकारे हेतुत्वात्, -- इति ख० पुस्तके पाठ ।

दौर्वाह्यनिमित्तकं नैमित्तिकपश्यालम्बनान्तरमाह ।

योऽसौ दुर्वाह्यः सोमं पिपासति स आदितः ।

आलभेताश्विनं धूम्रललामं ह्यगलं पशुम् ॥ १३३ ॥

य इति । असौ वक्ष्यमाणलवणो यो दुर्वाह्यो दौर्वाह्यगुणयुक्तः सन् सोमपानं कर्तुमिच्छति । स आदितः, आदौ इत्यादितः । प्रथमप्रयोग इत्यर्थः । न प्रतिप्रयोगम् । स अश्विनौ देवता यथेत्याश्विनम् धूम्रललामं धूम्रलोहितवर्णं ह्यगलं ह्यगं पशुद्वयं आलभेत । इन्द्रदेवतोपदेशादाश्विनः पशुयागः कर्तव्य इति बोधना ॥१ ३ ३॥

तल्लक्षणमाह ।

वेदोवेदिश्च विच्छिन्नावुभौ यस्य विपूरुपम् ।

दुर्वाह्यः स विज्ञेयः पुनर्भूतनयोऽपि च ॥ १३४ ॥

वेद इति । स्पष्टम् । लक्षणान्तरमाह । पुनर्भूरिति । पुनर्भूतनयः पौनर्भवः । पुनर्भूलक्षणम्* । उभयविधोऽपि दुर्वाह्यः आश्विनपशुयागं कृत्वा सोमं कुर्यात् । पूर्वाक्त ईन्द्राग्रश्च द्विपुरुष-सोमापीयिलनिरासार्धम् । द्वितीयो † दौर्वाह्यनिरसनाार्धम् इति । निमित्तभेदासैनैमित्तिकभेदः ॥१ ३ ४॥

* एतावन्मात्रमेव क० ख० पुस्तकयोः । घ० पुस्तके ॥ एतदन्तरं किञ्चित् स्थानं चत्तरमूल्यां वर्तते । पुनर्भूलक्षणं सूतौ ज्ञेयम्, - इत्येवं पाठोऽपि सम्भाव्यते ।

† द्वितीया, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

यच्चोक्तं निमित्तभेद इति तत्र पूर्वपचयति ।

न सोमं पीतवान् यस्य पिता वाऽपि पितामहः ।

दुर्ब्राह्मणं समाचष्टे कर्कः शाखान्तरश्रुतेः ॥ १३५ ॥

न सोममिति । द्विपुरुषासोमपीथित्वमपि दौर्ब्राह्मणप्रयोजक-
मिति भावः ॥ १३५ ॥

अचार्थं सक्तं दर्शयति ।

पक्षमङ्गीकरोत्येनं मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् ।

पक्षेऽस्मिन्नाश्विनैन्द्राग्नौ यद्यप्येकनिमित्तकौ ॥ १३६ ॥

तथाप्यदृष्टकार्यत्वात्तयोरिष्टः समुच्चयः ।

पक्षमिति । एनं कर्कोक्तपक्षम् । मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् रामा-
ण्डारः ।

पूर्वपक्षमुपसंहरति ।

पक्ष इति । निमित्तभेदाभावादेकमेव नैमित्तिकं स्यादिति ॥

१३६ ॥

विद्वान्तमाह ।

तथापीति । अदृष्टार्थानां समुच्चय इति न्यायात् । तदुक्तं
कात्यायनमौमांसायाम् । प्रायश्चित्तेषु दोषनाशादित्यादि । एक-
दिशमतमाह ।

एकस्य सोमविच्छेदे केचिदैन्द्राग्निमब्रुवन् ॥ १३७ ॥

षयाणां सततं सोमे क्षुप्ते त्वैन्द्राग्निमाश्विनम् ।

एकस्येति । एकस्य पितुः पितामहस्य वा असोमपौथिले ऐन्द्राग्न-
एव एकः पशुर्भवतीति ॥ १३७ ॥

चथाणां पित्रादीनां अविच्छेदेन असोमपौथिले तु पशुद्वयं
भवतीति केषाञ्चिन्मतम् । भिन्नतन्त्रत्वपक्षेऽपि एतयोः समान-
तन्त्रत्वैवेत्याह ।

तयोः समानतन्त्रत्वं नानातन्त्रत्वमेव वा ॥ १३८ ॥

समानतन्त्रपक्षेऽपि चैन्द्राग्नः प्रथमो भवेत् ।

एकादशिनितन्त्रत्वं भवेत्पशुगणत्वतः ॥ १३९ ॥

किन्वेतावान्विशेषोऽत्र बहुत्वे द्वित्वमूह्यते ।

तयोरिति । तयोः पूर्वाक्रयोः । समानतन्त्रतायां हेतुः, पशु-
गणत्वतः । पक्षेकादशिन्यां सिद्धान्तितत्वात् ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

पक्षेकादशिन्यपेक्षया विशेषमाह ।

किन्त्विति । यत्र बहुवचनान्तप्रयोगस्तत्र द्वित्वेनोहः । सौऽपि
प्रकृतौ समवेतार्थानां दृष्टार्थानां मुख्यार्थानां यजुर्मन्त्राणामेव । एवं
पिता पितामहोवाऽपौत्र्यादियन्त्रेण चीर्णदौर्माद्यणपरिहारप्राय-
श्चित्त एवाधिकारो भवतीति प्रतिज्ञातं भवतीति ।

अधुनाऽग्नौषादिदोषरहित एव सोमेभ्यःऽधिकारो भवतीति
ज्ञापनायोपकामति ।

रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ॥ १४० ॥

नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् काम्यं कर्म * न किञ्चन ।

* काम्यकर्म, - इति क० पुस्तके पाठः ।

आधानं पुनराधानं* यशुः सौत्रामणी तथा ॥ १४१ ॥

चातुर्मास्थानि सोमश्च तथैवाग्रयणक्रिया ।

अकाम्यत्वेऽपि नैतेषां सूतकादावनुष्ठितिः ॥ १४२ ॥

रजोदोष इति । रजोरूपोदोषः । दम्पत्योस्तुत्याधिकारस्य पूर्वं
विद्वान्निवृत्त्यात् तस्याः रजःसङ्गमे सति किमपि कर्म न श्यात्त-
थाऽशौचेऽपौत्येकदेशिमत्तं दूषयति ।

नित्यमिति । यदकरणे प्रत्यवायसन्नित्यं अग्निहोषहोमादि ।
भवति चास्य नियतनैमित्तिकत्वाच्चित्यन्वयवहारः । निमित्ताज्जाय-
ते यत्, तन्नैमित्तिकं सामवत्यादि । नन्विदमपि नित्यलक्षणाक्रान्त-
त्वाच्चित्यमिति चेत् । न । ॥ हि सामवत्यादि निमित्ताभावेऽकरणेन
प्रत्यवायं जनयति । निमित्तानन्तरं प्राप्तौ नैमित्तिकपदावच्छ्रित्वाञ्च
नित्यत्वम् । तथाचानयोर्थावच्छेदन्यायोपष्टम्भकत्वेन कर्त्तव्यतासिद्धौ
काम्ये तु सगुणस्यैव फलसमर्पकत्वात्पत्यादिकर्त्तव्यकर्मसोपेन फलगुत्वाच्च
प्रवृत्तिरिष्टेति भाषः । ननु तद्वाधानमपि रजोदोषादौ विधेयं
स्यादित्याशङ्कं निराकरोति । आधानमिति । तच्चाधानं नित्यमिति
पात्रिका मीमांसकेकदेशिनश्च । स्वाभिमतं च । पुनराधेयस्य नैमि-
त्तिकत्वेन प्राप्तिः, अन्येषाम् तु नित्यसंस्वालेन प्राप्तिः । अकाम्यत्वेऽपौति
नित्यनेमित्तिकत्वे यथासंज्ञं ज्ञेयम् ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

* आधानपुनराधाने, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† यथासंज्ञं, - इति क० पुस्तके पाठः । ख० घ० पुस्तकयोः पाठ एव
तु भूले विवेक्षितः । मम तु, नित्यनैमित्तिकत्वं यथासंज्ञं ज्ञेयम्, -
इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रारम्भोवरणं यज्ञे, आरम्भातिक्रमोदोषस्यासमाप्तौ स्यात् न
स्यादिति सिद्धयै सर्वकर्मसाधारणमनुवदति ।

प्रकान्तेष्वपि चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे ।

कर्त्तव्यान्यपि चैतानि वारितान्यप्यशेषतः ॥ १४३ ॥

प्रकान्तेष्विति । अशेषतः अशेषाणि नित्यनेमिनिककाम्यानि ।
वारितानि कर्त्तव्यतानिपिद्भानि । पूर्वमिति शेषः । तथाप्याधान-
गतो विशेषोवच्छ्यते ॥ १४३ ॥

अधुना पातित्यादिदोषरहितत्वमप्यधिकारितत्वावच्छेदकमित्याह ।

पतितो नैव कुर्वीत शास्त्रीयं कर्म किञ्चन ।

प्रारब्धमपि सञ्जह्यादन्तरा पतितो भवेत् ॥ १४४ ॥

पतित इति । स च प्रायश्चित्तानर्हः प्रायश्चित्तानिच्छुद्धेति
द्विविधः । अन्यः प्रायश्चित्तो । शौकिककर्मव्युदासार्थं, शास्त्रीयमिति ।
ननु आरम्भाश्रियम इत्यादिना तस्यापि प्रकान्ताधिकारः प्रसक्त इति
पूर्वपक्षं निराकरोति । प्रारब्धमिति । प्रकृतिस्येन आरम्भे कृते
मध्ये पातित्यनिमित्ते तत्रैव कर्मसमाप्तिर्न तु तदुत्तरं करणमिति
भावः ॥ १४४ ॥

॥ चेतस्यत्यभाषणस्यापि शास्त्रीयत्वेन निषेधः स्यादित्याशङ्क्य
निराकरोति ।

अद्विजेष्वेव योधर्मो धर्मः साधारणोऽपि वा ।

सत्यं वक्तव्यमित्यादिः पतितोऽपि समाचरेत् ॥ १४५ ॥

अद्विजेष्विति । चैवर्णिकव्यतिरेकेण योधर्मोऽसाधारण उक्तो-
मन्वादिभिरिति श्रेयः । प्रदक्षिणादिरूपः । अपि वा द्विजादिज-
साधारणेन योधर्मः सत्यवदनघ्नानाचमनरूपसं कुर्यादिवेत्यर्थः ॥

१४५॥

ननु पतितस्य शास्त्रीयकर्मनिषेधात् कथमश्वमेधावमृष्टघ्नातः
शुद्धेदित्यश्वमेधेऽधिकार इत्याशङ्काह ।

अश्वमेधादिके यज्ञे महापातकनाशने ।

पतितस्याधिकारोऽस्मिन् प्रत्युत्तानुगुणो भवेत् ॥ १४६ ॥

अश्वमेधेति । आदिपदाद्ग्राह्यसोमादिः । हेतुर्गर्भं विशेषण-
माह । महापातकेति । अधिकारीऽस्तीति किं वक्तव्यम् । प्रत्युत
ब्रह्महत्यादिपापक्षयकामनाया अनुगुणं प्रायश्चित्तानुकृत्य एव
भवेत् । उपदेशात् ॥ १४६ ॥

अथ श्रूयते । न ब्राह्मणं हन्यात्, न कलञ्जं भक्षयेत् । इत्यादि
निषेधास्ते पतितेन पातनीया न वेति सन्देहे पूर्वोक्ताधिकारन्या-
येन न पातनीया इति पूर्वपक्षं निराकरोति ।

पतितीऽपि निषिद्धानां वर्जनेऽधिकृतो भवेत् ।

ब्रह्मघ्नस्यापि तेनान्या ब्रह्महत्या न युज्यते ॥ १४७ ॥

पतितेति । ब्रह्मघ्नस्य ब्रह्महत्याभ्यासे प्रायश्चित्तविशेषाघ्नाना-
दित्यर्थः ॥ १४७ ॥

ननु य कुर्यात् पतितप्रतमित्यादिकेन यस्य पतितातिदेशोऽस्ति

तस्य पूर्वाश्रय्यायेनानधिकारिता धर्मातिदेशाद्भवति न वेति सन्देहे
विद्वान्त्वमाह ।

पतितत्वातिदेशेषु नाधिकारो विनश्यति ।

निष्कृतिर्ह्यतिदेशाऽच न कर्मानधिकारिता ॥ १४८ ॥

पतितत्वेति । अ पतितवद्भवेदित्यादिवाक्यैः पातित्यातिदेश-
श्चात्र नाधिकारविघातः । न चातिदेशोऽर्थः । प्रायश्चित्तार्थमिति
भावः ॥ १४८ ॥

पतितस्य प्रसङ्गोपजीविविषयमाह ।

पतितस्य प्रसङ्गेन * बन्धुपातित्यहेतुकम् ।

विशेषमभिधास्यामः कर्मभेदेषु केषुचित् ॥ १४९ ॥

पतितस्येति । प्रसङ्गेनेति । प्रसङ्गसङ्गत्येत्यर्थः । बन्धुशब्देन सपि-
ण्डाशान्धवाच ॥ १४९ ॥

अथेदं विन्यते । सुप्रह्लादं च प्रेथति पितापुत्रौचामिति † ज्यो-
तिष्टोमादिकर्मविशेषे श्रूयते । तत्र संग्रहः । पितादीनां पतितत्वे
सुप्रह्लादानामपहः कर्त्तव्यो न वेति सन्देहे पितादीनां शास्त्रोक्त-
कर्मसम्भवाभावात् कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षं निराकरोति ।

पितुर्न नाम निर्देश्यं महापातकदोषिणः ।

आवेदनादिकार्येषु किन्तु तत्परभाविनाम् ॥ १५० ॥

* पतितत्वप्रसङ्गेन, - इति सर्वत्र प्रकाशेण पाठः । टीकासम्मतपाठस्तु
सूत्रे निवेष्टितः ।

† पितापुत्रिपरमिति, - इति क- प्रकाशे पाठः ।

पितुरिति । ननु द्वारलोपाशोपः स्यादित्यत आह । किन्त्विति ।
परभाविनः पितामहादयः चयः तेषां नामनिर्देशः । आवेदनं
समन्नायाशंसनम् । आदिपदान्दान्दौश्राद्धादौ ॥ १५० ॥

पितृपितामहयोः पतितले निर्णयमाह ।

पितामहपुरोगानां चयाणां नाम निर्दिशेत् ।
पितामहोऽपि दुष्टयेत् प्रपितामहपूर्वकाः ॥ १५१ ॥

पितामह इति । स्पष्टम् ॥ १५१ ॥

चयाणामपि सन्तं * दुष्टये निर्णयमाह ।

निर्दिष्टथास्त्रयोमर्त्यास्तस्मिन्नपि विदूषिते ।
प्रपितामहपित्राद्यास्त्रयोवाच्या यथाक्रमम् ॥ १५२ ॥

प्रपितामहेति । प्रपितामहपिता प्रपितामहपितामह इत्या-
दिनिर्देशः कार्य इत्यर्थः । इदञ्चोपसृचणम् । एवं चतुर्णामपि
दुष्टये प्रपितामहपितामहेत्याद्युक्तेयम् ॥ १५२ ॥

दुष्टयेन्मध्यमः कश्चिन्नृजं पूर्वपश्चिमान् ।
षीनेव निर्दिशेन्मर्त्यान् किं त्वचैतद्विशिष्यते ॥ १५३ ॥

पुरुषचमध्ये मध्यमः पितामहो दुष्टयेत्तं वर्जयित्वा पूर्वपश्चिमा-
संज्ञेयाः । पित्रादिचयाणां दुष्टये प्रपितामहपित्राद्युपादाने च
तत्रापि मध्यमदुष्टये पूर्वपश्चिमयोरेव निर्देशः कार्यः । एतदर्थं

कश्चिदिति पूर्वपश्चिमानित्यत्र बङ्गवचनान्तत्वञ्च । ननु निर्देशस्त्र-
याणां श्रूयते तत् कथमुच्यते पूर्वपश्चिमानिति पूर्वपक्षमुद्गावयति ।
चौनिति । श्रूयत इति शेषः । सिद्धान्तयति । क्तिन्विति । अत्र
दशोरेव नामपह इति विशेषशास्त्रेषु सामान्येषु बाधादित्याशयः ॥
१५३ ॥

सुब्रह्मण्याङ्गाने श्रूयते । अमुकस्य पुत्रो यजेत इति । तत्र संशयः ।
पितृदीनां दुष्टत्वे पुत्रादिपदेर्निर्देशो नास्तीति वा । तत्र सिद्धान्तमाह ।

येषां केषाञ्चिन्मर्त्यानां नामान्यध्वर्युरादिशेत् ।
तेषां पुत्रश्च पौत्रश्च नप्तेत्यादिश्यते पतिः ॥ १५४ ॥

येषामिति । येषामदुष्टानां * प्रपितामहादीनां नामानि कथ-
येत् तेषामेवायं षष्ठा पुत्रादिगोलेष्वः ॥ १५४ ॥

ननु कथमस्य तेषां पुत्रत्वादीत्यत्राह ।

पितामहादिचित्तये पित्रादिप्रथभावना ।
अन्यादृशेषु सम्बन्धे निर्देशस्त्वेवमेव हि ॥ १५५ ॥

पितामहादीति । ये नामपहयोग्याः तेषां पित्रादिभावना
कार्या । षष्ठापि नैव † सम्बन्धः, तथाप्येवमेव निर्देशो वचनात् ॥ १५५ ॥
मात्रादिप्रथये अतिदेशार्थमाह ।

* येषां दुष्टानां, - इति का० पुस्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सम्बन्धः । नैव, - इति तु पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

माचादीनामिदं स्त्रीणां योजनीयमशेषतः ।

निर्देशत्यागयोर्नाम्नो * महापातकसम्भवे ॥ १५६ ॥

माचादीनामिति । इदं पूर्वाक्तचरणम् । नाम्नो निर्देशत्याग-
ज्ञानयोर्निर्णये योजनीयम् ॥ १५६ ॥

अधुना दत्तके निर्णयमाह ।

यजमानस्य यस्य द्वौ पितरौ वा पितामहौ ।

पितुः पितामहौ तस्य निर्दिशेद्वंशयोर्नरान् ॥ १५७ ॥

यजमानेति । यद्य यजमानस्य चघाणां मध्ये यः कश्चन दत्तको-
भवेत्, तद्य यजमानस्योभौ वंशौ निर्देष्टव्यौ ॥ १५७ ॥

माचादिवंशे तत्सत्यज्ञीनामण्डलेषु भवतीत्याह ।

निर्देश्यानाञ्च योपाणां सपत्न्योऽव भवन्ति चेत् ।

तासामपि समस्तानां नामनिर्देश इष्यते ॥ १५८ ॥

निर्देशनामिति ॥ १५८ ॥

अथ पुत्रनामनिर्देशे निर्णयमाह ।

श्रौरसा एव पुत्रा ये महापातकवर्जिताः ।

तेषां नाम अहीतव्यं सुब्रह्मण्यादिकर्मसु ॥ १५९ ॥

श्रौरसा इति । सपत्न्यां स्वस्मात् जाता श्रौरसाः । तेषामपि
पतितत्वे न निर्देश्याः अन्यथा निर्देश्याः इत्याह । महापातकेति ॥

१५९ ॥

* निर्देशत्यागयोर्नाम्नां, - इति म० पुस्तके पाठान्तरम् । निर्देशत्यागयो-
र्नाम्नां, - इति म० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

शौरसपहादेव भिद्वेऽर्थे स्यष्टार्थमाह * ।

पुत्राणां श्लेचजादीनां साधूनामपि नेष्यते ।

तथैव भ्रातृपुत्राणां पुत्रिकासन्ततेरपि ॥ १६० ॥

पुत्राणामिति । शौरसपुत्राणामिव भ्रातृपुत्राणामपि स्यादित्याह । तथैवेति । अपिशब्दात् कन्यापत्यानामपि शौरसवन्निर्देश इत्यर्थः ॥ १६० ॥

मृतानामपि अपत्यात्वात् स्यादतः आह ।

जीवतानेवापत्यानां यथाज्येष्ठं प्रकीर्तितम् ।

स्त्रीप्रजानामधेयञ्च पुंशुदेव प्रकीर्त्यते ॥ १६१ ॥

जीवतामिति । क्रममाह । यथाज्येष्ठमिति । स्त्रीप्रजास्त्रयि साधुले यथाज्येष्ठक्रमातिदेशार्थमाह । स्त्रीप्रजेति । स्यष्टम् । अमुकस्य प्रपितामहो घञत इति नमूनामनिर्देशः ॥ १६१ ॥

तेषामप्यपत्यक्षेत्रं यथायोगं यथासम्भवं निर्देशो भवतीत्याह ।

नपुत्रादीनामपत्यानि यदि जातानि कानिचित् ।

तेषामपि समस्तानां नामधेयं विनिर्दिशेत् ॥ १६२ ॥

नपुत्रादीनामिति । प्रायोऽप्यश्वत्थद्वयदौत्युक्तम् ॥ १६२ ॥

* स्यष्टार्थमाह, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† स्यादत्र, - इति क० पुस्तके पाठः ।

जनियमाणापत्यानां नाष्वाऽनुकीर्त्तनं न सम्भवतीति हेतुदर्शन-
पुरःसरमाह ।

जनियमाणापत्यानामिदानीं नाम वर्जयेत् ।

जनियमाणशब्देनैवेष्टं सम्बन्धकीर्त्तनम् ॥ १६३ ॥

जनियमाणेति । नामदेयं विना केवलं जनियमाणशब्देन सम्-
बन्धकीर्त्तनं न कार्यम् । कुतः । नामनिर्देशस्यापि वाक्यावयवा-
त्वात् । तत्सदानुमभावात् । इदंशब्देन पिता नाम कुर्यादिति
श्रुतेः ॥ १६३ ॥

गतं प्रसक्तानुप्रसक्तम् । अथ यथोक्तदेशविशेषवत्त्वमपि सोमेत्या-
दिव्यधिकारितावच्छेदकमिति व्यतिरेकमुखेनाह ।

देशदोषवशेनापि विनश्यत्यधिकारिता ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गादौ च्छेच्छादिनिलये यथा * ॥ १६४ ॥

देशेति । सर्वाणि निमित्तान्तराद्येव । तेभ्योवर्त्तादावपि च्छेच्छा-
दिनिलये नाधिकारः । आदिपदादन्तरिष्ठानाच्छादनादयः ॥

१६४ ॥

अथ कालस्यापि अधिकारितावच्छेदकत्वमिति व्यतिरेकमुखे-
नाह ।

कालदोषोऽधिकारस्य हानिं वितनुते क्वचित् ।

मसमासे यथा सर्वकालान्तरमस्मावहे ॥ १६५ ॥

* तथा, - इति ऋ० उ० पुस्तकयोः पाठः ।

कालदोष इत्यादिना । कालस्य दोषः सत्यधिकारे अधिकारहानिं कुरुते । प्रारब्धकर्मणामगतिकानां च नाधिकारविधातइति सूचयितुं कचिदिति । दोषं दिङ्मात्रमुदाहरति । मलमासेति ॥१६५॥

तल्लक्षणमाह ।

सूर्यसङ्क्रान्तिरहितो मलमासोऽभिधीयते ।
तत्रानन्यगतिं नित्यां* कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियाम् ॥ १६६॥
काम्यन्तु यागहोमादि न तत्रेष्टं कथञ्चन ।
नित्याऽपि तत्र नैवष्टा क्रिया गत्यन्तरे सति ॥१६७॥

सूर्येति । पूर्वं कचिदुक्तं तत्प्रपञ्चार्यमाह । तत्रेति । तत्र मलमासे अनन्यगतिकं नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् । काम्यन्तु नैव भवेत् । सर्वान्नोपसंघतस्यैव तस्य फलवत्त्वात् ।

न्यायविदस्तु । काम्येऽपि अनन्यगतिकत्वमिति विशेषयन्ति । अन्यथा देवाग्रजमासे वृष्टिनिरोधे मलम्लानिभयात्कारौरीरीष्टिर्न स्यादिति ॥१६६॥१६७॥

परिशेषात् सिद्धार्थमनुवदति ।

अतएव न सोमेज्या वसन्तेऽपि मलिन्मुचे ।
नित्याऽप्येषा न तत्र स्यात् सम्भवात् शुद्धपर्वणः ॥१६८॥

नित्येति । अत एव कालदोषस्य अगतिकनित्यनैमित्तिक-

* तत्रानन्यगतिकं नित्यं, - इति ग० पुस्तकपाठो न समोपेतः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । अतएवेति, - इति तु भवितुसहितम् ।

कर्मणामधिकारविघातदर्शनादेव हेतोः । गतिमेवाह । सम्भवा-
दिति ॥१६८॥

घोमपदस्योपलक्षणत्वमाह ।

एवमन्यानि कर्माणि नित्यान्यपि मलिन्मुचे ।
पश्चिज्याग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥ १६९ ॥
न कार्याणि स्वकालस्य शुद्धस्यापि च सम्भवात् ।

एवमिति । यत्र शुद्धकालसम्भवोऽस्ति तानि सर्वाणि उदाहर्त-
व्यानि । तान्येवाह ।

पश्चिति । आदिपदात् । सौषामणादि ॥१६९॥
अन्यत्रापि असुमेव हेतुं सञ्चरन्नाह ।

महालयाएकोत्सर्गीपाकर्माद्यपि कर्म यत् ॥ १७० ॥
स्पष्टमासविशेषाख्याचिह्नितं वर्जयेन्मले ।
उत्तरस्यापि मासस्य तत्संज्ञस्यैव सम्भवात् ॥ १७१ ॥

महालयेति । आदिपदाच्छ्रवणाकर्मादि । यत् स्पष्टमासविशे-
षेणाभिहितं तन्मले वर्जयेत् ।

उत्तरमासि कृतश्चेत् तदैव कृतं भवतीत्यभिप्रायः । अतः सग-
तित्वम् ॥१७०॥१७१॥

एवमेव मासिकेष्वपीत्याह ।

प्रतिमासं मासिकानि कुर्वन् प्राप्ते मलिन्मुचे ।
मासिकं नैव कुर्वीत कुर्यादुत्तरमासि तत् ॥ १७२ ॥

प्रतिमासमिति ॥१७२॥

अगतिकान्याह ।

पार्वणेष्वग्निहोत्रे च मासि श्राद्धं पितृकृतुः ।
 सन्ध्या पञ्च महायज्ञा देवताऽतिथिपूजनम् ॥ १७३ ॥
 प्रेते मात्यादिमारभ्य* श्राद्धपिण्डोदकक्रिया ।
 सपिण्डीकरणान्ताश्च यथाकालमुपस्थिताः ॥ १७४ ॥
 तीर्थस्नानजपश्राद्धं पिण्डदानञ्च तर्पणम् ।
 यवव्रीहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ॥१७५॥
 चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
 मघाघयोदशीश्राद्धमित्यादीनि बहून्यपि ॥ १७६ ॥
 प्रत्युपस्थितहेतूनि सम्प्राप्तानि मलिन्तुषे ।
 अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यान्यधिकेऽपि च† ॥१७७॥

पार्वणेष्वग्निहोत्रे च मासि श्राद्धं पितृकृतुः ।
 सन्ध्या पञ्च महायज्ञा देवताऽतिथिपूजनम् ॥ १७३ ॥
 प्रेते मात्यादिमारभ्य* श्राद्धपिण्डोदकक्रिया ।
 सपिण्डीकरणान्ताश्च यथाकालमुपस्थिताः ॥ १७४ ॥
 तीर्थस्नानजपश्राद्धं पिण्डदानञ्च तर्पणम् ।
 यवव्रीहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ॥१७५॥
 चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
 मघाघयोदशीश्राद्धमित्यादीनि बहून्यपि ॥ १७६ ॥
 प्रत्युपस्थितहेतूनि सम्प्राप्तानि मलिन्तुषे ।
 अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यान्यधिकेऽपि च† ॥१७७॥

षपिण्डीकरणान्ताः, तीर्थस्नानं मलमासात् पूर्वमेव प्रस्थितस्य,
 जपादीनि तीर्थमिमित्तान्येव । जातकर्मादिसंस्काराः घृष्टान्ताः । धाम-

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । दाहादिमारभ्य, - इति तु पाठः टीकासम्मत-
 इति प्रतिमाति ।

† कर्त्तव्यान्यधिकेऽपि च, - इति क० पुस्तके पाठः ।

दानादीनि महणनिमित्तान्येव * । आदिपदादसभ्ययोगानि अर्धा-
दयकपिलाषष्टीप्रभृतीनि, प्रत्युपस्थिता प्राप्ताहेतवो निमित्तानि उप-
रागादीनि येषां, एतादृशानि बहूनि अधिकेऽपि तानि कर्त्तव्यानि ।
एतेषामगतित्वमेव हेतुरित्याह । अनन्यगतिनेति । स्पष्टम् ॥ १७३ ॥
॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥

आब्धिकश्राद्धे विशेषमाह ।

आब्दिकं नाम यच्छ्राद्धं मलमासे न दुष्यति ।
मलमासप्रसूतानामन्येषामुत्तरघ तु ॥ १७८ ॥

आब्दिकमिति । अन्येषां शुद्धमामृतानाम् । इदं प्रथमाब्दि-
कातिरिक्तविषयम् । तदुक्तं स्युष्यकारे ।

“आब्दिकं प्रथमं यस्यात् तत् कुर्वीत मसिन्नुषे ।

चतुर्दशे तु सम्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम्” ॥ इति ॥

अस्यार्थं । पुनराब्दिकं द्वितीयादिवार्षिकं चतुर्दशे मासेऽतीते
चतुर्दशाद्यदिने † कुर्यात् ॥ १७८ ॥

अथाभ्युदधिकश्राद्धनिषेधश्चापारेषैतत्प्रयोजकानि कर्माणि न
कार्याणीति साधवार्थमाह ।

न स्यादाभ्युदयश्राद्धं विना जन्मनिमित्तकम् ।
गर्भे वार्षुपिके भृत्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥ १७९ ॥

॥ स्यादिति । निषेधस्य प्राप्तपूर्वकत्वात् यानि माह्वल्यकार्याणि

* चूडान्तात् प्राक्कनादीनि, - इति ख० पुस्तके पाठ ।

† इत्यनेन पाठ सर्वत्र ।

गृहप्रवेशविवाहादीनि तत्प्रापकाणि, तानि न स्युरिति भावः ।
अगतिकर्म्ममिच्छिकन्तु भवतीत्याह । विनेति । जन्मनिमित्तं पुत्रज-
न्मयुक्तं प्रधानरूपं, तद्वर्जयित्वा । न तु जातकर्म्मज्ञं, न शीघ्यन्ती-
जातकर्म्मत्यादिना कात्यायनेन* निषेधात् । अगतिकतया प्राप्तानां
गर्भाधानादिसंस्काराणां अङ्गत्वेन प्राप्तञ्च आह्वं नैव बाधितुमिष्टम् ।
अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगात् । प्रधानं शीघ्यमाणमङ्गान्यपकर्षयतीति †
न्यायाच्च । लौकिककर्म्मणि गर्भकर्म्मणि च मलमासनिषेधोभास्ती-
त्याह । गर्भ इति । वार्धुषिकं वृद्धिकर्म । श्लथे वेतनादौ ॥१७८॥

इदानीं दर्वीहोमोगृह्यकर्माणि पश्चादिप्रश्नुतीनि च मले कार्या-
णीत्याह ।

वषट्कारं विना होमा ये भवन्तीह केचन ।

ते सर्वे मलमासेऽपि कर्त्तुं युक्ता इति श्रुतिः ॥ १८० ॥

वषट्कारमिति । अगतिकमित्यत्वेन प्राप्तिविहावपि पुनर्वचनं
प्रपञ्चार्थम् । न तु वषट्कारवद्यागनिषेधार्थम् । श्रुतिपदार्थं विस्त-
म्भार्थम् ॥१८०॥

नित्यानामपि प्रथमारभो मलमासे न भवतीत्याह ।

आधानानन्तरं पूर्णमासी चेन्नलमासगा ।

तस्यामारम्भणीयादीन् कुर्वीत कदाचन ॥ १८१ ॥

* न तु जातकर्म्मज्ञं शीघ्यन्तीमित्यादिना विहितजातकर्म्मगतं - इति
क० ख० घ० पुस्तकेषु पाठः ।

† मङ्गान्यपकर्षयतीति, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

आधानेति । आरम्भणीया अन्वारम्भणीया । आदिशब्देन
दर्शपूर्णमासौ । यच्च प्रयोगपारिजाते गर्गवचनम् ।

“नामकर्म च दर्शष्टिं यथाकासं समाचरेत् ।

अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासिपुण्यमे” * इति ॥

तथापि याज्ञिकाः,—

“आरम्भं दर्शपूर्णचोरग्निहोत्रस्य चादिभम् ।

प्रतिष्ठाः पञ्च क्रूमाद्या मक्षमासे विषर्जयेत्” ॥

तथा,

“उपरागोऽधिमासस्य यदि प्रथमपूर्वेषु ।

तथा मक्षिषुषे पौषे नाम्बारम्भणमिष्यते ॥

गुरुभार्गवयोर्मास्यो चन्द्रसूर्यसहे तथा” ।

इत्यादिसङ्ग्रहवाक्येभ्यः,—

तथा, नामकरणप्रकरणे,

“यतीपाते च सङ्क्रातौ ग्रहणे वैधृतावपि ।

आह्वं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः ॥

अमासङ्क्रान्तिविष्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत्” ।

इति गर्गवचनाच्च मन्त्रास्ताद्यवद्वर्षपूर्णमास्यां प्रथमपूर्वमासं
भावतिष्ठन्ति । गर्गवचनं पुनराधानविषयत्वेन नेयम् ।

वस्तुतस्तु दर्शष्टिरित्यपपाठ एव । नामकर्म च जातेष्टिरिति
काशादर्शं दर्शनात् । दर्शपूर्णमासानौजानोदक्षिणाग्निपक्वमित्यस्ति
देवयाजिकभाष्यञ्च । तथाच, सूतकशुक्लासामन्त्रादिनिमित्तवशाद्

* इत्यदे, — इति क० इत्यने पाठः ।

दर्शपूर्णमासार्भोत्कर्षे मति आद्ययणकाल आगते तदतिक्रमप्रज्ञा-
धामयं प्रकार इति । न च सङ्ग्रहवचनान्यासल्यादिनाऽतिक्रान्तार-
भविषयाणि, प्रथमपर्वणीति प्रथमपदोपादानाम् । प्रथमपर्वणश्चाल-
स्यादिनाऽतिक्रान्तत्वामभवात् ॥ १८१ ॥

अगतिकं नैमित्तिकमपि कुर्यादिति प्रागुक्तं, ततो जातेष्टिरपि
प्रसक्ता, तदपवादमाह ।

नैमित्तिक्यपि जातेष्टिर्न कर्त्तव्या मलिन्बुधे ।

ऊर्ध्वं पर्वणि * कुर्वीरन्नाशौचरजसी विना ॥ १८२ ॥

नैमित्तिकीति । ऊर्ध्वं शुद्धमाषोत्थयः । एवं रजोदोषे इत्या-
दिवाक्येन नैमित्तिकानुष्ठानप्राप्तौ तद्विधेयति । आशौचेति । एतेनेत-
दुक्तं भवति । याश्च पुरुषोपपातरूपा † जातेष्टिचामवत्यादयः ताः
शुद्धे पर्वणि भवन्ति । याश्च कर्मोपपातरूपा ‡ वातपत्यादयो-
नैमित्तिक्यस्तास्तत्कालं शुद्धकालान्तरानादरेण § मलमासे आशौचे
रजसि वा भवन्ति ॥ १८२ ॥

मले काम्यं न भवतीत्युक्तम् । तच्चारब्धकाम्यं भवतीत्याह ।

प्रवृत्तं मलमासात् प्राग्यत्काम्यमसमापितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत्कर्त्तव्यमसंशयम् ॥ १८३ ॥

* ऊर्ध्वपर्वणि, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† पुरुषोपपातरूपा, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ कर्मोपपातरूपा, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

§ शुद्धकालान्तरानादरेण, - इति क० ख० घ० पुस्तकेषु पाठः ।

प्रवृत्तमिति । स्पष्टम् ॥ १८३ ॥

सगतिकमप्याययणं सद्दृष्टे मलमासादौ कार्थमित्याह ।

पुराणधान्यशून्यत्वे क्षुद्धाद्ये समुपस्थिते ।

श्यामाकैर्मलमासेऽपि कृत्वाऽऽग्रयणमातुरः ॥ १८४ ॥

नवभुक्त्वा यथाकालं त्रीद्ध्याग्रयणमाचरेत् ।

पुराणैति । उपसासणार्थमिदं त्रीद्दिश्यामांकपरम् । न्यायतौ-
ह्यात् ॥ १८४ ॥

प्रसङ्गादिदमुक्त्वा प्रकृतार्थमुपसंहरति ।

दैवात्सोमेन नैवेष्टं प्राग्वसन्तान्त्यपर्वणः ॥ १८५ ॥

शिष्टं पर्वकमेवाथ तच्चापि * मलदूषितम् ।

तत्र सोममखो नैव कार्यो नित्योऽपि सन्नयम् ॥ १८६ ॥

यागलोपप्रसक्तावप्युदक्यादिमले यथा † ।

दैवादिति । देवान्मानुषादा प्रतिबन्धादसन्तात्पर्वणः प्राक् सोमे-
न नैष्टं शून्यपर्वं च मलमासगच्छेत्, तत्राप्ये वसन्ताभावाद्गतिको-
नित्योऽपि सन् सोमो न भवति । किन्तु वसन्तं विनाऽप्युदगद्यने
कार्थः । तत्राप्यसम्भवेन लोपप्रसक्तावपि मलमासे न भवति ॥ १८५ ॥
॥ १८६ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन दृढयति ।

* तथापि, - इति क० ख० पुस्तकयो पाठ ।

† तथा, - इति क० ख० पुस्तकयो पाठ ।

उदक्यादौति । यथा पल्लुदक्यादिकमधिकारविघातकं तथा
मलोऽपौति भावः । आदिपदात् सूतकादि ।

प्रकरणार्थमुपसंहरति ।

एवमुद्देशतः सारमधिकारस्य भाषितम् ॥ १८७ ॥

विचिन्त्य * कथयिष्यामि तत्तत्प्रकरणे स्फुटम् ।

एवमिति । उद्देशतः सङ्क्षेपेण । सारं श्रुतिसम्मतं निष्कृष्टभूतं
मङ्गवादिष्यमतप्रमेयं अधिकारस्य भाषितं निष्पत्तम् । न्यूनत्वग-
ह्लापरिहारार्थमाह । विचिन्वेति । स्फुटं विशदं विशेषाकारेणेत्यर्थः ॥
१८७ ॥

अधिकारप्रकरणसमाप्तिं शिष्यावधानाय दर्शयति ।

इति श्रीवादिं मुञ्जरकुठारकुमारस्वामिहृरिसुत-
विकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिकृतापस्तम्बसूत्र-
ध्वनितार्थकारिकासु सोमयागोपोद्घाते अधिकारि-
निरूपणं समाप्तम् ॥

इतीति । वादिनः पूर्वपक्षिणः । तेषां भङ्गुरत्वादिरूपेण
ताद्रूपरूपकं मुद्गरिति । श्लोक्तिभिः सिद्धान्तकथनद्वारा पूर्वपक्ष-

* विचिन्त्य,—इति क० पुस्तके पाठः ।

† वादिमट्ट,—इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ सोमयाजिकृतौ अधिकारनिरूपणं,—इत्येतावन्मार्गं ग० पुस्तके पाठः ।

निराकरणेन मुद्गरत्वं कुठारत्वञ्चारोपितम् । चीणि च तानि
काण्डानि च त्रिकाण्डानि ।

इति श्रीत्रिकाण्डमण्डनकारिकाविवरणे प्रथममधिकारिकाण्डं
समाप्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

* शिष्टस्याभावतस्तुल्यं द्रव्यं प्रतिनिधीयते ।

यावद्द्रव्यावत्सुसदृशं तत्तदेव हि दृश्यते ॥ १ ॥

* काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।

* व्यादितः पञ्चदशकारिकाणां व्याख्या व्याख्यायुक्तपुस्तकेषु नोपलभ्यते । एकस्मिन् व्याख्यायुक्तपुस्तके मूलपुस्तके च कारिकाः पश्यन्ते । एतासां व्याख्यायत्यः कालवशात् प्रलौन इति सम्भाव्यते । अर्थावगतये मयैतासां सङ्ग्रहा व्याख्या विरच्य लिख्यते ।

कालरौषादिबद्धव्याभाषोऽप्यधिकारविधातको न वेति सन्वेहापन-
याय प्रतिनिधिप्रकरणमारभते । शिष्टस्येति । शिष्टस्य आस्तविहितस्य
द्रव्यस्य अभावकोऽभावे । शिष्टाभावस्य प्रतिनिधुपादानहेतुत्वाद्वा पञ्च-
व्यास्तसिन् । न खलु शिष्टस्य भावे प्रतिनिधिरपादोपयते । तुल्यमित्य-
नापि शिष्टस्येत्यनुवञ्जनीयम् । तथाच श्रुतत्रयापचारे तत्तुल्यं द्रव्यान्तरं
प्रतिनिधातव्यमित्यर्थः सिध्यति । तुल्यत्वस्य येन केनचित् धर्मेण सम्भवा-
दिभिन्नं च यावदित्युत्तरार्द्धेन । सौसादृश्यस्य पुनरसम्भवे येन केनचित्
सादृश्येनापि प्रतिनिधिरदृश्यं वक्ष्यते ॥ १ ॥

* सर्वानादिशेषेषु प्रतिनिधिरदृश्ये प्राप्ते विशेषमाह । काम्ये इति । हि
यस्मात् नित्ये नैमित्तिके च स प्रतिनिधिसत्त्वात् काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति ।
नित्यनैमित्तिकयोरकारणे प्रत्ययायोपदेशात् प्रतिनिधिनाऽपि तयोः

निराकरणेन शुद्धरत्नं कुठारत्वघ्नारोपितम् । चीणि च तानि
काण्डानि च त्रिकाण्डानि ।

इति श्रीत्रिकाण्डमण्डनकारिकाविवरणे प्रथममधिकारिकाण्डं
समाप्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

*श्रिष्टस्याभावतस्तुल्यं द्रव्यं प्रतिनिधीयते ।

यावद्द्यावत्सुसदृशं तत्तदेव हि गृह्यते ॥ १ ॥

*काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।

• व्यादितः पञ्चदशकारिकायां व्याख्या व्याख्यापुस्तकपुस्तकेषु नोपलभ्यते । एकस्मिन् व्याख्यापुस्तकपुस्तके मूलपुस्तके च कारिकाः पश्यन्ते । एतासां व्याख्यायन्यः कालवशात् प्रलीन इति सम्भाव्यते । अर्थावगतये मयैतासां सङ्ग्रहात् व्याख्या विरच्य लिख्यते ।

काकदोषादिवद्दृश्याभावोऽप्यधिकारविघातको न वेति सन्देहापन-
पाय प्रतिनिधिप्रकरणमारभते । श्रिष्टस्येति । श्रिष्टस्य शास्त्रविहितस्य
द्रव्यस्य अभावतोऽभावे । श्रिष्टाभावस्य प्रतिनिधुपादानहेतुत्वाद्वा पञ्च-
भ्यास्तत्तुल्यं । न खलु श्रिष्टस्य भावे प्रतिनिधिरुपादीयते । तुल्यमित्य-
त्रापि श्रिष्टस्येत्यनुपपन्नोपमम् । तथाच श्रुतद्रव्यापचारे तत्तुल्यं द्रव्यान्तरं
प्रतिनिधातव्यमित्यर्थः सिध्यति । तुल्यत्वस्य येन केनापि धर्मेण सम्भवा-
द्विभिन्नसिद्धि यावदित्युक्तमार्गेण । सौसादृश्यस्य पुनरसम्भवे येन केनचित्
सावृत्त्येनापि प्रतिनिधिगृह्यं चर्यते ॥ १ ॥

• सर्वत्राविशेषेण प्रतिनिधिगृह्ये प्राप्ते विशेषमाह । काम्ये इति । हि
यस्मात् नित्ये नैमित्तिके च स प्रतिविधिक्रमसात् काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति ।
नित्यनैमित्तिकयोरकरणे प्रत्यवायोपदेशात् प्रतिनिधिनाऽपि तयोः

काम्येषुपक्रमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥ २ ॥

न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रे देवेऽग्नौ कर्मणीश्वरे ।

न च प्रतिनिधिर्देशकालयोरित्यथापरै ॥ ३ ॥

*नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते ।

नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुञ्चित् ॥ ४ ॥

*श्रोत्रियाणामभोज्यं यत् द्रव्यं हि तदग्नेपतः ।

ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्येषु न कञ्चित् ॥ ५ ॥

* देवेऽग्नौ, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

करणं, काम्यस्य त्वशरणे प्रत्यवायाभावात् श्रुतद्वयेष्वेव तदनुष्ठानमिति भावः । मत्तान्तरमाह । काम्येषुमिति । उपक्रमादारम्भात् । ऊर्ध्वं परतः । प्रारब्धकाम्यकर्मणोऽपि समापनस्यावश्यकत्वादारम्भात् परतः श्रुतद्वयापचारे तथापि प्रतिनिधिपदादेयः । नित्यनैमित्तिकसमान्यापत्वादित्याशयः । तदिदं शार्ङ्गं द्रव्यप्रतिनिधिपरमित्यनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

* सर्वत्राविशेषेण प्रतिनिधिप्राप्तौ विशेषमाह । न स्यादिति । मन्त्र इषे त्वेत्यादिः । देव इन्द्रादिः । अग्निराश्वनीयादिः । कर्मा प्रयाजादि । ईश्वरः स्वामी । यद्यु प्रतिनिधिर्नेत्यर्थः । युक्तयस्त्वत्र मौमांसापछाध्यायादवगन्तव्याः । विस्तरमयात्र प्रस्तूयन्ते । यवमन्त्रापि । देशः प्राचीनप्रवणत्वादिः । काल सायमादिः । अपरे इति कुर्वन् मत्तान्त्रे तयोः प्रतिनिध्यभ्यनुष्ठानं सूचयति । सायमादिकाष्वातिपातेऽपि गौडकाले सायं होमादेः करणस्य तत्र तत्रोपदिष्टत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

* नाभावस्येति । सौसादृश्ये सत्यपि अभावान्तरगभावान्तरस्य न प्रतिनिधिः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥

* उदाहरणार्थमाह । श्रोत्रियाणामिति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

*सत्रेषु स्वामिनि प्रेते कर्त्तृसङ्ख्याप्रसिद्धये ।

पुमान् प्रतिनिधातव्यो नासौ स्वामी कथञ्चन ॥ ६ ॥

*यदैकयजमानेऽपि पत्युः कर्मण्यशक्तता ।

ग्राह्योऽन्योगुणकर्मार्यं नरः कात्यायनाशयात् ॥ ७ ॥

सौवर्णीं कुशपत्नीं वा पत्युभावेऽग्निहोत्रियः ।

पत्युः प्रतिनिधिं कृत्वा पत्नी नैवं समाचरेत् ॥ ८ ॥

* सौवर्णकुशपत्नी वा, - इति गु० पुस्तके पाठः ।

* सत्रेष्विति । सत्राणि यागविधेयाः । तत्पदार्थास्तु यत्रवशादसौ कार्याः । तत्र कस्मिंश्चित् स्वामिनि प्रेते सति सप्तदशत्वसङ्ख्याप्रसिद्धयर्थमपरः पुमान् प्रतिनिधातव्यः । इतरथा खल्वेकं कार्यं लुप्येत । योऽप्यत्रैव तु कार्याणि सम्पद्येरन् । पत्युः प्रतिनिहितः नासौ स्वामी । स्वामीति पत्युस्य भोक्तारभाषणते । केवलं कृत्विकर्म्मकार्यमेव प्रतिनिधेयः इति भावः । ६ ॥

* यदैति । एको यजमानो यस्मिन् तथाविधेऽपि यामे पत्युः स्वामिनो यजमानस्येतत् । कर्मणि सपरिकटेऽशक्तता तदनुष्ठानात्सामर्थ्यं यदा भवति, तदा गुणकर्म्मार्थमङ्गकर्म्मनुष्ठानार्थमन्यो नरः प्रतिनिधेयः । प्रधानन्तु त्यागमात्रं यजमान एव कुर्यादिति भावः । ७ ॥

* सौवर्णीति । अग्निहोत्रियः मत्स्यमघारे पत्नीप्रतिनिधितया सौवर्णीं कुश-
मयीं वा पत्नीमुपादायाग्निहोत्रं कर्त्तव्यम् । पत्या तु पत्युः प्रतिनिधि-
मादाय न होतव्यम् । पत्युः प्राधान्यात् । प्रमाणाभावाच्च । पत्याः प्रति-
निधित्वेऽन्योऽपरिच्छिद्ये कात्यायनेनोपदिष्टः । यथा, "भूतायामपि
नार्यायां वैदिकानि न हि खजेत् । उपाधिनाऽपि तत् कर्म यावज्जीवं
समाचरेत् । शमोऽपि कृत्वा सौवर्णीं सोतां पत्नीं यथास्तिनीम् । ईजे
यत्रैर्वज्रविधौ सह भ्रातृगिरिभुतः ॥ इति । ८ ॥

- * स्याद्दर्शपौर्णमासेष्टौ चतुर्णामृत्विजां क्रिया ।
 चत्वारथेन लभ्यन्ते षयः कुर्युस्त्वयोऽपि चेत् ॥ ९ ॥
 सम्भवन्ति न, कुर्यातां द्वावेवेष्टिं कथञ्चन ।
 यदि द्वावपि न स्यातामेकेनाष्टृत्विजा सह ॥ १० ॥
 यजमानः प्रयुञ्जीत तत्रानाज्ञातनिष्कृतिः ।
 यद्येकाकी पतिः कुर्यात् स्याद्दौधायननिष्कृतिः ॥ ११ ॥
- * ऋत्विजामुक्तसङ्ख्योक्तगुणानाञ्चेदसम्भवः ।
 उपेक्ष्यापि गुणान् कामान् सङ्ख्योपादानमिष्यते ॥ १२ ॥
- * पतितं वेदशून्यञ्चेद्दिना सङ्ख्या न पूर्यते ।
 तत्र सङ्ख्यां विहायापि गुणिनामेव सङ्ग्रहः ॥ १३ ॥

- * दर्शादौ यथोक्तसङ्ख्यानामृत्विजामसम्भवे यत् कर्त्तव्यं तदाह । स्याद्दर्श-
 त्यादि त्रिभि । स्पष्टम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
- * अथ यत्र ऋत्विगतसङ्ख्योपादाने तदुक्तगुणानामुपसंग्रहो न भवति,
 गुणोपसंग्रहे वा सङ्ख्या न पूर्यते, तत्र किं सङ्ख्यानुरोधेन गुणा नादर-
 ष्योपाः अथवा गुणानुरोधेन सङ्ख्यैव नादत्तया । अस्मिन् संग्रहे निर्णय-
 माह । ऋत्विजामिति । काम्यन्ते इति कामास्तान् । गुणविशेषणमिदम् ।
 तथा घोभयोपसंहारासम्भवे सङ्ख्याऽऽदरः ॥ १२ ॥
- * सङ्ख्यानुरोधेन गुणोपेक्षावहोपोपादानमपि स्यादित्याशङ्क्यामाह ।
 पतितमिति । पतित्यस्याधिकारविधातकलाद्देदशून्यस्य च कर्मानुष्ठा-
 नस्यैवासम्भवादिति भावः ॥ १३ ॥

*अतएव च सोमादौ षोडशत्विंगसम्भवे ।

अल्पीयांसोऽपि तत्सर्वं कर्म कुर्युर्हि तादृशम् ॥ १४ ॥

*कौषीतकिभिराम्नातं कैश्चित् छन्दोगबह्वचैः ।

तावतामेव सर्वाऽपि दक्षिणा वरणानि च ॥ १५ ॥

अथेदं विचार्यते । ऋषिभिर्यजेत यवैर्यजेत,—इति विकल्पेन विहितेषुभयेषु मध्ये एकेन ऋषिद्रव्येण प्रारम्भे कर्मणि तस्य नाश-
दोषापहारादिके जाते पश्चाद्ब्रह्मि ऋषयोऽपि प्राप्यन्ते, तदा किं
वैकल्पिकं द्रव्यान्तरं यवरूपमुपादेयमुत ऋषिसदृशमिति । तत्र
सुख्यद्रव्ये सति प्रतिनिधुपादानस्यायुक्तत्वाद्यवगाममुपादाने प्राप्ते
सिद्धान्तमाह ।

द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चित् यत्र सङ्कल्पितं भवेत् ।

तदभावे* सहग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम् ॥ १६ ॥

द्रव्यमिति । सदृशमिति । ऋषिसदृश जीवारादि । न तु

* तदभावे, — इति ग० पुस्तके पाठ ।

* अतएवेति । यतः सङ्ग्रानुरोधेनापि पतितादयो ऋषीणां अतएवे-
त्यर्थः । तत्सर्वमिति षोडशत्विङ्कसम्पाद्य सर्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

* यदा तस्योपासना एवत्विजं सर्वं कर्म कुर्वन्ति, तदा दक्षिणा वरणानि
तेषां सङ्ग्रानुसारेण भवति, एतत्तावतामेव सर्वा दक्षिणा सर्वानि च
वरणानि ताकाङ्क्षायां निर्णयमाह । कौषीतकिभिरिति । कैश्चित् इति,
तेषां कस्याश्चिच्छाखायामित्यर्थः ॥ १५ ॥

यवाः । तेन प्रारब्धप्रयोगस्य द्रव्यस्याभावे तत्सदृशमुपादेयं न तु
वैकल्पिकमिति । यथारग्यममापनस्योचितत्वात् । द्रव्यान्तरे चोपचिते
तथा न स्यादिति ॥ १६ ॥

यदा पुनर्मुख्यमलम्भं भवति प्रतिनिधिमुपादातुं प्रस्थितेमान्तरा-
मुख्यं लब्धं तदा प्रतिनिधे, सङ्घन्यतत्वात् मिथ्यासङ्घन्यदोषपरिहा-
राय मुख्यमनादृत्य प्रतिनिधिरेवोपादेय इति प्राप्ते सिद्धान्तयति ।

मुख्यद्रव्यापचारे तत्प्रतिनिध्यभिसन्धिना* ।

प्रयुञ्जानस्य मुख्यार्थलाभे ग्राह्यः स एव हि ॥ १७ ॥

मुख्यद्रव्येति । अपचरोऽलम्भः । अभिसन्धिः सङ्घन्यः । न
मुख्यार्थः । तदुक्तं जैमिनिना । “मुख्याधिगमे मुख्यमागमे हि
तदभावात् । मी० ६ अ० ३ पा० ३ सू०” — इति । यथाशक्ति
शास्त्रार्थे सत्यादयामीदृशं शास्त्रार्थविषय एव सङ्घन्यः कर्त्तव्यो-
न तु प्रतिनिधिसंस्वरूपं कथितव्यम् । तस्मात् मुख्यप्राप्तौ मुख्यमे-
वोपादेयम् ॥ १७ ॥

अथ यदाकदाचित्प्रतिनिधिना नियोजने कृते पदान्मुख्यमुप-
लब्धं तदा हतमपि नियोजनं साहुष्याय पुनः खदिरे कर्त्तव्यमिति
मन्वानस्योत्तरमाह ।

उपाप्ते यस्मिन् कस्मिन् वा मुख्येऽपचरिते सति ।

अन्यद्रव्यं सजातीयं विजातीयमथापि वा ॥ १८ ॥

* मुख्यद्रव्यापचारे तु प्रतिनिध्यभिसन्धिना, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

उपात्तेति । अत्रोपात्तत्वं पशुनियोजनादिकार्याभिनिर्वृत्तिप-
 जन्तत्वं याह्यं, न ततः प्राक् । तत्र विशेषश्च वक्ष्यमाणत्वात् । कृते
 नियोजने स्रभ्योऽपि खदिरो निरर्थक एव* । नियोजनार्थं हि
 तदुपादानम् । तच्च कृतं गुणानुरोधेन नावर्त्तयितव्यम् † । अतो-
 नादत्तव्यः खदिरः । तदुक्तम् । “नानर्थकत्वात् । मौ० ६ अ० ३ पा०
 ३ ७ सू०” — इति । घञिन् कञ्चिच्चिति । न्यायप्राप्तप्रतिनिधौ
 वाचनिके वा । विजातीयमिति । वाचनिकत्वेन मन्दघट्टग्रामपि ॥
 १८ ॥

उपादाय प्रयुञ्जानो यदि पूर्वमवाप्नुयात् ।

उपात्तत्वाविशेषेऽपि पूर्वं हित्वा परं श्रयेत् ॥ १९ ॥

उपात्तत्वाविशेष उपात्तत्वसामान्येन न तु कार्याभिनिर्वृत्ति-
 रूपेण । तेन च वैलक्षण्यम् । पूर्वं खादिरादि । परं कदरादि ।
 एवं मौञ्जादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

यदा तु प्रतिनिधावुपात्ते तत्रणप्रोक्षणपेषणादिसंस्कारकरणो-
 त्तरमपि मुख्यकार्योपयोगाच्च प्राक् मुख्यलाभे तु निरर्थकमाह ।

उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थोऽलभ्यते यदि ।

तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समाप्यते ‡ ॥ २० ॥

* अनर्थक एव, — इति स० पुस्तके पाठः ।

† न गुणानुरोधादाववर्त्तयितव्यम्, — इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ समापनम्, — इति स० पुस्तके पाठः ।

वपात्तेति । अथोपात्तत्वं संस्कारकर्मावसानावसायीति श्रेयम् ।
ततः प्राक् च पूर्वनिर्णीतत्वात् । इदञ्च गतत्वादाख्यप्रमिति केषिन् ॥

२० ॥

अथ श्रीशङ्खभावे प्रतिनिधित्वेन नीवारैः प्रयोगे प्रारम्भे नीवारा-
णामपहारादिनाऽभावे सति किं प्रतिनिधौभूतनीवारसदृशमुपादेयं
उत मुख्यद्रव्यं श्रीशङ्खपन्तसदृशं वेति । तत्र यथैव वैकल्पिकेष्वे-
कस्मिन् प्रवृत्ते तस्यैव तत्प्रयोगाङ्गत्वात्तदपचारे वैकल्पिकान्तरं मुख्य-
मपि तत्प्रयोगानङ्गत्वाच्चोपादीयते । तथैव प्रतिनिधौ प्रवृत्ते तस्यैव
तस्मिन् प्रयोगेऽङ्गत्वात् तदपचारे तत्सदृशमेवोपादेयं न तु मुख्यं
तत्सदृशं वा तस्य प्रयोगानङ्गत्वादिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

मुख्याभावे यदा गौणमुपात्तं सद्दिनश्यति ।

तत्र मुख्योपमं गौणं ग्राह्यं गौणोपमं न तु ॥ २१ ॥

मुख्याभावेति । प्रतिनिधौ नीवारे विनष्टे मुख्यत्वाभे मुख्यमेव
ग्राह्यं, तदस्ताभे नीवारभिर्षं श्रीशङ्खसदृशमेवेति न ॥ कदाचिच्चीवा-
रसदृशमित्यर्थः । न च नीवाराणामङ्गत्वमस्ति । श्रुतिलिङ्गादि-
प्रमाणाभावात् ॥ २१ ॥

यदा पुनरश्वशफपरिमाणाय * शेषकार्यैर्भयथापर्याप्ताः पुरोडाश-
जातिमात्राभिव्यक्तिसमर्था श्रीशङ्खोऽल्पेऽपि लभ्यन्ते, तदा तेरेव पुरो-
डाशः कर्त्तव्य उत नीवारैरिति संग्रहः । तथाश्वशफपरिमाणस्य

* परिमाणस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

भ्रुयसां शेषकार्याणां चातुषहाय प्रौढिशास्त्रमेकं* बाधितव्यम् ।
किञ्च प्रतिनिधुपादाने तस्य नात्यन्तबाधोऽपि । प्रौढ्युपादाने हि
शेषकार्याणामत्यन्तक्षोपः स्यात् । अतोनीरावा एकोपादेयाः इति
पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि वृद्ध्यते ।

न तु संस्कारयोग्योऽन्यो वृद्ध्यते प्रतिरूपकः ॥ २२ ॥

इवत्तमावपर्याप्तप्रौढिद्रव्यस्य सम्भवे ।

पुरोडाशमहत्त्वार्थं न नीवारपरिग्रहः ॥ २३ ॥

संस्कारेति दाभ्याम् । संस्कारास्तुल्यमहत्त्वादयः । अयोग्यत्वज्ञा-
त्यतया । अन्योनीवारकदरादिः ॥ २२ ॥ २३ ॥

यदा तु प्रधानयागाद्यमा प्रौढ्योक्तमभ्यन्ते, तथापि पूर्ववत्प्रति-
निधुतुपादानशङ्को परिहरति ।

मुख्ये कार्यासमर्थे तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः ।

प्रतिरूपमुपादाय शक्तन्तेन प्रयुज्यते † ॥ २४ ॥

मुख्येति । एतस्य मुख्यस्य । शक्तं समर्थम् । प्रतिरूपं प्रतिनि-
धिम् । अनादरोऽप्यहणम् ॥ २४ ॥

अथ यत्र द्रव्यगुणविरोधस्तत्र कथम् ‡ । तद्यथा । नैवेद्यतः

* प्रौढिशास्त्रं, - इति क० युक्तके पाठः ।

† शक्तमेवोपयुज्यते, - इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

‡ अथ यत्र द्रव्यगुणविरोधस्तत्र कथम्, - इति क० युक्तके पाठः ।

परिहृत्य * कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानामिति । तत्र संग्रहः । ये व्रीहयः सन्ति मुख्यान्ते अकृष्णाः । ये च नीवारान्ते कृष्णाः । तत्र किं मुख्यद्रव्यमनादृत्य गुणानुरोधेन नीवारोपादानं उत कृष्णं गुणमनादृत्य मुख्यद्रव्यं व्रीहय इति । तत्र व्रीहीणामुपादाने कृष्ण-
गुणहानिः सर्वथा, नीवारानामुपादाने तस्यानुग्रहो व्रीहिग्राह-
नपि किञ्चिद्भूतं सत्त्वादितं भवति । अतः कृष्णानां नीवाराना-
मुपादाने प्राप्ते आह ।

कृष्णव्रीह्यादिके द्रव्ये शिष्टेऽपचरिते सति ।

ग्राह्योऽकृष्णोऽपि सन् व्रीहिर्नाव्रीहिः कृष्णगुण्यपि ॥२५॥

कृष्येति । अपचरितं अभावः । अव्रीहिर्नीवारादिः ॥२५॥

अथ मुख्यद्रव्यालाभे सुसदृशं याञ्छमिति प्राक् प्रपञ्चितम् । तत्र सुसदृशलाभे मन्दसदृशं न याञ्छम् । तदलाभे तु मन्दसदृशमपि । क्वचित्तु सुसदृशलाभेऽपि वचनात्मन्दसदृशमपि गृह्यते यथा पूतिकाः ।
तत्रोभयोः परिज्ञानार्थमाह ।

कायरूपैस्तथावर्णैः क्षीरेः पुष्पः फलैरपि ।

गन्धैरसैः सदृग् ग्राह्यं पूर्वाभावे † परम्परम् ॥ २६ ॥

कार्यैरिति । यत्र वञ्छमार्णां सम्भवस्तत्र सुसदृशलमन्यत्र मन्द-

* परिहृत्य, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

† पूर्वालाभे, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

सदृशत्वम् । अथ वा यत्र पूर्वपूर्वधर्मास्थितिः, तत्र सुसदृशत्वमन्यत्र
मन्दसदृशत्वम् । अतएवाह । पूर्वैति । पूर्वस्य कार्यादिकस्य । परं
उत्तरम् । कार्यैरिति पुरोडाशादिरूपकार्यनिष्पादकसमानैरि-
त्यर्थः ॥२६॥

प्रतिनिधौ सुसदृशं याह्यमित्युक्तम् । तत्र रूपादिना ज्ञातव्यम् ।
तदेव विशदयति ।

हविर्व्रीहिमयं कार्यं यदा यवमयं भवेत् ।

तयोरभावे श्यामाकानौवारा वा हविर्भवेत् ॥ २७ ॥

हविरिति । यत्र सामान्येन चरुपुरोडाशचोदना, तत्र ग्रीहीन्
यवान् वा प्रतीयान् । तदाह कात्यायनः । ग्रीहीन् यवान्वा हवियौति ।
यत्र विशेषतोद्भृच्छोदनाऽस्ति तत्र नेदं शास्तम् * । यथा, गावेधुक्तं
चर्दं निर्वपेदिति । तथा, ग्रीहियवास्ताभे सुसदृशं श्यामाकनौवा-
ररूपमेव नाम्यत् । अप्रकान्तविषयमिदम् । अतस्तदेव याह्यम् ॥२७॥
तस्मात्पलाभे मन्दसदृशमाह ।

वेणुयवा गोरसं वा कन्दं मूलं फलं जलम् ।

सत्यं वा हविरेतेषां यथासम्भवमाहरेत् ॥ २८ ॥

वेणुयवा इति । गोरसं दधिदुग्धादि । अनिषिद्धं कन्दादि
हविः । फलं यज्ञियवृत्तीयम् । जलं वृषकषायः । सारो वा । सर्वा-
स्ताभे वाचनिकं प्रतिनिधिमाह । सत्यमिति । सत्यं सत्यभाषणम् ।
पूर्वाभावे परस्परमित्यस्यामुत्तरार्थमाह । यथेति ॥२८॥

* यत्र विशेषतोद्भृच्छोदनाऽस्ति तत्र नेदं शास्तम्. — इति क. युक्तरे पाठः ।

ईषदपि सादृश्याभावेन प्रतिनिध्यसंभवादाह ।

प्रतिनिध्यन्तरं सत्यं विज्ञेयं हविरत्यये ।

प्रधानदेवतोद्देशात् सन्त्यजेत् सत्यमात्मना* ॥ २६ ॥

प्रतिनिध्यन्तरमिति । वचनात् प्रतिनिधित्वमस्य । अतः प्रति-
निध्यन्तरं वक्ष्यमाणं वाचनिकप्रतिनिधित्वं न तु न्यायप्राप्तम् । सत्यस्य
यागसाधनत्वमाह । प्रधानेति । तथाचाग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामिदं सत्यं
न, ममेति प्रयोगः ॥२६॥

वेषुयवादीनामुपलक्षणात्पर्यन्तमाह ।

अतोऽन्यदपि वा ग्राह्यं सदृशं धान्यमाचकम् ।

न ग्राह्याः सर्वदा मापावरटाखुककोद्रवाः† ॥ ३० ॥

अत इति । अत उक्तेभ्योऽन्यत् । सदृशं मन्दसदृशं । मौद्गं चहं
निर्वपेदिति श्रुतम् । तत्र मुद्गाभावे सुषदृशानां मापाणां प्रति-
निधित्वेन प्राप्ते तदर्थं सुषदृशमपि निषिद्धं ॥ प्रतिनिधेयमि-
त्याह ।

न ग्राह्या इति । सर्वदा सुषदृशाकारे सुषदृशाश्चपि मापाः
मुद्गाभावे न प्रतिनिधेया इति भावः । अयज्ञिया वै मापा अय-
ज्ञिया वरटा इति तेषामयज्ञियत्वकथनेन तस्मिन्नेधात् । तथा,
मौद्गभावे अपवः कोद्रवाश्चायज्ञियाः ॥ प्रतिनिधेयाः ॥३०॥

* सत्यमात्मनः, - इति कं० पुस्तके पाठः ।

† न ग्राह्यं सर्वदा मापाखुकोदारकोद्रवम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

प्रकारान्तरेण सुसद्गन्धमुपदेयितुमाह ।

यदा त्रीहियवाभावे तुपतण्डुलयोगिनीः ।

श्रीषधीः परिगृह्णीयादणुकोद्रववर्जिताः ॥ ३१ ॥

यद्वेति । तुपतण्डुलवस्त्रेण शार्धर्म्यं त्रीहियवाभावे श्रीषधीषु ज्ञातव्यम् । अणुकोद्रवासान्तु तन्नेऽपि निषिद्धत्वाच्च प्रतिनिधि-
यक्षणम् ॥ ३१ ॥

अधुना तेष्वेव सुसद्गन्धं प्रकारान्तरेणाह ।

ग्राम्यानां वा भवेद्ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम् ।

यवाभावे तु गोधूमास्ततोवेणुयवादयः ॥ ३२ ॥

ग्राम्याणामिति । उदाहरणार्थमाह । यवाभावेति । यवसमी-
पद्रव्याभावे । समीप्यवर्णकृत्यादिषु समीप्यं वक्षवदिति न्यायात् ।
तस्मात्, यवाभावे त्रीहय एव यास्या इति । गोधूमाभावे
वेणुयवाभावे श्रीषधयः । ग्राम्याणां प्रतिनिधिः ग्राम्यः । अरण्या-
नामारण्यः । तदभावे तुपतण्डुलयोगिन्य श्रीषधयः, समीप्यात् ।
तस्याभावे गोधूमाः । आकृतिग्राम्यात् । तदभावे वेणुयवादयः ।
जातिग्राम्यात् । समीप्यश्च ग्राम्यत्वे सति शोदनागतयागसाधन-
त्वम् । क्लृप्तकल्पयोः क्लृप्तं वक्षवदिति न्यायाच्च । एवं च, तुप-
तण्डुलयोगित्वग्रास्तमप्यनुमृहीतं भवति । प्रपञ्चितघैतदादस्तापन-
सूत्रभाष्ये । गोधूमानामरविद्धं शोकं सतौ,—

तिस्रमुद्गादृते शैवं सखे गोधूमकोद्रवाविति ।

आचारलक्षणं हौम्यमिति धर्मसूत्रम् । गोधूमानां तु धारे-
गणान्तःपातित्वाद्हौम्यत्वमिति । शान्तातपोऽपि,—

“निष्यावाराजमावाच गोधूमायुष्णकाम्पया ।

वर्जनीयाः प्रयत्नेन प्रियङ्गा वरटा अपि”—इति ॥

यदा तु यवैः प्रकान्ते कर्मणि यवानामपहारे तयोरभावे इति
पूर्वाक्तवचनाच्छ्यामाकादीनां गौणद्रव्यतया प्राप्तौ तत्परिहारार्थमिदं
वचनम् । शान्ताभावे आरण्याद्याद्या इत्यत आह । तत इति । तत-
आरण्याद्याम्याणामित्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥

फलं याञ्चिकदृक्षस्य तत्पचमयवा * जलम् ।

छन्दोगद्यद्यवचनाञ्जुहुयाद्भविरत्यये ॥ ३३ ॥

फलजलयोर्होमसाधनत्वमुक्तम् । एतदेव निर्वक्ति । छन्दोगेति ।
यज्ञियवृच उदुम्बरादिः, तत्फलम् । जलं तत्कषायः ॥ ३३ ॥

क्वचिद्वेषदपि सादृश्याभावे वाचनिकं प्रतिनिधिमुदाहरति ।

आग्रयणे न लभ्यन्ते श्यामाकाश्चेत्कदाचन ।

श्यामाकप्रस्तरस्तत्र कार्यो बौधयनाशयात् ॥ ३४ ॥

आग्रयण इति । प्रस्तर इति । प्रकृतेष्टौ श्यामाकद्वयैः प्रस्तरः
कार्य इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यदा त्वग्निहोचार्यं पयोन विन्देत, तदाऽपि वाचनिकप्रतिनि-
धिक्रमेण निर्वहणीयमिति माध्यन्दिनयुतिध्वस्तङ्कममाह ।

यद्यग्निहोत्रहोमार्थं पयोन स्यात् कदाचन ।
 तदा त्रीहियवौ ग्राम्यमौषध्यन्तरमेव वा ॥ ३५ ॥
 आरण्यौषधयोदृक्फलाभ्याप इति क्रमात् ।
 होमं कर्तुमुपादेयं पूर्वालाभे परम्परम् ॥ ३६ ॥
 तेषामलाभे जुहुयाच्छ्रद्धया सत्यमात्मनः ।
 माध्यन्दिनश्रुतौ सर्वं विस्पष्टमिदमीरितम् ॥ ३७ ॥

यदीति । पूर्वोपाप्तक्रमस्य त्रीहियवयोः प्रतिनिधित्वेन विवक्षा,
 अत्र तु पयस इति न पुनरुक्तिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 एकदेशिमतेनाह ।

मुख्यमेव हविस्तोयं न तु गौखमुपेयते ।
 पयसा तुल्यकल्पन्तदिति दामोदरोऽप्रचीत् ॥ ३८ ॥

मुख्यमिति । त्रीहियवशास्त्वन्तुच्छविकल्प इति भावः ॥ ३८ ॥
 मुख्याभावे प्रतिनिधिप्रकारनेकदेशिमतेनाह ।

सायं होमो न लब्धश्चेत् तस्यां रात्रावभोजनम् ।
 प्रातर्होमो न लब्धश्चेत्तदहर्भोजनं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 तावता होमसिद्धिः स्यात् तत्रायश्चित्तमिष्यते ।
 छन्दोगानां हि केषाञ्चिद् गृह्ये कथितमीहशम् ॥ ४० ॥

सायमिति । सायंहोमः सायंहोमसाधनम् । एवं प्रातर्होमसाधनं
 न लभं चेदुपवासस्य तत्कार्यकारिकत्वमित्याह । तावतीति । वैशान-

रेष्टिवदस्य प्रायश्चित्तरूपत्वमाह । तदिति । एकदेशितमस्योपदि-
शति । क्रन्दोगानामिति । गृह्ये गृह्यसूत्रे गौणानादरेण । केषा-
ञ्चिदिति कस्यासिष्वाखायामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ४० ॥

यथाव्यचोदना, तत्र घृतं प्रतीयते । तदुक्तम् । घृतमाव्ये
लिङ्गादिति । तत्र घृताभावे सुषुद्रुसुपादियमिति पूर्वम्यायतः
विद्धम् । सुषुद्रुगानि च मतदयेनाह ।

घृताभावे भरद्वाजबौधायनभुनी पृथक् ।
आहतुस्तत्र बौधायनोक्तमादौ वदिष्यते ॥ ४१ ॥

घृताभावे इति । स्पष्टम् ॥ ४१ ॥

तदेवाह ।

घृतार्थे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् ।
आजं वा तदलाभे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥ ४२ ॥
तिलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्तिलसम्भवम्* ।
तदभावेऽतसौशेहः कौसुम्भः सर्यपोद्भवः ॥ ४३ ॥

घृतार्थ इति । गोघृतमिति । महीनां पय इति लिङ्गात् ।
तैलमिति साक्षात्तिलस्येहः । जर्तिला आरण्यातिनाः । अतमी
यवमी † ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

* तैलजं तिलसम्भवम्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† यवसा, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

दृक्षस्त्रेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वाभावे परः परः ।

तदभावे यवव्रीहिश्यामाकान्यतमोद्भवम् ॥ ४४ ॥

पिष्टमालोद्य तोयेन घृतार्थे योजयेत् सुधीः ।

दृक्षतैलेषु पुन्नागनिर्वैरण्डोद्भवं त्यजेत् ॥ ४५ ॥

दृक्षस्त्रेहोयज्ञियघृष्टनिर्घासः । तदभाव इति पूर्वाकाभावे । दृक्ष-
स्त्रेहस्य घञ्जिघत्त्वविशेषणार्थमाह । घृष्ट इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

अग्निषेवार्थे भरद्वाजमतं दर्शयति ।

भरद्वाजोऽन्यथा प्राह घृतप्रतिनिधिं मुनिः ।

गव्याज्याभावतश्चागमद्विध्यादेर्घृतङ्गमात् ॥ ४६ ॥

तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधोयते ।

तदस्त्राभे दधि ग्राह्यमस्त्राभे तैलमिध्यते ॥ ४७ ॥

यथाद्यमञ्जनाद्यर्थं न लभ्येत कथञ्चन ।

तत्र क्षीरमनाहत्य साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥ ४८ ॥

यत्र मुखं दधि क्षीरं तत्रापि तदभावतः ।

अजादेः क्षीरदध्यादि तदभावे तु गोघृतम् ॥ ४९ ॥

मुखासन्नोऽथवा ग्राह्यः कार्यकारणसन्ततौ ।

अतएव घृताभावे पूर्वं दधि ततः पयः ॥ ५० ॥

भरद्वाज इति । कश्चित् घृताभावे तैलमेवोपादेयं न दध्यादि
इत्याह । यवेति । आद्यमाज्यम् । यथा यूपाञ्जनादौ । एवं दध्यभावे

प्रतिनिधिरूपादेव इत्याह । यत्रेति । अधुना प्रकारान्तरेण सुषट्-
शमाह । मुख्यामन्न इति । अथ वा, येन येन प्रकारेण मुख्यस्य
कार्यकारणमन्ततौ सोमुख्यामन्नः, स एव तत्प्रतिनिधिः । निद-
र्शयति । अतएवेति । दध्न एवामन्नत्वादाज्यस्य प्रतिनिधित्वम् ।
पयसोव्यवहितत्वात् ॥ ४ ६ ॥ ७ : ४ ८ ॥ ४ ९ ॥ ५ ० ॥

अधुना साक्षाय्ये प्रतिनिधिसिन्धते ।

सान्नाय्यञ्चेन्न सभ्येत पुरोडाशं प्रकुर्वते ।

पुरोडाशस्य चालाभे तर्षोपादीयते घृतम् ॥ ५१ ॥

साक्षाय्येति शार्ङ्गपक्षभिः । साक्षाय्यमिति इन्द्रदेवताकदधिप-
यो रूप " इवियोनामधेयम् । न साभ्येतेति । प्रवृत्तेः प्राक्, ततश्च
नाशापचारादौ वा । पुरोडाशमिति । निर्वापपूर्वक ऐन्द्रः पुरो-
डाशः । स सायं प्रतिनिधित्वेन प्रतिज्ञानात्साक्षाय्यधर्मको भवती-
त्युक्तमन्यत्र । तस्याय्यलाभे प्रतिनिध्यन्तरमाह । घृतमिति । इदञ्च
साक्षाय्यस्यैव प्रतिनिधिः न पुरोडाशस्य । पूर्वस्य प्राशस्यजापनार्थं
तस्याय्यलाभ इति ॥ ५१ ॥

अथ सायंदोहविनाशे विशेषमाह ।

सायन्दोहो विनष्टश्चेत् प्रातर्दोहं विभज्य तु ।

तत्रैकं भागमातश्च † दधियागे नियोजयेत् ॥ ५२ ॥

* पयोदधिरूप, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† भागमातश्च, - इति क० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

प्रातप्येति । प्रातश्चनसद्भावे प्रातर्होमशेषेण । अभावे * वक्ष्य-
माणद्रव्यैः ॥ ५२ ॥

पषामपाकरणं श्रूयते । तत्र पषामभावे एकस्यास्तिष्ठर्णा वा
मत्ने पूर्वोक्तपुरोडाशादिकं भविष्यतीत्याशङ्कापरिहारायाह ।

गवां सान्नाय्यदोग्धीणां पडादीनामसम्भवे ।

द्विर्दुह्यन्तेऽथ गास्तिष्ठ एकां पट्कृत्व एव वा ॥ ५३ ॥

गवामिति । चित्तमत्ने † प्रतिगवं द्विर्दोहनं, एकस्याः ‡ पट्-
कृत्वोदोहनमिति विशेषः ॥ ५३ ॥

प्रातश्चमापचारे तत्प्रतिनिधीमाह ।

उच्छेपणायचारे तु मेध्यैरोपधितखडुलैः ।

सान्नाय्यातश्चनं कुर्यादोपधीभिस्तदत्यये ॥ ५४ ॥

उच्छेपणायचारेति ॥ ५४ ॥

अथ शान्नामधिरत्य श्रूयते । बहृदृपर्णामाशुष्कायामिति । पुनश्च
श्रूयते । माशुदीचीमिति । तत्र मंत्रायः । या माशुदीची या पर्णादि-
गुणरक्षिता या च पर्णादिगुणमती ॥ या माशुदीचीगुणरक्षिता,

* अनामे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† लिखन्ते, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

‡ एकस्या, - इति घ० पुस्तके पाठः ।

§ बहृत्, - इति घ० पुस्तके पाठः ।

॥ इत्यनेन पाठ सर्वत्र । मुद्रवती, - इति तु भरिगुमुषियम् ।

तदा किञ्चलीय इति । तत्र मुख्यमवेतत्वात्पर्णादिगुणादर इति
पूर्वपक्षनिराकारणयाह ।

प्रागुदीच्यादिका * शाखा बहुपर्णादियोगिनी ।
नास्ति चेत् तत्र पर्णादिगुणान् हित्वा दिगादरः ॥५५॥

प्रागुदीचीति । स्पष्टम् ॥५५॥

इदानीमिदं विचार्यते । किमवत्तस्योद्धृतस्य ब्रह्मदानमात्रस्य नाग्रे
हविरन्तरमुत्पाद्यम्, एत तस्मादेव हविःशेषात्पुनरवेदयमिति ।
तत्रैकदेशितमाह ।

अवदानविनाग्रे तु तस्यैव हविषः क्षतात् ।
मध्यात्पूर्वाद्धतो ग्राह्यं नान्यदित्याश्रयायनः ॥ ५६ ॥

अवदानेति । नान्यदिति हविरन्तरं नोत्पादनौघमिति ।
विद्वांसस्तु पृथगेकदेकशिमतोत्घाटनेनेवोक्तः । य यथा । तत्र चेदं
कात्यायनसूत्रम् । अवत्तनाग्रे इत्यत्, गुणानुपहात् । अस्वार्थः । अथा-
वत्तस्य पुरोडाशेषवादेः सकाशात् पृथक् कृतस्यावदानद्वयमात्रस्य
नाग्रे अन्यद्विरुत्पादनौघं यागार्थम् । कुतः । गुणानुपहात् । एवं
कृते मध्यपूर्वाद्धावदानरूपेण गुणेनाग्नेन साधनभूतेन यागोऽनुगृहीतो-
भवति । शेषात् पुनरवदाय यागः कियते चेत्, तदा तस्य पूर्वाद्ध-
निकल्पचात् विगुण एव यागो भवेत् । कथम् । ब्रह्मदानस्यैव या-

* प्रागुदीच्यामता, - इति * पुस्तके पाठ ।

गार्थत्वपक्षे तस्य विनष्टत्वाद्द्विशिष्टस्यायागार्थत्वात् । समस्तपुरोडाशस्य
यागार्थत्वेऽपि द्वावदाननाशेन * तस्य विकलत्वात् । न चासौ यागो-
विगुण इत्यन्ते । तस्माद्भुविरन्तरमेवोत्पाद्यमिति ।

यत्पुनरुच्यते, सकलस्य पुरोडाशस्य हविर्द्विमिति तत्र पुरोडाशस्य
सौ मध्यपूर्वाद्भुवियवौ तदपादानकन्तदवयवभूतमवदानद्वयं यागसा-
धनन्तन्नामे मध्यपूर्वाद्भुवियविनि सकलरूपे पुरोडाशे योमथावयवः
पूर्वाद्भुवियवव्यापादानभूतः स पूर्वावदानापेक्षयाऽवयवी तस्मिन्न-
वदानोद्भरणेन विनष्टेऽपि † मध्योत्तरस्य पूर्वार्धोत्तरस्य ‡ श्रवदा-
नद्वयोपलक्षणत्वेन विद्यमानत्वान्तत एव पुनरवदेयम् । ननु कतन्नस्य
मध्यपूर्वाद्भुवियवदेये न विकलस्येति चेत् । तस्य । शास्त्रार्थत्वात् ।
मथादवद्यतीत्येतावदेव श्रूयते । न तु सकलस्य पुरोडाशस्य मधा-
दिति । तस्मात् पूर्वशेषादेवावदेयम् ।

तस्य । गुणशानौ † श्रेयभावात् ‡ । हविषो मध्यपूर्वाद्भुवियवस्य
यागं प्रति . गुणभूतस्य यागसाधनभूतस्य शानौ नाशे सति न
पूर्वशेषादवदेयम् । कुतः । श्रेयभावात् । श्रेयत्वादेव । तस्या-
वशिष्टस्य श्रेयकार्यार्थत्वादित्यर्थः । कतन्नस्य हि पुरोडाशस्य यो-
मथदेशस्तदपादानकोयलस्योपरितमोऽद्भुष्टपर्वमाधावयवः योऽव-

* यागदाननाशेन, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तस्मिन्नवदानोद्भरणविनष्टेऽपि, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ पूर्वार्धोत्तरस्य, - इति छ० पुस्तके पाठः । ममत्तु, मध्यान्तरस्य पूर्वार्ध-
ोत्तरस्य, - इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इदं सूत्रमिति प्रतिभाति ।

दातव्यः । अन्यस्त्वदेयस्यापादानभूतः । न चाभावावदातयः ।
 न त्रिडादिशेषकार्यार्थः । अतोनामौ हविः । यत्तु हविस्तदिन-
 एम् । तदिनाग्रे च हविरन्तरमेवोत्पाद्यम् । यदा च हवदानस्यैव
 धागार्यता, ततस्तदिनाग्रे शेषस्य कार्यार्थत्वाभावात् द्रव्यान्तरं या-
 गार्थमुत्पाद्यम् । यदाऽपि समस्तपुरोडाशसाध्योयागस्तदाऽपि हव-
 दाननाग्रे तस्य विकलत्वादविकलं हविरन्तरमुत्पाद्यम् । तस्मात्
 साधून्मवत्तनाग्रेऽन्यदिति । तदुक्तम् ।

संस्काराणां पुरोडाशे हवदानं प्रयोजकम् ।

तदिनाशाच्च मष्टासौ नावदेयमतस्ततः ॥

गृहीतौ मध्यपूर्वाद्धौ तौ विनष्टावुभावपि ।

अतः शेषस्य शेषत्वात् प्रधानत्वं न युज्यते इति ॥

अतएवाश्वलायनग्रहणं कुर्वन्नेकदेशिमतमिति सूचयति । अन्य-
 हविषोऽसम्भवे तु वक्ष्यते ।

शेषां केषां चिदन्येषां हविषामप्यसम्भवे ।

शर्वचाज्यमुपादेयं भरद्वाजमुनेर्मतादिति * ॥५६॥

अथ श्रूयते । यज्जुह्वां गृह्णाति तत्प्रयाजेभ्योयदुपमुति गृह्णा-
 ति तत्प्रयाजातुयाजेभ्य इति । तत्रैकसोभयोर्वाऽऽन्यस्य नाग्रे किं
 प्रतिनिधेयमिति सन्देहे आन्यस्याल्योराज्यान्तरं पाद्यमिति प्राप्ते
 सिद्धान्तयति ।

जुह्वपभृद्भृते नष्टे प्रौवाज्यस्य सकाशतः ।

आज्यगृहणमाचष्टे कात्यायनमहामुनिः ॥ ५७ ॥

* इयं मूलकारिकैव प्रमाद्यतयोपन्यस्ता । इति वक्ष्यते इत्यन्वयः ।

जुह्व इति । तथा च कात्यायनः । जुह्वदुष्टे पुनर्पहणं सद्ये
ध्रुवाधादाय ततोयज्ञः प्रभवतीति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

अथ प्रसङ्गादाह ।

पशानुपाकृते याते मृते वाऽस्मिन्नकामतः ।

अन्यन्तद्रूपतद्वर्णतद्वयस्कमुपावहेत् ॥ ५८ ॥

पशाविति । उपाकृते उपाकरणे कृते सति याते पशाविति
मृते वा । अन्यं पशन्नरमुपावहेत् आसमेत । तदुक्तं कात्यायनेन ।
पशुचेदुपाकृतः पलायेत वायवे तमनूद्दिश्यान्त्यन्दर्पे तद्वयसमासमे-
तेति । अकामत इति । पलायनोत्तरं महता प्रयत्नेन अन्वेषितव्यः ।
ततोऽप्यक्षाभेऽन्यमासमेतेति भावः । मरणे तु विशेषमाह कात्या-
यनः । प्राक् प्रयाजेभ्यस्त्रियुक्तोन्विचेतान्यमासमेत । पूर्वस्य वर्षा
दक्षिणाग्नौ जुह्वयात् सोमसेन्मार्जशीचे ईजानाः पितर इत्यादि ॥
५८ ॥

पशन्नरोपादाने कृते यदि पूर्वोत्सवः * स्यात्तदा किं कुर्वा-
दित्यत आह ।

तस्मिन्नुपाकृते पूर्वः पशुः सम्प्राप्यते यदा ।

नाद्रियेत तदा पूर्वमुपालम्भः परस्य वा ॥ ५९ ॥

तस्मिन्निति । पूर्वं पशं नाद्रियेत । परस्योपालम्भः । पूर्वस्योपा-

* पूर्वोपालम्भः, - इति उ० वृत्तके पाठः ।

सम्भो वायवेऽनुपालम्भो वा । तदुक्तम् । उपालम्भं तं वायवे तम-
नादरणं वेति ॥५८॥

पशौ पलायिते तस्मिन्* अनुपलभमाने च प्रतिनिधिमाह ।

पशुप्रतिनिधी ज्ञेयौ गौरश्वथ परस्परम् ।

पशुयागप्रसिद्ध्यर्थे छागमेपौ परस्परम् ॥ ६० ॥

पशुरिति । अश्वगवयोरन्योन्यं प्रतिनिधिं सामान्यात् । एवं
छागमेपयोः ॥६०॥

ननु सामान्यं प्रतिनिधांबुपोदयमिति । ततश्च † छागाभावे
मेपापेक्षया सामान्यास्कार्याच्छागोपालम्भितथ इति प्राप्ते आह ।

कूटकर्णस्तथा काणः खण्डोवण्डस्त्वपन्नदन् ।

श्रोणः सप्तशफथेति न स्यात्प्रतिनिधिः पशोः ॥ ६१ ॥

कूट इति दाभ्याम् । कूटकर्णंश्चिद्वकणः । काण एकाक्षः ।
खण्डोऽपुष्कः । वण्डोभग्नशृष्ठः । अपत् एकेन दाभ्यां चिभिर्वा
चरणैर्द्वीनः । अदन् अदन्तः । श्रोणोऽमुष्कः । सप्तशफः एकेन शफेन
न्यूनः । तथा एकशफायाकारचरणायः । एते मुख्या अपि यथो-
क्तच्छागाभावे भोपादेयाः, किन्तु मेष एवोपादेयः ॥६१॥

तच्च हेतुमाह ।

* तस्मिन्, - इति मास्ति ड० पुस्तके पाठः ।

† तत्र, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ मण्ड, - इति क० पुस्तके पाठ । एवं टीकायामपि ।

अभक्ष्यत्वादेकशफो होमकार्येषु न क्वचित् ।

ग्राह्यः प्रतिनिधित्वेन सत्याषाढनिरूपणात् ॥ ६२ ॥

अभक्ष्यत्वादिति । दुष्टत्वादिति भावः । तदाह कात्यायनः ।

शिष्टभक्ष्यप्रतिषिद्धं दुष्टमिति ॥ ६१ ॥

सत्याषाढमतमुक्त्वा भरद्वाजमतमुपन्यस्यति ।

भरद्वाजस्तु नातीव निषिद्धं द्रव्यमाहरेत् ।

सामान्यचोदितं चाऽपि विशेषे विनिवारितम् ॥ ६३ ॥

भरद्वाज इति । अतीव निषिद्धम्, अयश्शियामाषा इत्यादि ।

अधिकरणमवतारयति । सामान्येति । यथा । अग्नीषोमीयपशुमा-
स्रभेतेत्यादि सामान्येन श्रुतम् । कापि कुषापि विशेषशस्त्रे विनि-
वारितं निषिद्धम् ॥ ६२ ॥

विचारविषयमाह ।

अनिषिद्धविशेषत्वमलम्ब्यश्चेज्जिष्टस्य ।

तत्र जात्यन्तरं किं तत्सदृशं गृह्यतामुत ॥ ६४ ॥

तज्जातीयो विशेषो वा निषिद्ध इति संशये * ।

अनिषिद्धेति । अनिषिद्धोवाक्येन विशेषो यस्मिन्, तादृगमल-

अश्वेदित्यर्थः । संग्रहमाह । जिष्टस्येति ॥ ६४ ॥

पूर्वोक्तं सत्याषाढमतं पूर्वपक्षीकृत्योत्तरपक्षमाह ।

वरञ्जात्यन्तरं तच्च निपिहोऽपि स्वजातिमान् ॥ ६५ ॥
 अकूटच्छागालाभे स्याच्छागः कूटोऽपि न त्वविः ।
 कूटच्छागाद्यभावे स्यान्मेपादिरिति भाष्यते ॥ ६६ ॥

वरमिति । मेघविषयमाह । कूटेति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

एवमेव न्यायमोषव्यादिद्रव्येष्ववतारयति ।

तस्माद्द्रव्यान्तराणाञ्च निपिहानामश्रेयतः ।
 धान्यकाष्ठतृणादीनामाद्भानं युज्यते क्वचित् ॥ ६७ ॥

तस्मादिति । धान्य मीक्षादिषु । काष्ठ पलाशेषु । तृणं वर्ध्निषु ।

एतन्मतस्यास्तरसादाह । क्वचिदिति । ६७ ॥

पशुवदानहानौ पूर्वोक्तन्यायेनान्यपद्यासम्प्राप्तौ सिद्धान्तमाह ।

प्राप्तं पशुवदानानां यावतामवलोपनम् ।
 तावत्कृत्वोर्धतं ग्राह्यमपि सर्वविलोपने ॥ ६८ ॥

प्राप्तमिति । ॥ ६८ ॥

अन्याचार्यसिद्धान्तमाह ।

अन्ये पशुवदानानां निःशेषमवलोपने ।
 तत्रार्ज्यं न ग्रहीतव्यं पशुरेवेति मन्वते ॥ ६९ ॥

अन्ये इति । एकस्य दयोस्त्यादीनां भागो चाज्येनावदेव
 सर्वावदानत्राग्रे पशुन्तरमेवेति मन्यन्ते ॥ ६९ ॥

अदथमाचभागे विशेषमाह ।

हृदयस्य विनाशे तु पशुमन्यं प्रयोजयेत् ।

यदा कातीयसूत्रेण तत्स्थानेऽपि घृतं भवेत् ॥ ७० ॥

हृदयस्येति । हृदयं पशुरिति वचनात् । कात्यायनमतमुपन्य-
स्यति । यदेति । तत्स्थाने हृदयस्थानेऽपि । तथाचाह कात्यायनः ।
सर्वेषां वाऽऽज्यस्य जुहुयादर्घ्यवादमात्रं पशुवचनम् ॥ ७० ॥

वपानाशे विशेषमाह ।

पश्चादृत्तिर्वपानाशे न त्वाज्यं तत्र दृह्यते ।

भरद्वाजमतादन्ये तत्राप्याद्दत्ते घृतम् ॥ ७१ ॥

पश्चादृत्तिरिति । भरद्वाजमतेनाह । भरद्वाजेति ॥ ७१ ॥

यत्र यत्र पश्चन्तरालभोविहितोऽस्ति तत्र पूर्वपशोः प्रतिपत्त्यर्घ-
माह ।

यदा पश्चन्तरालभपक्षोऽव परिगृह्यते ।

नष्टशेषं पशोर्भागमुत्करे सन्त्यजेत्तदा ॥ ७२ ॥

यदेति ॥ ७२ ॥

उत्कार्यमुपसंहरति ।

शेषां केषाञ्चिदन्येषां हविषामप्यसम्भवे ।

सर्व्वचाज्यमुपादेयं भरद्वाजमुनेर्मतात् ॥ ७३ ॥

पशुमाशवद्भुविरन्तरालभभवेऽपि चाज्यमुपादेयमित्याह । केषा-
मिति । स्पष्टम् ॥ ७३ ॥

सोमाभावे तु पूतीकाः पूतिकानामसम्भवे ।
 आदारान् छेदमूलानि गृह्णीयात् फाल्गुनानिवा ॥ ७४ ॥
 तदभावे तु गृह्णीयादौषधीः क्षीरसंयुताः ।
 तथैव वारुणा दूर्वाः कुशान् वा हरितस्तथा ॥ ७५ ॥
 बर्हिः कुशमयं ग्राह्यं न लभ्यन्ते कुशा यदि ।
 शरशैर्यमुतवाश्रवात्मौज्जार्जुनेक्षवः ॥ ७६ ॥
 सुगन्धितेजना दारुदूर्वाक्षीरद्रुमा अपि ।
 कुशाभावे ग्रहीतव्या बर्हिःकार्ये पृथक् पृथक् ॥ ७७ ॥
 यद्वा सर्व्वदृष्टेभ्योऽपि ग्राह्यं बर्हिर्यथेष्वितम् ।
 शुकशुम्बकृष्णातूलदुर्गन्धदृष्टवर्जितम् ॥ ७८ ॥

सोमप्रतिनिधीनाह ।

सोमाभावे त्विति दाभ्याम् । यदि सोमं न विन्देत् पूतीकाम-
 भिपुणुपादित्यत्र न सोमास्ताभे पूतीकविधिः । किन्तु प्रतिनिधितया
 प्राप्तेष्वनेकेषु द्रव्येषु पूतीकानां नियमः इति षष्ठे सिद्धान्तितम् ।
 एवञ्च पूतीकाभावे न पूतीकसदृशमुपादेयं किन्तु सोमसदृशमेवा-
 दारादिकमिति भावः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

बर्हिरिति । कुशमयं बर्हिरिति तावन्मुख्यः कल्पः । तदसम्भवे
 शरादयो ग्राह्याः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

मतान्तरमाह । यदेति । शुकशुम्बादिवर्जनं यथा भवति तथा
 सर्व्वदृष्टेभ्यो बर्हिर्ग्राह्यम् । शुकशुम्बादिवर्जितेभ्यः सर्व्वदृष्टेभ्य इति
 यावत् ॥ ७८ ॥

बौधायनादिभिः प्रोक्तो विधिरथ मतात् पुनः ।
 सूकलानेकलांश्चापि वर्जयन्त्यपरे बुधाः ॥ ७६ ॥
 कुशाभावे कठाः प्राहुः पर्वपल्लवदोषधीः ।
 वरूकरत्तारकटकूपरिध्याधकवर्जिताः ॥ ८० ॥
 मुख्यान्वेवेति भापन्ते केचित् काशान् कुशान् शरान् ।
 बल्वजान् पुण्डरीकाणि यवव्रीहितृणान्यपि ॥ ८१ ॥
 पालाशः खादिरो वेधो मुख्यः स्यात्तदलाभतः ।
 वनस्पतीनां सर्व्वेपामिधः कार्य्यो विशेषतः ॥ ८२ ॥

बौधायनादिभिरिति । सोऽयं बौधायनादिष्वसतोविधिः । म-
 तात् पुनरिति । मतादिति स्वस्लोपे पञ्चमी । पुनरप्रथमे भेदे
 इति कौषात्, मतान्तरमाश्रित्यापरे सूकलानेकलांश्च वर्जयन्ति ।
 सदृशानेकलांश्चापीति पाठान्तरम् ॥ ७६ ॥

मतान्तरमाह । कुशाभावे इति ॥ ८० ॥

मतान्तरमाह । मुख्यानीति । काशकुशादयः सर्व्वे मुख्याः । न
 तु काशादीनां कुशप्रतिनिधिलमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

पालाश इति । इधोनामाग्नीन्धनार्थः प्रादेशद्वयपरिमितकाष्ठ-
 रूपः । स च पालाशः खादिरो वेति मुख्यः कल्पः । तदसम्भवे
 प्रतिविद्धवर्जं सर्व्ववमस्पतीनां कार्य्यः । खादिरपालाशयोर्विकल्पः ॥

तत्रैतान् वर्जयेद्दृष्टान् कोविदारविभीतकौ ।
 कपित्थं करभं राजदृष्टं शाकद्रुमं तथा ॥ ८३ ॥
 नीपं निम्बं करञ्जं च तिलकं शाल्मलीमपि ।
 श्लेषातकमपि त्यक्त्वा ग्राह्योऽन्यः सकलो द्रुमः ॥ ८४ ॥
 पालाशः खादिरो वैल्थो यूपो रौहितकोऽपि वा ।
 शैतुम्बरो वा यूपः स्यादित्याहुः कठशाखिनः ॥ ८५ ॥
 यूपेष्वविद्यमानेषु ग्राह्यः कश्चिद्वनस्पतिः ।
 तदभावे तु यं कश्चिद् याञ्जिकं दृष्टमाहरेत् ॥ ८६ ॥
 अग्निहोत्रहवन्यव कार्या वैकङ्कती शुभा ।
 पालाशी तु कठश्रुत्या तदभावेऽन्यदृक्षजा ॥ ८७ ॥
 आपस्तम्बोक्तदृष्टोक्ता भवेयुः क्रतुषु सुचः ।
 शमीमथ्योऽथवा मूर्जदृष्टमथ्यः कठश्रुतेः ॥ ८८ ॥

प्रतिषिद्धानाह । तत्रेति दाभ्याम् । एतांस्यक्त्वाऽन्यः संकलो द्रुमो-
 षाह इति स्पष्टार्थमभिधानम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

यूपविधिमाह । पालाश इति दाभ्याम् । स्पष्टार्थो श्लोकौ ॥
 ८५ ॥ ८६ ॥

सुपमधिलत्याह । अग्निहोत्रेति । अग्निहोत्रं ह्यते यथा शेष-
 मग्निहोत्रहवनी सुक् ॥ ८७ ॥

अग्निहोत्रादन्यवाह । आपस्तम्बोक्तेति ॥ ८८ ॥

तदलाभे यथालाभमन्ययान्निकृष्टजाः ।

खादिरो सुसखः कार्यः पालाशः स्यादुलूखलः ॥ ८६ ॥

यद्गोभौ वारणौ कार्यौ तदभावेऽन्यदृष्टजौ ।

रौहीतकान् न्यग्रोधोत्थान् पालाशान् वा कठश्रुतेः ॥ ८७ ॥

कुर्वीत चमसांस्तेषामभावेऽन्यद्रुमोद्भवान् ।

आश्वत्यं वारणं नो चेद्दिङ्गापावमिहान्यजम् ॥ ८८ ॥

न क्षभ्यन्ते यदा गवो दक्षिणार्धेन चोदिताः ।

प्रत्येकं तत्र निष्कः स्यात्तद्वर्द्धं पाद एव वा ॥ ८९ ॥

द्रव्याणामेकजातीनां बहूनां यत्र चोदना ।

तत्रार्द्धं मुख्यलाभेऽपि श्रेष्ठे प्रतिनिधिर्भवेत् ॥ ९० ॥

सुसलोलूखलयोर्विधिमाह । खादिर इति ॥ ८६ ॥

मतान्तरमाह । यद्देति । गोभौ सुसलोलूखलौ । चमसप्रकृति-
माह । रौहीतकानित्यादिना ॥ ८७ ॥

कुर्वीतेति । रौहीतकानित्यादिना गतेन समन्धः । आश्वत्य-
मिति । दिङ्गापावं तावदाश्वत्यं वारणं वा कार्यम् । तदभावे अन्य-
दृष्टजमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

नेति । निष्कादयो गोः प्रत्याश्रयाः । निष्कस्त्रनेकधा स्मर्यन्ते ।
तथा चामरः । माष्टे गते सुवर्णानां हेमुरोभूषणे पले । दीनारो-
ऽपि च निष्कोऽस्तीति । दीनारो ब्रह्मयज्ञेन व्याख्यातः । यथा ।
दीनारोरूपकैरष्टाविंशत्यां परिकीर्तितः । सुवर्णप्रतितमो भागो-
रूपक उच्यते । मनु । चतुःशौवर्णिको निष्क इति ॥ ८९ ॥

सर्वोऽपि मुख्य एव स्यात् सर्वो गौणोऽथवा भवेत् ।
 इत्येवमेकरूपत्वे न युक्तः कर्तुमाग्रहः ॥ ८४ ॥
 गावो हेमानि वस्त्राणि चोद्यन्ते यत्र दक्षिणाः ।
 तदभावे ददेन्मन्यांस्तत्संख्यानथवौदनान् ॥ ८५ ॥
 तयोरभावे कन्दानि मूलान्याहो फलानि च ।
 नित्यस्य कर्मणः कार्यं सर्वथैव समापनम् ॥ ८६ ॥
 वाजपेयक्रतौ सर्वदक्षिणानामसम्भवे ।
 गावः सप्तदशैकेषां सम्भवेऽपीति सामगाः ॥ ८७ ॥
 यज्ञोपवीतस्याभावे वस्त्रोपव्यानमाचरेत् ।
 तदभावे तु सूत्रेण चिह्नतोपव्ययेत सः ॥ ८८ ॥
 भुञ्जीयातां घृतेनैव स्वामिनाविष्टिमध्यतः ।
 दध्ना क्षीरेण वा कार्यं घृताभावे तु भोजनम् ॥ ८९ ॥

द्रव्याणामित्यादिश्लोकद्वयं षड्वचनम् ॥ ८९ ॥ ८४ ॥

गाव इति । मन्यास्तु, दधिमधुसलिलेषु सक्तवः घृयमेते वि-
 चितास्तद्यस्तु मन्याः— इति स्पष्ट्यासङ्गहे व्याख्यातः ॥ ८५ ॥

तयोरिति । तयोर्मन्यौदनयोः ॥ ८६ ॥

वाजपेयेति । एकेषामाचार्याणां मते सर्वदक्षिणाऽसम्भवे सप्तदश-
 गावो देयाः । सर्वदक्षिणासम्भवेऽपीति कन्दोर्गानां मतम् ॥ ८७ ॥

यज्ञोपवीतश्चेति । यज्ञोपवीतं उपदिष्टगुणोपेतं ब्रह्मसूत्रम् ।
 तस्याभावे वस्त्रेण, तस्याप्यभावे चिह्नता सूत्रेणोपव्यानं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

भुञ्जीयातामिति । स्वामिनौ दम्पती । स्पष्टमन्यत् ॥ ८९ ॥

मुख्यवृत्त्यर्जितं गौणं द्रव्यं यद्यपि विद्यते ।
तथापि गौणवृत्त्याप्तं मुख्यं द्रव्यं ग्रहीष्यते ॥ १०० ॥

मुख्यवृत्त्यर्जितं द्रव्यं यागार्थं चेन्न लभ्यते ।
स्तेयादन्यैरसन्मार्गैरर्जितेनापि चेज्यते ॥ १०१ ॥

मन्त्रोक्तानुक्तगुणकं चोदितं चेन्न लभ्यते ।
मन्त्रानुक्तगुणं हित्वा स्यान्मन्त्रोक्तगुणादरः ॥ १०२ ॥

विशिष्टावयवद्रव्यं विशिष्टगुणयोगि च ।
चोदिताङ्गमलब्धं वै तत्र कार्यो गुणादरः ॥ १०३ ॥

मुख्येति । वर्षानुषारेणानुशिष्टा वृत्तिर्मुखा । अनन्तरवर्ष-
वृत्तिः पूर्वस्य गौणी । वृत्तिर्जीवन्मोपायः प्रतिपदादिह्यः । आप्त-
मर्जितम् ॥ १०० ॥

मुख्येति । स्तेयादन्यैरित्यनेन स्तेयार्जितधनेन न यद्यव्यमित्युक्तम् ।
असन्मार्गा अतिक्रमविक्रयादयः ॥ १०१ ॥

मन्त्रेति । मन्त्रोक्तगुणकं मन्त्रानुक्तगुणकं ब्राह्मणोक्तगुणकमित्ये-
तत् । यत्र मन्त्रब्राह्मणाभ्यां पृथक् पृथक् गुणा अभिहिताः, तत्र
तदुभयगुणयुक्तद्रव्यासामि ब्राह्मणोक्तगुणानुपेक्ष्य मन्त्रोक्तगुणा एवा-
दरणीया इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

विशिष्टेति । यत्राङ्गद्रव्यस्थावयवविशेषा गुणविशेषाद्योपदिष्टा-
स्तपोभयोपसंहारामभाये गुणादरः कार्यः ॥ १०३ ॥

स्थूलादिपरिमाणञ्च द्रव्यं शुक्लादिरूपवत् ।
 चोदिताङ्गमलम् चेतत्र रूपादरो भवेत् ॥ १०४ ॥
 दूरासन्नगुणोपेतमङ्गं न प्राप्यते यदि ।
 दूरवर्त्तिगुणं हित्वा स्यादासन्नगुणादरः ॥ १०५ ॥
 नानाधर्मवदङ्गं चेदलम् तत्र यद्यते ।
 स्वभावबलवद्गुणवत्त्वात्तत्र चोदितम् ॥ १०६ ॥
 शास्त्रधर्मान् प्रतिनिधौ शक्त्या सर्वान् प्रयोजयेत् ।
 मुख्याभिधायकान्मन्त्राननूहेनैव कीर्त्तयेत् ॥ १०७ ॥
 सर्वप्रतिनिधौ कार्यमनाघातजपादिकम् ।

स्थूलेति । शिष्टयोः परिमाणरूपयोरुपसंहारासम्भवे परिमाण-
 सुपेक्ष्य रूपमादरणीयम् ॥ १०४ ॥

दूरेति । अङ्गद्रव्यस्य दूरवर्त्तिन आसन्नास्य गुणा यत्रोपदिष्टा-
 सप्तोभयोपसंहारासम्भवे आसन्नगुणादरः कार्यः ॥ १०५ ॥

नानेति । यथाङ्गे नाना धर्मा उपदिष्टास्तत्र तावद्गुणयुतस्या-
 ङ्गस्यासम्भवे यो धर्मः स्वभावतो बलवान् यो वा बलवता शास्त्रेषो-
 पदिष्टस्तद्गुणयुतमङ्गं यहीतव्यम् ॥ १०६ ॥

शास्त्रेति । मुख्ये ये धर्माः शास्त्रेषोपदिष्टास्ते यावच्छक्ति प्रति-
 निधौ प्रयोक्तव्याः । मुख्याभिधायकास्य मन्त्राः प्रतिनिधावनूहेनैव
 पाद्याः ॥ १०७ ॥

सर्वेति । प्रतिनिष्ठुपादानेऽपि मुख्यस्य लोपात् प्रसक्तं वैगुण्य-

यद्वा प्रतिनिधानेनैवार्थसिद्धिः कथाशयात् ॥ १०८ ॥

यत्र प्रतिनिधिर्नातुं नैव शक्यः कथञ्चन ।

तत्रापि वाक्यसामर्थ्यात्तत्कार्येऽन्यद्विधीयते ॥ १०९ ॥

आग्रयणे पशौ सोमे चातुर्मास्येषसम्भवे ।

इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात्तत्कार्यप्रसिद्धये ॥ ११० ॥

प्रायश्चित्तेष्टिकार्येषु कार्या पूर्णाहुतिर्युधैः ।

पश्चिष्टेरपि च स्थाने प्राहुः पूर्णाहुतिं परे ॥ १११ ॥

सत्रायागूर्यं तत्कर्तुमसमर्थस्य विश्वजित् ।

यद्वा वैधातवीया स्यात् सहस्रपशुदक्षिणा ॥ ११२ ॥

मनाज्ञातजपादिना शमनीयम् । मतान्तरमाह । यदेति । प्रतिनिधि-
नेव कर्मणाद्गुण्यात् तदर्थमनाज्ञातजपादिकमित्यर्थः ॥ १०८ ॥

यवेति । न्यायप्राप्तप्रतिनिध्यभावेऽप्यदृग्मपि वचनप्राप्तं प्रतिनि-
धेयमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

आग्रयणे इति । आग्रयणादौ यानि यानि कार्याणि । सम्भ-
वन्ति, तत्तत्प्रसिद्धयं वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात् ॥ ११० ॥

प्रायश्चित्तेष्टीति । प्रायश्चित्तेष्टिः तत्स्थाने पूर्णाहुतिर्वा कार्या ।
पश्चिष्टिस्थानेऽपि पूर्णाहुतिं केचिदिच्छन्ति । परे इति कुर्वन् अन्ये
नेच्छन्तीत्यपि सूचयति ॥ १११ ॥

सत्रायेति । सत्रं कर्तुमागूर्यागूं कृत्वा यदि तत्कर्तुं न शक्नु-
यात्, तदा विश्वजितं सहस्रपशुदक्षिणां वैधातवीयामिष्टिं वा
कुर्यात् । आगूर्नाम याव्यादौ पठनीयो मन्त्रविशेषः ॥ ११२ ॥

उद्घातो मथ्यमानोऽग्निर्न जायेत यदि क्वचित् ।
 लौकिकेऽग्नावजाकर्णविप्रपाख्योरसव्ययोः ॥ ११३ ॥
 दर्भस्तम्बेऽपु वाऽनुज्ञा परयोर्होमयोर्दयोः ।
 यद्वैकस्यैव होमस्य काष्ठेऽनुज्ञाप्य वा भुवि ॥ ११४ ॥
 अरण्यारोपितोऽप्यग्निर्मथ्यमानो न चेद्भवेत् ।
 तत्रापि गतिरेपैव कर्तुं युक्ता मनीषिभिः ॥ ११५ ॥
 अरण्यारोपितस्याग्नेः पश्चान्तरमपीच्छति ।
 वौधायनो न शक्यं चेन्नन्यनं वाऽपि धारणम् ॥ ११६ ॥
 लौकिकं वह्निमादीप्य विहृत्याग्नेस्तु मध्यतः ।
 आरोपितारणीं सिद्ध्वा जुहुयादग्निहोषकम् ॥ ११७ ॥

उद्घात इति । यदाऽग्निर्ददातस्तदा मन्वनेनाग्निं सन्पादयेत् ।
 मथ्यमानोऽपि यद्यग्निर्नोत्पद्यते, तदा लौकिकान्यादौ परयोर्होम-
 योरभ्यनुज्ञा । मतान्तरे त्वैकस्यैव होमस्य ब्राह्मणानुज्ञया काष्ठादौ
 करणम् । द्वितीयस्तु होमः सर्वथाऽग्निमुत्पाद्य तत्रैव करणीयः ।
 असव्ययोर्दक्षिणयोः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

अरणीति । अरण्यामग्निसारोण्याद्विज्ञाग्नेः प्रवासे विहितः ।
 प्रवासे चारणीं मथित्वाऽग्निमुत्पाद्य तत्राग्निहोषं कर्त्तव्यम् । यदि तु
 मथ्यमानोऽप्यग्निर्न जायते, तदा पूर्वोक्तैव गतिः ॥ ११५ ॥

अथ मतान्तरमाह अरणीति दाभ्याम् । अरण्यामारोपित-
 त्याग्नेरिति सम्बन्धव्यवस्था पृष्ठी । वौधायन इच्छतीति गतेन
 सम्बन्धः । अग्निरारोपितो यस्यां तामरणिमग्नेर्मध्यतः चिन्नेत्यन्वयः ॥
 ११६ ॥ ११७ ॥

मन्यनं धारणं वाऽग्नेर्यावत्कालं न सम्भवेत् ।
 तावत्कालं जुहोत्येवमर्वागौपवसथ्यतः ॥ ११८ ॥
 पश्चादौ यदि निर्मन्थो मथ्यमानो न जायते ।
 तत्कार्यं हेमशकलं भवतं न इति क्षिपेत् ॥ ११९ ॥
 अभिहृत्य व्याहृतिभिरंथाग्नावग्निरित्यपि ।
 सावित्रादि प्रपद्येत भरद्वाजमुनेर्मतात् ॥ १२० ॥
 पत्नी चेद्विधवा भूत्वा प्रमीयेत कदाचन ।
 तदा श्रौताग्निशून्यत्वान्निर्मन्थ्येनैव दह्यते ॥ १२१ ॥
 पुनः परिणयाधाने स्वामिनो यदि सिध्यतः ।
 पत्न्यै मृतायै श्रौताग्निं दद्यान्निर्मन्थ्यमन्यथा ॥ १२२ ॥
 एतादृशप्रकारेण होमस्यावधिमाह । मन्यममित्यादिना ॥

११८ ॥

पश्चादाविति । निर्मन्थ इति मन्यनोत्पन्नस्याग्नेर्नामधेयम् ।
 मथ्यमानः मन् यदि निर्मन्थो न जायते तदा भवतं न इति मन्थेण
 तत्कार्यं हेमशकलं क्षिपेत् ॥ ११९ ॥

मतान्तरमाह । अभिहृत्येति ॥ १२० ॥

पत्नीति । प्रमीयते विधेत् । श्रौताग्निशून्यत्वादिति । पूर्वमृतस्य
 पत्युर्दासे तद्विनियोगादिति भावः ॥ १२१ ॥

पुनरिति । पत्न्या मृतायां पत्युः पुनः परिणयस्य पुनराधानस्य
 च सम्भावनायां श्रौताग्निना पत्नीं दग्धा पुनः परिणयं पुनराधानं
 न कुर्यात् । तदसम्भावनायान्तु निर्मन्थराग्निर्नैव सा दग्धव्या ॥

१२२ ॥

तथैवानेकभार्यस्य यद्येकाऽच प्रमीयते ।
 नेच्छेत् पुनर्विवाहं चेन्निर्मन्थ्येनैव तां दहेत् ॥ १२३ ॥
 किन्चेतावदिहाप्यस्ति दग्ध्वा निर्मन्थ्यवह्निना ।
 उत्सर्गेष्ट्या त्यजेदग्नीन् पुनस्तानादधीत च ॥ १२४ ॥
 मृतभार्यस्य यागादौ सर्वं स्त्रीकर्म लुप्यते ।
 नान्येन केनचित् कार्यं मृतायाः कर्म किञ्चन ॥ १२५ ॥
 फलीकरोति यः कश्चिदिह दासी पिनष्टि च ।
 संपत्नीयाहुतिस्तत्र सर्वथैव च लुप्यते ॥ १२६ ॥
 अस्त्रीकस्य हविःपाको नियतः पूर्वपावके ।
 सर्वथा नापरे वह्नाविति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ १२७ ॥

तथैवेति । अज्वर्यः श्लोकः ॥ १२३ ॥

अथैव विशेषमाह । किन्त्विति । मृतां पत्नीं निर्मन्थ्याग्निना
 दग्ध्वा उत्सर्गेष्टिविधिना अग्नीन् परित्यज्य तानग्नीन् पुनरादधीत
 ॥ १२४ ॥

मृतभार्यस्येति । पत्नीकर्मण्येव एव तस्य याग इत्यर्थः । पत्न्याः
 प्रतिनिधिरूपेषापि केनचित्तत्कर्म न कर्तव्यमित्याह । नान्येनेति ॥
 १२५ ॥

पत्नीकर्मलोपे फलीकरणादिकमपि न स्यात् तदभावे च
 हविरेव न निर्वहेदित्याशङ्क्याह । फलीकरोतीति । यः कश्चित्
 शिष्यादिः । अज्वन्यात् ॥ १२६ ॥

विशेषमाह । अस्त्रीकस्येति ॥ १२७ ॥

एवमुत्सर्गतः सर्वं पत्नीकर्म विलुप्यते ।

मृतभार्य्यस्य चैकाकिनोऽग्निहोत्रादि जुह्वतः ॥ १२८ ॥

पत्नीमन्त्रान् अपेत् स्वामी जीवन्ती चेन्न शक्नुयात् ।

लोपएवाथवा तेषामिति सूत्रेषु केषु चित् ॥ १२९ ॥

उपसंहरति । एवमिति ॥ १२८ ॥

मृतभार्य्यस्य विधिसुक्लेदानीं जीवन्त्येव पत्नी पश्यशक्ता भवति तदा किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह । पत्नीमन्त्रानिति । मन्त्रान्तरे तु जीवन्त्यामशक्तायां पत्न्यां पत्नीमन्त्राणां लोप एवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

एवं केशवसिद्धान्तो मृतभार्य्यस्य भाषितः ।

आचार्यान्तरसिद्धान्ताः पुनराधी प्रपञ्चिताः ॥ १३० ॥

एवमिति । एवं पूर्वाक्तप्रकारोमृतपत्नीकस्य केशवसिद्धान्तानुसारेण भाषितः उक्तः । ननु अपत्नीकस्थान्येऽपि शाखान्तरगोचराविषयाः सन्तीति न्यूनत्वमाशङ्क्य परिहरति । आचार्येति । भविष्यन्तीति शेषः । सूत्रसूत्रान्तरेषु । तेषां भिन्नप्रदेशीयत्वेन नाचोद्धविताः, किन्तु पुनराधिसूत्रे एव तेषां प्रपञ्चनं भविष्यतीति भावः ॥ १२९ ॥

अपत्नीकसिद्धान्तरोपस्थितैतिष्यः, 'इदमाह' ।

प्रसूतायामशक्तायामपेतायां च केचन ।

रजस्वलाविधिं प्राहुर्मैथुनाह्वानवर्जितम् ॥ १३१ ॥

प्रसूतायामिति । प्रसूताशब्देन पुत्रजननमित्तकविंशतिदिनात्म-
ककर्मानधिकाररूपाशौचवती लक्ष्यते* । कन्याजननप्रयुक्तेकमा-
सात्मकत्वं कन्याजनौ । अश्रद्धा असमर्था रोगादिना । अपेता ।
दण गतौ । अप दूरं दत्ता गता । अप दूरप्रसर्पणे इति विश्वः ।
मृतायामिति यावत् । षकारात् प्रोषिता पतिताऽपि संगृह्यते ।
केचन आचार्याः । अत्र कश्चिदिति वक्तव्ये षड्वादिषम्वतिदर्शन-
द्वारा स्वाभिमतत्वयुक्तत्वे व्यञ्जयन् केचनेत्याह ।

आसु रजस्रलाधर्मातिदेशार्थमाह । रजस्रलेति । रजस्रलाद्यां
सत्यां षोडशविधिः कल्पे दृष्टः स एवात्र प्रसूतादियु प्राङ्गः । तामपरुध्य
यजेतेत्यादिकः । पञ्चोक्तमलोपपद्यो योक्तासादनादिरूपो वा पक्षः ।
उभयरूपोविधिरिति यावत् । श्रूयते चापस्तम्बसूत्रे मैयुनाङ्गान-
संज्ञकं कर्म, तस्यादृष्टार्थत्वमाशङ्क्य रजस्रलाधर्मातिदेशाच्च प्राप्तं
परिहरति । मैयुनेति । मैयुनार्थमाङ्गानं मन्त्रकरणकं शास्त्रेषो-
पदिष्टम् । तद्विहायान्यत् प्रसूतादियु भवतीत्यर्थः । तस्य दृष्टार्थत्वे
सति पुण्यार्थत्वादिति भावः । अनु न देवताग्निशब्दक्रियाः परार्थ-
त्वादिति प्राक् प्रपञ्चितम् । तत्र मन्त्राणां प्रतिनिधिर्न वेति
सन्देहे नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् । आरम्भनियमः
दोषस्यासमाप्तौ† ॥१३१॥

* लभ्यते, - इति क० पुस्तके षाठ ।

† अत्र कियान् मन्त्रशुद्धिर् इति प्रतिभाति ।

होतुर्याज्याऽनुवाक्यासु विस्मृतिर्यदि जायते ।
 तदाऽऽग्नेयीभिरैन्द्रीभिः प्राजापत्याभिरेव च ॥ १३२ ॥
 यजेद्दयाज्यानुवाक्याभिर्याहृतीभिरथापि वा ।
 अनुमन्त्रणमन्त्रेषु याजमानेषु विस्मृतौ ॥ १३३ ॥
 तदा व्याहृतिभिः कुर्यात् स्वामी तदनुमन्त्रणम् ।
 दीक्षावेदनसुब्रह्मण्यादिकार्येष्वशेषतः ॥ १३४ ॥
 पित्रादीनां सुतादीनां मध्ये यन्नामविस्मृतौ ।
 अक्षतं यस्य वा नाम निर्दिशेत्तं तमेव वा ॥ १३५ ॥
 जातिनक्षत्रगोचानुष्ठानान्यतमसंप्रया ।
 तथेष्टौ प्रियपुत्रस्य पित्रादीनां पितृकृतौ ॥ १३६ ॥
 द्वित्रं लूनश्च पिष्टश्च सान्वाय्यं मृन्मयं तथा ।

होतुरिति । याज्या नाम हविस्त्वामायां ष्वचः । अनुवाक्याश्च
 देवताज्ञानार्थाः । तद्विस्मरणे आग्नेय्यादीनामन्यतमभिर्षुग्भिर्या-
 हृतिभिर्वा यजेत् । यद्यपि मन्त्रे प्रतिनिधिर्नेत्युक्तं, तथापि वचनात्
 कश्चित्तथात्मदरणीयम् । स्पष्टमन्त्रम् । नामाधिकृत्याह । दीप्तेति ॥
 पित्रादीनामिति । पित्रादीनां पुत्रादीनां वा कस्य पित्रा-
 धोविस्मरणे प्रमादादनिर्देशे वा समस्तस्यैव चाक्यस्य तन्नाममाचक्ष
 वा निर्देशः कार्यः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

नामविस्मरणे निर्देशप्रकारमाह । जातीति ॥ १३६ ॥

द्वित्रमिति । यथाविध्यनुत्पाद्य शोकविद्वेषेदृश्यतीयात्तदा

लोकसिंहं गृहीतञ्चेन्मन्त्रा जप्याः कठाशयात् ॥ १३७ ॥

छिन्नादि लोकसिंहं चेदाद्रियत क्रतुं प्रति ।

तत्तन्मन्त्रजपं प्राह भरद्वाजः कृताकृतम् ॥ १३८ ॥

छिन्ने चावहते सूने पिष्टे दग्धे च मृन्मये ।

खाते च लौकिके प्राप्ते जपोनास्त्येव वाजिनाम् ॥ १३९ ॥

उक्तानि परिमाणानि वेदेरप्यग्निसद्यनाम् ।

तदसम्भवतो ज्ञासं कुर्यादर्याविरोधतः ॥ १४० ॥

अङ्गुलस्य प्रमाणं तु व्याख्यातमनलाहितौ ।

तस्यासम्भवतस्तिर्यग्यवचितयमङ्गुलम् ॥ १४१ ॥

प्रयोगकाले तत्तन्मन्त्रा जप्याः ॥ १३७ ॥

मतान्तरमाह छिन्नादीति । तथाच भरद्वाजमते तत्तन्मन्त्राम्
जपेदा न वा जपेत् ॥ १३८ ॥

मतान्तरमाह । छिन्ने इति । तथाच कठानां मन्त्रजपोनियतः,
भरद्वाजीयानां कृताकृतः, वाजिमान्तु न भवत्येव ॥ १३९ ॥

उक्तानीति । वेदेरप्यग्निसद्य च ग्रास्त्रोपदिष्टपरिमाणसम्भवे
धावता परिमाणेन प्रयोजनं निर्व्वहति तावत्परिमाणं ह्रस्वमपि
कुर्व्वीत ॥ १४० ॥

अङ्गुलस्येति । यथोक्तपरिमाणसम्भवे तिर्यक्स्थापितयवचि-
तयमेवाङ्गुलपरिमाणं भवति ॥ १४१ ॥

वेदिसन्नमनार्थाय रज्जोराकर्षणे यदि ।
 महीतलं न पर्याप्तं तत्रेवं विधिमाचरेत् ॥ १४२ ॥
 श्रोण्यंसदेशान्तरालमाचीं रज्जुं विधाय तु ।
 तस्य द्वादशकं भागमपरं तत्र निक्षिपेत् ॥ १४३ ॥
 रज्जुस्त्रयोदशांशेन शङ्कौ न्यस्ता यथा स्पृशेत् ।
 श्रोण्यंसयोरन्यतरं तावद्दूरे निहन्ति तौ ॥ १४४ ॥
 शङ्कुदक्षिणश्रोण्यंसौ दक्षिणेन ततस्तयोः ।
 शङ्कोर्निक्षिप्य तत्पाशौ तां रज्जुं तदनन्तरम् ॥ १४५ ॥
 श्रोणिं प्रति समाकृष्य तत आरभ्य चांसतः ।
 दृढकार्ये लिखन्नेव वेदिं दक्षिणतो नमेत् ॥ १४६ ॥
 एवमुत्तरतो नामः पूर्वपश्चिमतोऽपि च ।
 यस्यां दिशि नमेद्वेदिस्तस्यां श्रोण्यंसतो वहिः ॥ १४७ ॥
 श्रोणिभ्यां च तथाऽंशाभ्यां द्वौ द्वौ शङ्कू वहिः क्षिपेत् ।
 रज्जुर्द्वयोर्द्वयोः शङ्कोः पूर्ववत् न्यस्य नामयेत् ॥ १४८ ॥
 पूर्वपश्चिमयोरज्जुस्तत्तन्मानानुसारिणी ।
 तत्तद्द्रज्ज्वनुसारेण तत्तच्छङ्कोर्वहिः क्रिया ॥ १४९ ॥

वेदीति । एषा च प्रक्रिया याज्ञिकेभ्योऽवगन्तव्या ॥ १४२ ॥

१४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

लुखकालमुपाश्रित्य गौणमध्यस्तु साधनम् ।
 न मुखद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥ १६२ ॥
 एकपक्षगतो यावान् होमसङ्घोऽतिपद्यते ।
 पक्षहोमविधानात्तं हुत्वा तन्तुमतीं यजेत् ॥ १६३ ॥
 स्वकालोत्कर्षतः कश्चिद् गौणकालो निरूपितः ।
 अपकर्षाद्यान्योऽपि गौणकालो निरूप्यते ॥ १६४ ॥
 आमयाव्याप्तिमानापद्गतो वाऽध्वगतोऽपि वा ।
 राष्ट्रभंशे धनाभावे गुरुगेहे वसन्नपि ॥ १६५ ॥
 अन्येष्वेवंप्रकारेषु निमित्तेष्वागतेषु च ।
 समासमग्निहोत्राणां यथासम्भवमाचरेत् ॥ १६६ ॥

उत्तरमाह । मुख्येति ॥ १६२ ॥

अचेदानीं पक्षहोममधिकृत्याह । एकेति । अतिपद्यते लुप्यते ।
 अतिपद्यते इति तु समीचीनः पाठः । तं होमसङ्घम् । तन्तुमती
 नाम प्रायस्त्रिजैष्टिविशेषः ॥ १६३ ॥

खेति । पूर्वं स्वकालोत्कर्षेण स्वकालात् परत इत्येतत्, पूर्वस्य
 कर्मणो गौणकालो निरूपितः, अचेदानीं स्वकालात् पूर्वतोऽपि
 गौणकालो निरूप्यते ॥ १६४ ॥

तत्र निमित्तान्याह । आमयावीत्यादिना । समासः सङ्घेपः ॥
 १६५ ॥ १६६ ॥

निमित्तानामिहैतेषां निर्दिश्यैकं यदुच्यते ।
 तत्सर्वेषु निमित्तेषु जानीयात् प्रतिपादितम् ॥ १६७ ॥
 पक्षहोमानशेषान् वा शेषहोमानथापि वा ।
 समस्य जुहुयात्तत्र प्रयोगोऽयं निरूप्यते ॥ १६८ ॥
 प्रतिपद्युन्नयेत्सायमापद्यन्थव वा दिने ।
 यावन्थौपवसस्थाहात् प्राग्दिनानि भवन्ति हि ॥ १६९ ॥
 तावन्ति परिगृह्णीयाच्चतुरस्रयनानि च ।
 पाचान्तरसहायायां नित्यायां प्राक्तसुचि ॥ १७० ॥
 स्थूलं सुगन्तरं वाऽपि कृत्वा तत्र समुन्नयेत् ।
 एका समित् सकृद्धोमः सकृद्देव निमार्जनम् ॥ १७१ ॥
 उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषा प्रकृतिरिष्यते ।

निमित्तानामिति । एषां निमित्तानां मथादेकं निमित्तं निर्दिश्य यदुच्यते, तत् सर्वेषु निमित्तेषु जानीयात् ॥ १६७ ॥

पक्षेति । तत्रायं वक्ष्यमाणः प्रयोगो निरूप्यते ॥ १६८ ॥

प्रतिपदीति । शौपवसस्थाहात् पर्वदिनात् प्राक् तावन्ति दिनानि, तावन्ति चतुरस्रयनानि प्रतिपदि दिनान्तरे वा धार्यं गृह्णीयात् । एकस्यां सुचि तावतामथमावेशमाशङ्क्याह । पाचान्तरसहायायामिति । कृति पाचान्तरे सुचं स्थापयित्वा तत्र चतुरस्रयनानि गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १६९ ॥ १७० ॥

मतान्तरमाह । स्थूलमिति । समुन्नयेदिति तावन्ति चतुरस्रयनानि इत्यनेन संबध्यते । होमप्रकारमाह । एकेति ॥ १७१ ॥

अमुमेव प्रकारं प्रातर्होमेऽप्यतिदिशति ।

एवमेवोत्तरचाङ्गि प्रातर्होमान् समस्य तु ॥ १७२ ॥

जुहुत्वौपवसथ्याहप्रातर्होमावधीन् सकृत् ।

एवमिति । उत्तरचाङ्गि द्वितीयदिने । प्रातर्होमान् कौटुम्बान् ?
 औपवसथ्याहः पर्वदिनं, तत्कालीनप्रातर्होमपर्यन्तान् समस्य, ता-
 घतां चतुरस्रयनानां समासं कृत्वा, सकृदेकेन प्रयत्नेन जुहोति । यन्तु
 धौधानीये पर्वहोमपर्यन्तं समासोऽत्र भवतीत्युक्तम् । तस्याये धवस्या
 भविष्यति ॥ १७२ ॥

ततश्च पञ्चदशोपन्यासार्थमाह ।

समारोपविधानेन समारोपयतेऽनखान् ॥ १७३ ॥ .

ये धार्यन्तेऽथवा धार्यान्धारयत्येव पूर्ववत् ।

समारोपेति । समारोपस्य विधानं विधिस्तेनाग्नीन् समारोप-
 यन्ते । बङ्गवचनोपादानात्केषामित्याकाङ्क्षायामाह । य इति । ये
 अग्नयो नित्यं धार्यन्ते । तेषामित्यर्थः । ततश्च नित्याजस्राणाङ्ग-
 तश्रियादीनां सर्वेष्वग्निषु । अन्यथा गार्हपत्य एवेति भावः ।
 पक्षान्तरमाह । अथ वेति । धार्यान् । गार्हपत्यस्य चयाणां पूर्ववक्षि-
 त्यहोमार्थं धारणं यथा प्राप्तं तथैव कृतहोमममासस्यापि धारणं
 भवतीति भावः । बङ्गवचनन्तु, अन्वाहिताजस्राभिप्रायेण । स चार्थं
 द्वादशरात्रमेव भवति । एवं चापदनुसारेण कृतहोमममासस्य समा-
 रोपोऽस्यमुनैव न्यायेन । नित्यं होमिनोऽपि प्रवासामयावित्वनि-

मिन्नवशाद्द्वारणाशक्तौ होमप्रयोगमपवृज्य प्रत्यहं समारोपोऽप्युक्तो-
भवति । तथा चापर्वपरिशिष्टे । अत्यशक्तौ काले काले प्रच-
र्यात्मनि समिधि वाऽऽरोपयेदत्यन्ताशक्तावपवृज्यापि प्रचर्यारोपये-
न्नित्यानि नातिपातयेन्नोत्कर्षेणावरोपयेदिति ॥ १०३ ॥

पचहोमप्रकारमुक्त्वा शेषहोमप्रकारमाह ।

एवं प्रतिपदोऽन्यत्र यत्रापदुपपद्यते * ॥ १७४ ॥

तथैवौपवसथ्याहात् प्राग्यत्रापदिनश्रुति † ।

तृतीयायां चतुर्थ्यां वा पञ्चम्यां वा परत्र वा ॥ १७५ ॥

तदादीनां तदन्तानां होमानां स्यात्समस्यता ‡ ।

एवमिति । एवं येन प्रकारेण पचहोम उक्तस्तेनैव प्रकारेण
शेषहोमः कार्य इत्यर्थः । अथञ्च विशेषः । प्रतिपद्यतिरिक्तदिने
द्वितीयादिषु यस्मिन् दिने चापत्प्राप्तिस्तद्दिनमारभ्य पचहोमदि-
नात् प्राक्, अपवा यद्दिने चापञ्चिष्टत्तद्दिनपर्यन्तं वा भवति ।
सर्वोऽप्ययं समस्य होम एव । आश्विनिमिन्नकोशादिदिनात्मकोऽपि
भवतीत्याह । तृतीयायामिति । खण्डम् ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

अत्रार्थं कठसम्पत्तिं दर्शयन्नाह ।

* -तपते - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† तथैवौपवसथ्यात् प्राक् यत्र ह्यापदिनश्रुति, - इति ग० पुस्तके पाठः ।
यदाऽप्यत्र विनश्रुति इति ख० पुस्तके पाठः ।

‡ समासता, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

आपदेवावधिर्होमसमासस्याभ्युपेयते ॥ १७६ ॥
 तस्मात् कदाचिदारभ्य यावत्स्तावतोऽपि वा ।
 आपत्कालसमान् होमान् समस्येदेकपक्षगान्* ॥ १७७ ॥
 अतएव द्विरावाय त्रिरावायाधिकाय वा ।
 समस्य जुहयाहोमानित्येवं पद्यते कठैः ॥ १७८ ॥
 प्रवासिनोऽग्निहोत्रस्य पञ्चाहं सप्त वा पुनः ।
 सायं प्रातः पृथग्घोमा एकस्मिन्नहनीति च ॥ १७९ ॥
 एवमेकत्र पक्षे ये होमास्तेषामग्नेपतः ।
 न्यूनानां वा समासः स्यान्न पक्षान्तरवर्तिभिः ॥ १८० ॥
 सर्वयौपवसथ्याहे सायं होमः पृथग् भवेत् ।
 तथैव यजनीयाहे प्रातर्होमो भवेत् पृथक् ॥ १८१ ॥

आपदिति । अवधिरारम्भसमाप्तोः । ननु होमसमासस्यापद-
 वधित्वेन दीर्घापदि तावत्कालं होमसमास इत्यत आह । एक-
 पक्षगानिति । तत्त्वरूपमाह । अतएवेति । स्पष्टम् । प्रवासनिभि-
 न्तविशेषेण समासे विशेषमाह । प्रवासिन इति । उपसंहरति ।
 एवमिति । एकपक्षे ये होमास्तेषां मध्ये अग्नेपतः अग्नेयाणां न्यूनानां
 वा समासः । न तु पक्षहोमाख्यया पक्षान्तरवर्तिभिर्दिभिः सह
 समासः । तत्र हेतुमाह । सर्वयेति । सर्वथा मक्षपक्षत्वेऽपि । औप-
 वसथ्याहे पूर्वदिने सायंहोमः पृथक्, न समासेन । तथैवापक्षत्वेऽपि

* सन्धिपेदेकपक्षगान्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

यजनीयाहे यागदिने प्रातर्होमः पृथक् भवेत् । तथा च सायं
समासहोमानां चतुर्दशीसायंहोमान्तानां समासः । एवं पर्वप्रात-
र्होमान्तानां च प्रातर्होमानां समासः । न ततः परम् । औपवसण्याहे
पर्वदिने ॥१०६॥१०७॥१०८॥१०९॥११०॥१११॥

पर्वोपवासशून्यञ्चेत् प्राप्तं केनापि हेतुना ।

तदा तत्सायंहोमोऽपि पूर्वैः सह समस्यते ॥ १८२ ॥

यदा दैवान् मानुषादा प्रतिबन्धात्पर्वणि यमनियमाकरणे तु
पर्वसायंहोमोऽपि पूर्वैः सह समस्यो भवति । एकपक्षगतत्वात् ।
प्रातर्होमस्तु पृथगेव । अन्ये तु पर्वसायंप्रातर्होमावपि पूर्वैः सह
समस्यौ । समासस्यापत्तिमित्तकत्वात् ॥१८२॥

तावता नापगच्छेदापत्यक्षान्तरेऽपि च ।

पुनस्तत्रापि कक्षर्व्यः समासः पृथगेव हि ॥ १८३ ॥

तावतेति । तत्रापि पक्षान्तरेऽपि ॥१८३॥

पूर्वोक्तमेवानुवदति ।

न तु पक्षान्तरस्थानां समासश्चोद्यते मिथः ।

एवमापद्गतः पक्षे पक्षे चैवं समाचरेत् ॥ १८४ ॥

तृतीयेऽनन्तरे पक्षे समासं न समाचरेत् ।

न तिति । दीर्घापदि पक्षहोमनियमभाह ।

एवमिति । स्पष्टम् ॥१८४॥

ननु निमित्तमर्त्ते किं कार्यमत आह ।

तावता नापगच्छेच्चेदापत्यश्चे तृतीयके ॥ १८५ ॥

कच्छ्रेणापि विनिर्वर्त्य तत्र होमान्दिने दिने ।

पश्चान्तरे पुनः कामं पक्षहोमादिमाचरेत् * ॥ १८६ ॥

कठैः पक्षद्वयन्त्रेव † पक्षहोमो विनियम्यते ।

तावतेति । कच्छ्रेण सङ्घटेन । एवमपि आपदनितृप्तौ चतुर्य-
पक्षे पुनः पक्षहोमः कार्य इत्याह । पश्चान्तरे इति । तत्र कठसम्-
तिमाह । पक्षद्वयमात्रं पक्षहोमो भवतीति नियमात् ॥१८५॥१८६॥

अन्याचार्यमतमुक्त्वापयति ।

आपचेदनुवर्त्तेत दीर्यकालं कदाचन ॥ १८७ ॥

यावज्जीवमविच्छिन्नान् पक्षहोमान् समाचरेत् ।

आपदेवावधिस्तत्र न पक्षगणनाऽवधिः ॥ १८८ ॥

आपदिति । स्रष्टम् ॥१८७॥१८८॥

समासहोमे प्रकारान्तरमाह ।

अथापरः समासस्य प्रकारः प्रतिपाद्यते ।

सायंप्रातस्तनौ होमावुभौ सायं समस्य तु ॥१८९॥

आपन्नोजुहुयात्तत्र समिदेकाऽथवा द्वयम् ।

* पक्षहोमादि चाचरेत्, - इति ड० पुस्तके पाठ ।

† पक्षद्वयं यावत्, - इति म० पुस्तके पाठ ।

अथेति । सायंप्रातर्होमौ सायं समस्य होतव्यौ । समिच्चैका-
दे वा भवतः । उभयथा श्रवणात् ॥ १८८ ॥

तन्त्रे विशेषमाह ।

सायंहोमस्य मुख्यत्वात्तदीयं तन्त्रमिष्यते ॥ १८० ॥
चतस्र आहुतीः कुर्यात् तत्र द्वे सायमाहुती ।
द्वे प्रातराहुती सायंहोमे चैका समिद्यदि ॥ १८१ ॥
समित् कृता द्वितीया चेत् सा भवेत् प्रातराहुती ।
द्विःसायंहोमवन्मृज्याद्द्विःप्रातर्होमवत्सुचम् ॥ १८२ ॥
भक्षमन्त्रे भवेदूह आग्नेयं सौर्यमित्यपि ।
उपस्थानं सहत्कार्यं श्रेयं प्रकृतिवद्भवेत् ॥ १८३ ॥
केचिद्द्वे आहुती हुत्वा संविश्यैव निमील्य वा ।
विच्छिद्यैतावता * होमौ कुर्याद्द्वे आहुती ततः ॥ १८४ ॥
कल्पभाष्ये पुनश्चान्यदापत्कल्पान्तरं स्थितम् ।
पक्षहोमादिकाः पूर्वमापत्कल्पानिरूपिताः ॥ १८५ ॥
सायंप्रातःकालभेदसंपाद्याः सर्व एव ते ।
अपद्गुरुत्वमालोच्य कदाचित्सायमेव ते ॥ १८६ ॥
उभयेऽपि समस्यन्ते सायंप्रातस्तना अपि ।
इत्थं समस्तहोमानां † समासान्तरमापदि ॥ १८७ ॥

* विच्छिद्य तावता, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† समस्य होमानां, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सायन्तनान् समस्यादौ सर्वान् प्रातस्तनानपि ।
पुनस्तानुभयान् सायं समस्येदुक्तमार्गतः ॥ १६८ ॥

सायमिति ।

• सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्मप्रचक्षते इत्युक्त्वात् कर्मणः साय-
मुपक्रमत्वेन सायंहोमस्य मुख्यत्वम् । चतस्र इति । यद्येका समित्
क्रियते तदा सा सायंहोमे होतव्या । समिद्वयपचे त्वेका सायंहोमे
प्रातर्होमे चैका होतव्या । सुचं च वारद्वयं सायंहोमवत् वारद्वयं च
प्रातर्होमवत् शृज्यात् ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

विशेषान्तरमाह । भवेति । मतान्तरमाह । केचिदिति ।
आहुतिरिति श्रेयः । आहुतिद्वयहोमानन्तरं संवेगं निमीक्षनं वा
कृत्वा तावत्तैवापराहुतिद्वयेन विश्वेर्दं सप्त्यापराहुतिद्वयं होतव्यं
न तु नैरन्तर्येणेति भावः ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

मतान्तरमाह । कच्येति । आपत्कल्पेऽपि समस्यमाना होमाः
सायंप्रातःकालभेदेन सप्त्यादनीयाः । सायंहोमाः सायं, प्रातर्हो-
माश्च प्रातः सप्त्याद्या इत्यर्थः । आपदो गौरवातिरेके तु सायमे-
वोभयहोमाः कर्तव्याः । तथापि प्रकारमाह । सायन्तनानिति ॥
१६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

पञ्चहोमे हि तत्रैकमुदाहृत्योच्यते मनाक् ।

चतुरुन्नयनान्यस्मिन्नष्टाविंशतिरुन्नयेत् ॥ १६९ ॥

• चतुर्धा कृत्वा जुहुयात् षट्पञ्चाशतमाहुतीः ।

प्रक्षेपास्तत्र चत्वारः प्रतिप्रक्षेपमाहुतीः ॥ २०० ॥

मन्त्रेण * जुहुयादिदांश्चतुर्दश चतुर्दश ।
 पक्षहोमसमं शेषं सायं प्रातः समाचरेत् † ॥ २०१ ॥
 सर्वद्विरात्रहोमादावभ्युह्यमिदमीदृशम् ।
 कथा श्रय्येवमेवार्थमङ्गीकुर्वन्ति केचन ॥ २०२ ॥
 दीर्घकालापदं मत्वा पक्षहोमे हुते सति ।
 तत्रान्तराले यद्यापत्कदाचिदपगच्छति ॥ २०३ ॥
 काले काले पुनर्होमान् जुहुयात् प्राग्धुतानपि ।
 कठेष्वेवं विदुः केचिन्नेच्छन्त्यन्ये पुनर्हुतिम् ॥ २०४ ॥
 यावन्तोऽत्र समांसास्ते सर्वे सायमुपक्रमाः ।
 प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरुपक्रमाः ॥ २०५ ॥

तमेव मकारमुदाहरणोपन्यासेन विशदयति । पक्षेति ॥ १८८ ॥
 २०० ॥ २०१ ॥

अमुमेव प्रकारमन्यचातिदिशति । सर्वेति ॥ २०२ ॥

यदा तु दीर्घकालीनामापदमवधार्यापकर्षरीत्या पक्षहोमाङ्गताः
 परतस्तु पक्षमथ एवापदपगता, तत्र मतभेदेन व्यवस्थाभेदमाह ।
 दीर्घेति ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

होमसमाप्त्यौत्सर्गिकीं रीतिमाह । यावन्त इति ॥ २०५ ॥

* तन्त्रेण, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† समाचरेत्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

प्रातर्होमादिका यदा समासा इति भाषितम् ।
 कल्पव्याख्यातृभिः कैश्चित् प्रातश्चेदापदागता ॥२०६॥
 तथा पूर्वापराह्लादि* निमित्तेऽथ समस्यति ।
 पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृतिशङ्काऽग्निहोत्रिणः ॥ २०७ ॥
 सायं हुत्वा तद्देवाय जुहुयात् प्रातराहुतीः ।
 यदि त्वपरपक्षे स्यान्मृतिशङ्काऽग्निहोत्रिणः ॥ २०८ ॥
 हुतावशिष्टाः पक्षेऽस्मिन् जुहुयात् सकलाहुतीः ।
 दर्शोष्टिञ्च तदा कुर्यादिष्टिर्यदि न सम्भवेत् ॥ २०९ ॥
 देवतानां प्रधानानामेकैकस्य पृथक् पृथक् ।
 पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां चतुरात्तष्टताहुतीः ॥ २१० ॥

यदि तु प्रातरापदागच्छति तदाऽपि पूर्वमते सायमुपक्रम एव
 होमसमाप्तः प्राप्नोति, तत्र मतान्तरेण प्रातरुपक्रमत्वमाह । प्रात-
 रिति ॥२०६॥

अग्निहोत्रिणोमरणशङ्कायां विशेषमाह । पूर्वपक्षे इति । पूर्व-
 पक्षे शङ्कपक्षे ॥२०७॥२०८॥

इत्यसम्भवे आह । इष्टिरिति ॥२०९॥

चतुरात्तं चतुरवत्तं एतं तदाहुतीः पृथक् पृथक् जुहु-
 यात् ॥२१०॥

* पराह्लादौ, - इति क० पुस्तके पाठः ।

जुहुयादेवमन्यत्र सर्वत्रापदि ह्यते ।

अथेष्ययनमध्ये स्यात् पत्युर्मरणसंशयः ॥ २११ ॥

अवशिष्टेष्टिदेवेभ्यस्तत्सङ्ख्यानि घृतानि च ।

चतुर्गृहीतान्येकत्र गृहीत्वा चमसे सह ॥ २१२ ॥

पुरोनुवाक्यायाज्याभिः पूर्ववज्जुहुयात् पृथक् ।

चातुर्मास्यान्तराले चेत् स्वामिनी मृतिशङ्कनम् ॥ २१३ ॥

तत्रान्यपर्वपर्यन्तमग्निहोचाण्यश्रेपतः ।

तदैव कुरुते दर्शान् पौर्णमासान् बहूनपि ॥ २१४ ॥

चातुर्मास्यावशिष्टानि पर्वाण्यत्र समापयेत् ।

पञ्चलाभे पुरोडाशं निर्वपेत् यशुदैवतम् ॥ २१५ ॥

आमिक्षामथ वा कुर्यात् पूर्णाहुतिमथापि वा ।

अथेति । तत्सङ्ख्यानि देवतासङ्ख्यानि चतुर्गृहीतानि घृतानि पुरोनुवाक्यायाज्याभिः पृथग् जुहुयात् ।

चातुर्मास्ययागमध्ये यजमानमरणशङ्कायामाह । चातुर्मासेति । अन्यपर्वपर्यन्तं चातुर्मास्ययागौयान्यपर्वपर्यन्तम् ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

यदि तु तदानीं यशुर्न लभ्यते तदाऽपि प्रतिनिधिना निर्वर्त्तनीयमित्याह । पञ्चलाभे इति । सर्वासम्भवे पूर्णाहुतिः कर्त्तव्या । तावतैव सर्वं निर्वहति ।

आहिताग्निः कदाचित्तु क्षणपक्षे मृतो यदि ॥ २१६ ॥
 तदा श्रेयाहुतीः सर्वा जुहोतीत्याश्वलायनः ।
 अन्ये तदैव दर्शष्टिं कुर्युः क्षणे मृतस्य तु ॥ २१७ ॥
 शुक्लपक्षे निशि प्रेतस्येच्छन्ति प्रातराहुतिम् ।
 एवं प्रतिनिधिः प्रोक्तस्तत्कार्ये च विधिः पृथक् ॥ २१८ ॥
 अवशिष्टोऽथ यः कश्चित् स्वे स्वे स्थाने वदामि तम् ॥

आश्वलायनधर्मप्रतिमाह । आहिताग्निरिति ।

अथैव मतान्तरमाह । अन्ये इति ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥

प्रतिनिधिप्रकरणमुपसहरति । एवमिति । प्रतिनिधिसत्त्विवर्धन्यं
 कर्मणि विधिद्वयोक्तः । न्यूनतापरिहारार्थमाह । अवशिष्ट इति ॥ २१८ ॥

इति वादिभटमुद्गरकुठार श्रीकुमारस्वामिस्वरिसुत-
 चिकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिहतापस्तम्बस्त्व-
 ध्वनितार्थकारिकासु प्रतिनिधिनिरूपणं* समाप्तम् ॥

तृतीयकाण्डम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमो विश्वराय ।

नो दृष्टं गुहसन्मुखं श्रुतिमुखं नो दर्शनानां मुखं
 नो वा वादिमुखं न याजकमुखं नो वा क्रियाणां मुखम् ।
 स्फुर्जन्संशयजातजालमथनव्यापारपारचमं
 विद्वन्मण्डनमण्डनं कथमहो व्याख्यातुमाचक्षते ॥१॥
 काष्ठं मन्दमतिः केदमकूपारविशोडनम् ।
 तथापि साहसं कुर्वे तस्मिन्तः चन्तुमर्हथ ॥२॥

एवं प्रतिनिधौ निरूपिते मुख्यालाभे प्रतिनिधिनाऽप्यननुष्ठितासु
 क्रियासु ।

उपघातः क्रियास्तोषघातः च प्रमादतः ।

चतुर्विधमिदं श्रेष्ठं पुनराधानकारणम् ॥

प्रसिद्धः कर्मणां स्तोष उपघातोऽन्त्यजादिना ।

उपेक्षा च प्रवासेन प्रमादोऽग्रेरधारणम् ॥

इति षष्ठ्यात् क्रियास्तोषघातः पुनराधानं प्राप्नोति ; तत्रसङ्घ-
 सङ्गत्या पुनराधाननिमित्तानि कानिचित् पुनराधेयनिमित्तान्यपि
 वक्तुमारभते ।

कामे निमित्तयोगे वा पुनराधेयमिष्यते ।

निमित्तेषु यथायोगमाधानमथवा भवेत् ॥ १ ॥

काम इति । कामे इति* निमित्तसम्प्रमोयं विषयसम्प्रमो वा । कामनायां सत्याम् । वेत्यथवा । निमित्तस्य यस्योभावग्नौ इत्यादिकस्य योगे प्राप्तौ सत्याम् । पुनराधेयं तत्सञ्ज्ञकं कास्यं नैमित्तिकञ्च कर्म इष्यते अङ्गीक्रियते । कल्पलङ्घिरिति श्रेयः ।

कामनायां तावत् । राज्ययज्ञस्त्वामेति† । अस्वार्थः । राज्य-यज्ञस्त्वामस्य पुनराधेयं भवति । वरुणो हैतद्राज्यकाम आदधे सोमो यज्ञस्त्वाम इति । तथा यज्ञो भवति राज्यं प्रागच्छति‡ य एवं विद्वानाधत्त इति श्रुतेः ।

नैमित्तिकशब्देन केनचिन्निमित्तेन विमष्टस्य पुनः सन्धानात्मकं प्रायश्चित्तापरपण्यां कर्मोच्यते । तच्च भिक्षे जुहोतीत्यादिकम् । भेदननिमित्तेन होमस्य विधानात् तस्य नैमित्तिकत्वम् । पुनराधेय-स्यापि यस्योभावग्नौ इत्यादिना नष्टस्याग्निनिष्ठाधानजन्यसंस्कारा-पूर्वातिशयस्य(१) पुनरग्रेस्तादृशापूर्वोत्पादकत्वेन नैमित्तिकत्वम् । एव-मेव पुनराधानस्यापि । पुनराधेयस्य तु पुनः कास्यत्वमपि । तादृशा-

* इति, - इति नास्ति स० मुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

‡ गच्छति, - इति ड० मुस्तके पाठः ।

§ नष्टस्याग्निनिष्ठान्, - इति ड० मुस्तके पाठः ।

(१) व्याधानेन हि ष्यग्निनिष्ठः कश्चित् संस्कारापूर्वोत्पद्यः जन्यते, ष्यग्निनाशेन स विनश्यति, पुनराधेयात्वेन कर्मणा पुनः स संस्कारा-पूर्वोत्पद्य उत्वचते ।

पूर्वातिशयनाशाभावेऽपि यशस्वामादीन् प्रति विधीयमानत्वात् ।
पुनराधेयपुनराधाने इति कर्मणोर्नामधेये संयवहारार्थं ।

पुनराधानस्य तु केवलं नैमित्तिकत्वमेवाह । निमित्तेष्विति ।
निमित्तेषु जातेषु वेत्यथवा आधानं पुनराधानं भवेत् । सर्वेष्वपि
निमित्तेषु पक्षे पुनराधानमेव स्यादत आह । यथायोगमिति ।
युज्यते अनेनेति योगः धर्मो युज्यते शास्त्रेणातो योगः शास्त्रमिति
धावत् । तमनतिक्रम्येति, यथायोगं यथाशास्त्रमित्यर्थः । तथा च
शास्त्रेण यस्मिन्निमित्ते पुनराधेयं पुनराधानं वाऽऽस्वातमस्ति तत्र
तदेव स्यादिति भावः ॥ १ ॥

पूर्वं यथायोगमित्युक्तं, तदेवापन्दिग्धमाह ।

तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकया विधिः ।
तत्रैव पुनराधेयमन्यथाऽऽधानमिष्यते ॥ २ ॥

तर्हेति । तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकान्यायेन विधिः
पुनराधेयविधिः प्रोक्त इति श्रेयः । तत्रैव पुनराधेयं स्यात् । अन्यथा
पुनराधेयशब्दाभावे । आधानं पुनराधानमिष्यते अङ्गीक्रियते ।
याश्चिकैरिति श्रेयः । तत्र पुनराधानशब्दे विद्यमानेऽविद्यमाने वा,
अतिक्रमे तदाग्नीनां* विनाश इत्यादौ नाशशौकिकादिशब्दैः
पुनराधानमेव भवतीति प्रायो वादः † ॥ २ ॥

* अतिशामेत्तदाग्नीनां, - इति ख०, घ० पुस्तकयोः पाठः ।

† शृङ्गग्राहकमिव शृङ्गग्राहिकेत्यर्थः, - इत्यधिक पाठः ख० पुस्तके ।

मतान्तरमाह ।

अन्यत्राप्यपरे * प्राहुः पुनराधिं विकल्पतः ।

अन्ये तृतीयं नियतमग्न्याधेयं † वितन्वते ॥ ३ ॥

अन्यत्राप्येति । अपरे आचार्या अन्यत्रापि पुनराधेयनिमित्ते-
ष्वपि विकल्पेनेति विकल्पतः भावविभक्तिकल्पम् । पुनराधिं पुनरा-
धानं प्राहुः । द्वयोरथग्निसिद्धसंस्कारोत्पादनसमत्वात् । सर्वत्राधेय-
स्यलेऽपि पुनराधानप्राप्तौ मतभेदेनापवादमाह । अन्ये त्विति । अन्ये
आचार्याः नियतं नियमेन, तृतीयं अग्न्याधेयं पुनराधेयमेव, वित-
न्वते विसृजन्ति, कुर्वन्तीत्यर्थः । आधानानन्तरं केनचिन्निमित्तेन
पुनराधेयपुनराधानान्यतरस्मिन् ‡ कृते पुनः § पुनराधानस्याधेयस्य
वा निमित्तसम्प्राप्ते पुनराधेयमेव भवतीति तृतीयशब्दार्थः ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं काम्यमेवाह ।

आधाय वत्सरे तस्मिन् दृष्टीच्छौ ‖ पुनराहितिः ।

प्रजां पशूंस्तथा पुष्टिमिच्छतामन्यदाऽपि च ॥ ४ ॥

आधयेति । आधाय अग्नीनिति शेषः । आधानं कृतेत्यर्थः ।
तस्मिन् वत्सरे दृष्टीच्छौ दृष्टेर्वित्तस्य इच्छायां सत्याम् । पुनरा-

* अन्यत्राप्यपरे, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

† नियतमग्न्याधेयम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ पुनराधेयपुनराधानान्यतरमे, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

§ पुन, - इति नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

॥ आधानवत्सरे तस्मिन् यदि स्यात्, - इति, आधानवत्सरे तस्मिन्
दृष्टीच्छौ, - इति घ पाठौ ग० पुस्तके ।

हितः पुनराधेयं भवति । अपि च अवेदा वत्सरादूर्द्धमपि प्रजा
मुखादिमन्ततिं यशून् गवादीन् पुष्टिं पुष्टिजनकाद्यादीन् इच्छतां
यदा कदाचिदपि पुनराधेयं भवति ॥ ४ ॥

दृष्टिकामत्वेन* पुनराधेयमुक्तमधुना तदेवाष्टद्विनिमित्ते नैमि-
त्तिकमाह ।

आधानवत्सरे जातो यद्याधातुरुपद्रवः ।

अष्टद्विर्नाम सा प्रोक्ता तत्र स्यात् पुनराहितः ॥ ५ ॥

आधानेति । तत्र स्यादिति । तत्र अष्टद्वौ यत्यां, निमित्त-
सप्तमीयं, पुनराहितः पुनराधेयं भवतीति शेषः । अष्टद्विलक्षण-
माह । आधानेति । आधानस्य वत्सरे कुर्वे चेद् यदि आधातुरा-
धानकर्तृर्जन्मामस्येति यावत् । उपद्रवो गृहदाहतस्करादिजन्यः ।
सा अष्टद्विर्नाम प्रोक्ता उक्ता ॥ ५ ॥

निमित्तान्तरमाह ।

यज्ञभागाङ्गवैधुर्याद्यदाधानस्य † कारणम् ।

आद्ये संवत्सरे तच्चेत्तत्रैव पुनराहितः ॥ ६ ॥

यज्ञेति । यज्ञस्य भागः यज्ञियद्रव्यम् । अङ्गस्य पाषादेवैधुर्यं
राहित्यं नाम इति यावत् । तस्माद्देतोर्वैदाधानस्य कारणं पुन-

* दृष्टिकामत्वे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तत्र तस्यामिति, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ यदा स्यादङ्गवैधुर्यादयदाधानस्य, - इति ग० पुस्तके पाठान्तरम् ।

राधानकारणं निमित्तं कैयिदुक्तम् । चेद् यदि तन्निमित्तं आद्ये
वत्सरे प्रथमवर्षे जातं, तत्रैव तस्मिन्नेव निमित्ते पुनरादितिः
पुनराधेयमेवेति ॥ ६ ॥

पुनराधेयनिमित्तान्येव वक्तुं प्रतिजानीते ।

तत्रैतानि निमित्तानि सूत्रकारैरशेषतः ।

निरूपितानि वक्ष्यामि पुनराधेयकर्मणि ॥ ७ ॥

तत्रेति । तत्र पुनराधेयकर्मणि सूत्रकारैर्बाधायनादिभिरशेष-
तः साकल्येन निरूपितानि प्रोक्तानि निमित्तानि वक्ष्यामि ।
अशेषत इत्यस्य वक्ष्यामीत्यनेनाव्ययो वा* ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञातमाह ।

यद्वित्तं जीवनायालं कुटुम्बस्यैकवत्सरे † ।

तन्नाशे पुत्रमर्त्यानां ज्ञातीनामवरोधने ॥ ८ ॥

पदित्यादिपञ्चभिः । यदिति । एकवत्सरे एकवत्सरमभिव्याप्य
कुटुम्बस्य वृद्धपिबादेर्जीवनाय ‡ जीवनं कर्तुं अलं पर्याप्तं यद्वित्तं धनं
धान्यादि वा । तन्नाशे चौर्यादिना तदपाये पुनराधेयमिष्यते
अङ्गीक्रियते । पुत्राश्च ते मर्त्याश्च पुत्रमर्त्याः पुत्ररूपा मनुष्या-
अपत्यानीति यावत् । पुमान् पुत्रो जायते इत्यत्र पुंशब्दश्रवणात्

* वक्ष्यामीत्यनेनाव्ययो वा, — इति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु पाठः ।

† क्षुद्रं वाऽस्यैकवत्सरे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ धनमानापत्यादेर्जीवनाय, — इति छ० पुस्तके पाठः ।

पुत्रशब्दस्यापत्यार्थत्वेन दृष्टत्वात् । तेन स्वपत्यस्यापि सङ्गः । कन्या
त्वविवाहितैव । करखापाचे विशेषश्रवणेनाविवाहितकन्यासङ्ख्या
कत्तयत्वेन विहितत्वादिति । पुत्रशब्दस्य सन्ततिवाचकप्रजाशब्दा-
परपर्यायत्वेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रहानौ पुनराधेयमित्यभियुक्ताः । *

कथंभूतानां पुत्रमत्यानां? ज्ञातीनां स्वर्णजातानामित्यर्थः ।
अथवा, ज्ञातीनां कुलजातानां पुत्रमतिरिक्तानामपि, अवरोधने
मरणे निमित्ते पुनराधेयमिष्यते इत्युत्तरस्योक्त्येनावयः । मत्या-
यामिति पाठे मत्याशब्देन मृतिः । मरणे इति पाठे तु स्पष्ट-
एवार्थः । अत्र ज्ञातिशब्देन त्रिपुह्वीति विज्ञायते । सा च
स्वपितरमारभ्य वेदितव्या । पुत्रधातपितृमातृवन्भुपशूनामिति यज्ञ-
तन्त्रोक्तेः । अङ्गमन्त्रकारणाद् वन्धुरिति दुर्गवृत्तिकारः । अवरो-
धनसुंपरोधः स च राजादिज्ञत इत्यापसम्बः । बलवद्भिरपरैर्निन्द्य-
मानत्वं रुध्यमानत्वं तदेवावरोधनमित्युक्तं श्रीरुद्रदत्तभाष्ये । पूर्व-
याख्यायां गोवलीवर्द्धन्यायेन प्रवृत्तिः * ॥८॥

अङ्गनाश्रेऽङ्गनानाश्रे पुनराधानमिष्यते ।

ज्यानिः सर्वस्वहानिः स्यात् स्पष्टं माध्यन्दिनश्रुतेः ॥९॥

अङ्गनाश्रे इति । तथा अङ्गनाश्रे पाषादिहानौ, अङ्गनानाश्रे
स्त्रीमरणे निमित्ते पुनराधेयमिष्यते । एता निमित्तघप्तम्बः ।
तथाच प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तते । भाष्ये तु अङ्गनाशब्देन
कनिष्ठपत्नी आधानाननुप्रविष्टपत्नी नाङ्गारभाषीयोत्तरमजातपूर्व-

मासस्य ज्येष्ठपक्षी वा घाञ्जेत्यङ्गम् । ज्येष्ठपक्ष्या दीपविशेषेणानधि-
कारापत्तावेतदिति सतिचन्द्रिकायाम् । एकवत्सरपर्याप्तद्रव्यहानौ
पुनराधेयमसमञ्जसं भन्वानस्य कस्मचिन्मतेनाह । ध्यानिरिति ।
ध्यानिशब्देन सर्वस्वहानिरुच्यते । इति माध्यन्दिमश्रुतेः सकाशात्
स्यष्टम् ॥८॥

अतोऽल्पद्रव्यनाशे तु पुनराधिर्न तन्मतात् ।

अभावपहतेऽग्न्याधिः सत्यापादादिदर्शनात् ॥ १० ॥

अत इति । अतः एतस्मादेव कारणात् अल्पद्रव्यनाशे । यद्य यत्
सर्वस्वं ततो न्यूनस्वहानौ तन्मताद्धेतोः न पुनराधेयं भवति । तथाच
श्रुतिः । योऽग्नीनाधाय सर्वज्यानि जीयते स पुनरादधीतेति ।
सर्वस्वप्रद्वार्यस्य विशिदिधिकरणे श्रेयः । सत्यापादादिदर्शनात् ।
सत्यापादः कश्चित् कल्पकारः, स आदिर्यस्य स सत्यापादादिर्नो-
धायनमानशादयस्तेषां * दर्शनाच्छास्तात् ।

("दीपको धूपकश्चैव तापाद्यं यद्य जीयते ।

सर्वं ते सौक्तिकाः श्रेयास्तावन्मात्रापवर्गतः ॥

इदं वचनं चयनविषयमिति मिथ्याः ।) अग्नौ अपहते चौर्यादिना
भ्रान्त्या वा भीते सति अग्न्याधेयं पुनराधेयं भवतीति शेषः ॥१०॥

प्रमीते पुनराधानमृत्विग्भाटपुरोहिते ।

वौधायनमुनिः प्राह नेष्टं सूचान्तरेषिदम् ॥ ११ ॥

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र ।

† ( ) इतिचिदान्तरेः पाठो भास्वि क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

बोधायनमुनिः, अतिक्रमाद्यपुरोहिते । अतिक्रमश्च भ्राता च पुरोहितश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तस्मिन् प्रसीते मृते सति पुनराधानं प्राह । इदं अतिगादिगरणनिमित्तं पुनराधानं कल्पान्तरेषु नेष्टं, न भवतीति भावः ॥११॥

आधानाद्यामयावित्त्वे बहुधाः पुनराहितिम् ।

कथयन्ति प्रतिज्ञातश्रुते तामेव वाजिनः ॥ १२ ॥

आधानेति । आधानस्य आदौ आदिमवर्षे, आमयावित्त्वे आमयो रोगस्तदन्ते सति पुनराधेयं बहुधाः आश्वलायनाचार्याः कथयन्ति शंसन्ति । अपामयशब्देन अद्यादिमहारोगो प्राह्यः । सामान्यरोगस्य तु नित्यत्वेन^(१) नैमित्तिकत्वाभावात् । अतएव यजमानस्य महारोगो वा जायते इति यज्ञतन्त्रोक्तिः सङ्गच्छते । उदर-
द्याधिरिति वृत्तौ । अन्ये आमयोरोग इत्याहुः । तथाच सूत्रम्* ।
आधानाद्यधामयावित्त्वे । अत्र यद्यपि प्रथमवर्षे इति सूत्रकृता
नीलां तथाप्यर्थाध्ययत इत्युक्तं वृत्तौ । नैमित्तिकान्तरमपि तैरेवो-
दाहृतम् । यदि वाऽर्थाव्ययेरधिति । अर्थाः । अर्था सुषुपत्यादयः
यदि व्ययेरन्विपचेरधिति । प्रपञ्चितं चैतद्विस्तरतो वृत्तिरुद्भिः ।
सुषुपत्यादिविपत्तिनिमित्तस्य पूर्वमुक्तत्वाद्योद्दिष्टं सूत्रे । तामेव
पुनराहितिमेव वाजिनो वाजयनेयिनः, तामैकदेशे नामयषणमिति

* तत्सूत्रम्, - इति उ = युक्तके पाठः । 'एवमुत्तरम्' ।

(१) यः कश्चित् खल्वरोगः शरीरे सर्वदैव न्यूनाधिकभावेन वर्धते इति भावः ।

न्यायात् । प्रतिज्ञातभंगे प्रतिज्ञातस्य भंगे नाग्रे सति कथयन्ति ।
तथाच तत्सूत्रम् । पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्येति । अस्यार्थः ।
आधानेनः सत्त्वणेन यस्याप्रतिज्ञातमप्रकाशमुपजायते स आधाना-
प्रतिज्ञात इति भयंयज्ञाचार्या व्याचक्षते । यस्याधानमनन्तरमेव
प्रतिज्ञातमपगतं स आधानाप्रतिज्ञात इति कर्कः ।

अथैवं श्रूयते । यस्याधानमनर्थकं स्यात् स पुनरादधीतेति ।
तथा, योऽग्नीनाधाय सर्वज्यानि जीयते स पुनरादधीतेति । सूत्रा-
र्थेन, प्रतीतः प्रसिद्धो ज्ञातः प्रतिज्ञातः । प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमयेति
समासः । यो धनवित्ताध्ययनादिमत्तया प्रसिद्धः पुरुषः, स प्रति-
ज्ञात उच्यते । न प्रतिज्ञातः अप्रतिज्ञातः । आधानेन सत्त्वणेन
निमित्तेन वा अप्रतिज्ञातः आधानाप्रतिज्ञातः । यः प्रागाधाना-
सत्त्वप्रतिष्ठोऽपि आधानमनन्तरं संवत्सरादवागेष वित्तमानादिहा-
नेन साभाभावाद्वा अप्रतिज्ञातोऽप्रसिद्ध इव स्यादप्रतिष्ठ इव
भवेत् स एवमुच्यते । तस्येदं दुष्टान्मुत्सर्गपूर्वकादुष्टान्मुत्पादकं पुन-
राधेयसंस्कृतं कर्म भवति । तथा चायवर्णे पचते । आधानादष्टद्वि-
ष्टेत् संवत्सरादवाग् रोहिण्यामग्निहोचमुत्सृज्य पुनर्वस्त्रोः पुनराद-
धीतेति । शाङ्खायनश्च । काम्यं पुनराधेयमजानानस्येति । अस्यार्थः ।
आधानसंस्कृतेष्वग्निषु पुत्रादिप्राप्त्यर्थानि कर्माणि कुर्वन्नपि अग्नि-
दोषाद् यः कामान्न प्राप्नोति सोऽज्ञानचित्त्युच्यते । तस्य दुष्टान्नि-
परित्यागेनादुष्टान्मुत्पादकतया काम्यं कामेभ्यो हितं पुनराधेयं
भवतीत्यर्थः । आयस्तम्बः । अग्नीनाधाय तस्मिन् संवत्सरे यो नर्धुयात्
स पुनरादधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो जान्यां पुत्र-

मर्त्यायाम् । मानवे च । आहितेषु व्यूह्यमानः पूर्वां यौर्णमासीमुपो-
य्याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेत् यौर्णमास्यां ज्वलतो-
विष्टजेदग्न्याधेयेन व्याख्यातविकारांस्तु व्याख्यास्याम इति । काठके च ।
दृष्टे पुनराधेयमिति । तेन भर्तृयज्ञस्तस्याख्यानं युक्तमिवाभाति ।

अथवाऽयमर्थः । प्रतिज्ञातशब्दः प्रियवचनः । कुतः ? एतदाऽस्य प्रिय-
तमं* प्रतिज्ञाततमं धाम न यथा प्रियः पुत्रो वा हृदयं वेत्यादौ^(१)
तथा दर्शनात् । हरिस्वामिभिर्माधवाचार्यैश्च तथैव व्याख्यातत्वाच्च ।
अतः प्रतिज्ञातं प्रियं, प्रतिज्ञातमप्रतिज्ञातमप्रियमित्यर्थः । आधान-
समनन्तरमेव सर्वस्वहानिपुत्रमरणप्रतिष्ठाद्यान्याधनिष्टदर्शनेनाधान-
मप्रतिज्ञातमप्रियमनिष्टफलत्वाद्द्वयमं यश्च य आधानाप्रतिज्ञात-
स्तस्य आधानाप्रतिज्ञातस्य पुनराधेयं भवतीति । अथमेव योज्यवस्तुः
सूचार्थः । पुत्रमर्त्यायामित्यत्र पुत्रशब्दस्यापत्यमात्रवचनः । नारायण-
श्रुतौ पुत्रांश्च एव नै पुत्रा जायेरश्रित्यत्रापत्यवाचितोक्तेः । जगद्यद्
यद्दुपचापीति सिद्धान्तम् । पुत्रान् पुत्रो जायत इति च । पौत्रो
मातामहस्येनेति मनूकेः । पुत्र्या अपत्यमित्यर्थं तु स्त्रीभ्योऽङ्गिति
पौत्रेय इत्यापत्तेः । न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य^(२) पुंस्त्ववि-
शिष्टस्यैवापत्यस्य प्रतीतिरिति वाच्यम् । निमित्तगतपञ्चासिद्धयो-
रविवक्षिततत्वेन सिद्धान्तितत्वात्पुत्रशब्दगतं पुंस्त्वमविवक्षितम् ।

* प्रियतमम्, — इति कान्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

(१) यथा पुत्रः प्रिया हृदयं च प्रियं तथैतद् स्थानं प्रियं न किन्तु
धामनं प्रियमिति श्रुत्यर्थः ।

(२) पुत्रस्यापत्यमित्यत्र विभक्त्यर्थं पुंस्त्वमाश्रित्येत्यर्थः ।

प्रपञ्चितं चेतद्वैद्विचरणं इत्यत्र भास्करभट्टैः । तथाच पुत्रग्रह-
स्थापत्यार्थपरतया तन्मार्थैव सिद्धाविशिष्टपौत्रपौत्र्यादिमत्यांसिपि^(१)
निमित्तं भवितुमर्हतीति भावः ॥ १९ ॥

पुनराधाननिमित्तमाह ।

उदातेऽग्नौ विहारत्प्राङ्मथ्यमानेऽप्यजन्मनि ।

लोकान्यादावनिश्चितेऽभ्युदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥ १३ ॥

उदातेति । विहारान् प्राक् विहरणान् पूर्वमग्नानुदातेऽस्तुगते
सति मथ्यमानेऽप्यग्नौजन्मनि न विद्यते जन्म यस्य तस्मिन्जन्मनि
सति लोकान्यादौ । आदिग्रहेनोदपाशकुशवदुन्नाद्युपाजानां
ग्रहणम् । श्रुतिदर्शनात् । अनिश्चितेऽनिधापिते सति अभ्युदयेऽस्तमये
वा निमित्ते जाते ॥ १३ ॥

विशिष्टहेतुनाऽनेन* जातवेदा विनश्यति ।

विहारोत्तरकालं वा नष्टौ पूर्वापरान्तौ ॥ १४ ॥

विशिष्टेति । अनेन पूर्वोक्तविशिष्टहेतुना उद्धरणमांक्षात्कालौ-
काग्न्यस्तुगमनिमित्तमन्यमान्जन्महेतुकलौकिकाग्न्यादिनिधानरा-
शित्यविशिष्टास्तोदयकाशरूपनिमित्तेन जातवेदा अग्निर्विनश्यति
नाग्नं प्राप्नोति । अत्राग्निग्रहेनाग्निनिष्ठाधानजन्यसंस्कारापूर्वं लक्ष्यते ।
ग्रह्याग्नेर्देवतानेन नाग्न्यासम्भवाद्दश्यानुपपत्तेः । पुनराधानं भवतीति

* तेन, - इति म० पुस्तके, तत्र, - इति क०, ल०, घ० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) पुत्रमरणमिव पौत्र्यादिमरणमपीत्यर्थः ।

भावः । अत्राप्यन्तर्गमिणीन्यायेन केवलगार्हपत्योपशमे उभावग्री
इत्यादिनिमित्तसद्भावेन पुनराधेयमेव केचिद् व्याजहः ।

विहरणात् प्राक् तादृशविशिष्टहेतुनाऽग्निनाश इत्युक्तम् ।
अधुना विहारोत्तरमपि तादृशेनैव हेतुनाऽग्निनाशो भवतीत्याह ।
विहारेति । वेत्यथवा । विहारोत्तरकालं यथा स्यात् तथा
पूर्वापरौ गार्हपत्याहवनीयौ नष्टावनुगतौ ॥१॥

श्रेयं पूर्वोदितं सर्वं तत्राप्यग्निर्विनश्यति ।

वैधं काष्ठमनिर्मथ्य प्रागेवाग्न्युदकादिके ॥ १५ ॥

विन्यस्तेष्वग्निनाशः स्यादुदयास्तमये सति ।

श्रेयं मथ्यमानेऽप्यजननादिकं सर्वं पूर्वोदितं यदि स्यात्तत्रापि
तस्मिन्नेऽपि अग्निदयं विनश्यति । अग्निरित्येकनचमं जात्यभिप्रा-
येण । न्यायस्य सुखात्वात् । विनाशग्रन्थेन पुनराधेयं भवतीत्याह ।
यस्योभावग्री इति विशेषश्रवणात् । अथ विशिष्टहेतुानुद्धारणोत्तर-
कालीनेति विशेषणीयम् । पूर्वोक्तविशिष्टहेतौ मन्यताग्न्यजननहेतु-
त्वेति विशेषणस्य कृत्यमाह । वैधमिति । उद्धारणात्प्रागुत्तरं वाऽप्रा-
वनुगते सति वैधं शास्त्रोदितं काष्ठमरषिरूपमनिर्मथ्यामथित्वा
प्रागेव मन्यनात् पूर्वमेव अग्न्युदकादिके विन्यस्तेष्वपि स्यापितेष्वपि^(१)
उदयास्तमये जाते नाशोऽग्निनिष्ठमस्कारध्वसो भवति । पुनराधेयं
भवतीति भावः ॥१५॥

(१) यत्रैकवचनवञ्जवचनान्तयोरन्वयश्चिन्तनीयः । मम तु, विन्यस्तेऽप्यग्नि-
नाशः स्यात्, - इति पाठ प्रतिभाति ।

अस्मिन् विषये कर्कमतमाह ।

कालाल्पत्वे त्वनिर्मथ्य लोकाग्न्यादि क्षिपेद्यदि ॥१६॥
उदयास्तमयात् पूर्वं कर्कोऽचानाशमिच्छति ।

कालेति । उद्धरणात् पूर्वमुत्तरं वाऽनुगमे कालान्पत्वे मति,
कालस्याल्पत्वं कालान्पत्वं स्वल्पकाले सति, असौदयभयान्मन्य-
नारम्भमल्लैव यदि चेत् उदयास्तमयात् पूर्वमेव लौकिकाग्न्यादि
क्षिपेत् खरे स्थापयेत् । अस्मिन्निमित्ते कर्काचार्यः अनाशं ना-
शाभावमिच्छति । मन्यनपर्याप्तकाले सति अनिमथ्य हतेऽपि खरे
ऽग्निस्थापने पुनराधेयमेवेति भावः ॥१६॥

मतान्तरमाह ।

लोकाग्न्यादावलम्बेऽपि पुराऽर्कास्तमयोदयात् ॥१७॥
मन्यनारम्भमात्रेण नाशो वृद्धैर्निवारितः ।

लोकेति । अर्कस्य सूर्यस्यास्तमयोदयात्पुरा पूर्वं लोकाग्न्यादौ,
आदिग्रहेणोदकादिने अलम्बे सति अप्राप्ते सति*, स्वल्पकालेऽपि
मन्यनसारम्भमात्रेण केवलेनारम्भेण वृद्धैः पूर्वाचार्यैर्नाशः संस्कार-
नाशो निवारितः । न भवतीत्यर्थः । तत्रयुक्तं पुनराधेयं पुनराधानं
वा न भवतीति भावः । किन्वनुगमप्रायश्चित्तमेव । मन्यनारम्भस्तु
भस्मस्पर्शेन भवतीत्युक्तं नारायणवृत्तौ ॥१७॥

पूर्वमसौदयकालीनोभयानुगमस्य निमित्तत्वमुक्तमधुना तज्ज्ञा-
नस्य निमित्तत्वं मतभेदेनाह ।

* अप्राप्ते सति, - इति वाचि क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

उभयोद्दानविज्ञानादूर्ध्वमर्कोऽस्तमेति चेत् ॥ १८ ॥
कर्कोऽग्निनाशमाचष्टे पश्चाज्ज्ञाते न दुष्यति* ।

उभयेति । उभयस्यार्थादग्नेः उदानमनुगमस्तस्य ज्ञानाज्ज्ञानानन्तरं अर्कोऽस्ति चेत् एति उदयं प्राप्नोति तदा कर्काचार्योऽग्निनाशमाचष्टे कथयति । पश्चात् अस्तोदयानन्तरं ज्ञाते अनुगमज्ञानं चेन्न दुष्यति दोषयुक्तो न भवति । अर्थादग्निः । पुनराधेयं तदा न भवतीति भावः ॥ १८ ॥

उभयानुगमेऽपि पुनराधेयं नेति मतान्तरेणाह ।

एकयोर्नित्वपक्षे तु सर्वाङ्ग्यनुगमो यदि† ॥ १९ ॥
उदयास्तमये चैव नाशमेके न त्रुभयोः ।

एकेति । एके आचार्या एकयोर्नित्वपक्षे, एका योनिररत्निर्येषां ते एकयोनयस्तेषां भावस्तत्त्वं तस्य पक्षे, सर्वाङ्ग्यनुगमः सर्वेषां चयानामग्नौनामनुगमो यदि चेत्, तु पुनरुदयास्तमये च रवेर्जातिस्त्येव नाशं वदन्ति । नियोगार्थ एवज्ञब्दः । तु पुनरुभयोर्गाहंपत्याहवनीययोरनुगमे न भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्मिन्नेव पक्षे सर्वाङ्ग्यनुगमेऽपि कश्चिद्विरोधमाह ।

अत्रश्चेदुभयोद्दानेऽभ्युदयास्तमयात् पुरा ॥ २० ॥
परोऽग्निरेको जातश्चेत्तावताऽपि न नश्यति ।
तदनुत्पादमात्रेण स्यादङ्ग्याधिर्न* पूर्वयोः ॥ २१ ॥

* पश्चाज्ज्ञातेऽपि नेच्छति, - इति ग०, ङ० पुस्तकयोः पाठः ।

† यदा, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

अज्ञ इति । उभयोद्दाने उभयानुगमे चेद्यदि अज्ञस्तद्विषयक-
ज्ञानाभाववानित्यर्थः । उदयास्तमयात् पुरा पूर्वं मन्थनेन लौकिक-
काग्निस्थापनादिना वा परोऽग्निः पात्यात्योऽग्निर्गार्हपत्य इति यावत् ।
एकः केवलयेद्यदि ज्ञातः पश्चादाहवनीयाद्यनुगमज्ञाने जातेऽपि
तावता तन्प्राचनिमित्तेन न नश्यति बहो न भवति ।

तथैवं प्रपञ्चः । यथोभावग्नौ इत्यादिना उभयानुगमो निमित्त-
तम् । ततोभयलस्योद्देशविशेषणस्यापि विवक्षितत्वेन सिद्धान्तित-
लाभेकानुगमे पुनराधानमित्येकः पक्षः । अन्तर्गर्भिणीन्यायेन केवलं
गार्हपत्यैकानुगमे पुनराधेयमिति द्वितीयः । कर्कमते त्वभया-
नुगमज्ञानं निमित्तम् । तेनोभयानुगमस्यास्तोदयात् प्राक् ज्ञाने
पुनराधेयम् । तदुत्तरं ज्ञाने तु न भवति, किन्त्वनुगमप्राचयि-
त्तमेव । केचिन्नुभयानुगमस्य भिन्नयोनिपरत्वे निमित्तत्वमभिन्न-
योनिपरत्वे तु सर्वाण्यनुगमज्ञानस्य निमित्तत्वमाहुः । अत्रापि
धमदूरात् परापश्येदित्यादि बोध्यम् ॥२०॥

तदिति । तस्य गार्हपत्याग्नेरनुत्पत्तिमात्रेण, अनुत्पत्तिरेव
अनुत्पत्तिमात्रं, तेनाग्न्याधि, पुनराधेयं भवति पूर्वयोराहवनीयद-
क्षिणाग्नोरनुत्पत्त्या नेत्यर्थः ।

अस्तोदयात् पूर्वमहतोद्धारणस्य गार्हपत्यस्यानुगमे सत्यन्तर्गर्भि-
णीन्यायेनोभयानुगमाशङ्क्यं ह्यवाचिन्तेयम् ॥२१॥

केचिन्वविहृतावस्थे परेऽग्नावनुगच्छति ।

नाधानं मन्वते तत्र नोभयानुगमो हि सः ॥ २२ ॥

केचिदिति । अविद्यतावस्थे, अलतविहरणा अवस्था दशा यस्य, विहरणात्प्रागिति यावत् । परेऽग्नौ पाद्यात्येऽग्नौ गार्हपत्येऽनुगते सति, केचित् केचन, तु अप्यर्थं, केचिदपीत्यर्थः । तत्र तस्मिन्निमित्ते आधानं पूर्वाह्नं पुनराधेयं न भवति । अध्याधानशब्दोऽन्युत्पादकत्वेन पुनराधेये उपचर्यते । हि यस्मात् सः उभयानुगमो न, नैवेत्यर्थः ॥

॥९९॥

यस्योभावग्नौ अनुगतावभिनिष्चोषेद्भ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्राथस्यन्निरित्यनेनाहोदयकालीनोभयानुगमननिमित्ते नैमित्तिकत्वेनाहोदयस्य पुनराधेयस्येष्टद्वभूतान्यन्वाधानोत्तरकालीन-गाहृग्नौ-भयानुगमननिमित्तेऽपि सति निमित्ते नैमित्तिकमिति व्यायेन कर्तव्यत्वेन प्राप्तस्य निवृत्तिं बोधयन् निमित्ताभावमाचष्टे ।

अन्वाहितोभयध्वंसेऽप्यग्निनाशो न विद्यते ।

अन्वाहितविधिः कार्यो हव्यवाहद्वये पृथक् ॥ २३ ॥

अन्विति । अनु अन्वाधानेनाहितः संस्कृतः अन्वाहितोऽर्थादग्निः । तस्योभयं गार्हपत्याहवनीयरूपं, तस्य ध्वंसोऽभावः, स च साऽऽदिरनन्तः^(१) । तस्मिन् सति । यदा, अन्वाहितात् अन्वाधानानन्तरं उभयध्वंसे सति । अन्वाहितशब्दोऽन्वाधानवचनः अनुपूर्वकसा-

(१) स च ध्वंसश्च । घटादिध्वंसोहि भुद्ररपातादिना जायते इत्यसौ सादिः । ध्वंसस्तु कदाचिदपि न भवति । तत्राग्रे घटाद्युन्मज्जना-मते । अतोऽसावनन्तस्येत्यर्थः ।

तस्माद्यथाऽतिथेर्होमकालीनस्य भुजिक्रिया ।

नाग्निहोवाङ्गमेवं न गृहीतानुगमस्त्वित् ॥

किन्त्वनादिष्टभाषेण पुनरुद्धरणं भवेत्" ।

इति वचनात् अनादिष्टमनुगतप्रायश्चित्तम् । अस्वाहितविधेस्तु कल्पभेदेन नानात्वान्मूले नोक्त इति सङ्क्षेपः ॥२३॥

एषिदनुगमभ्रान्त्या कृते मन्यते पूर्वाग्निदर्शने च ज्ञाते तत्र किं स्यादिति अनुगमप्रसङ्गात्त्रैमिक्तिकान्तरमाह ।

नाशभ्रान्त्या मथित्वाऽग्निं पूर्वाग्निं यदि पश्यति ।

मथिताग्निं समारोप्य पूर्वाग्नीं वर्त्तयेत् क्रियाः ॥२४॥

नाशेति । नाशोऽनुगमस्तदभ्रान्त्याऽनुगत इति बुद्ध्याऽग्निं मथित्वा तद्द्वारेणोपलम्बिणोपरं कृत्वा पूर्वाग्निं खरस्थिताग्निं यदि पश्यति ।

तदेव मथिताग्निमरणिस्थ्याग्निं समारोप्य पाचान्तरे खरे वा कृत्वा समारोपविधिनाऽरण्योः समारोप्यं* कृत्वा क्रिया होमादिरूपा पूर्वाग्नीं

खरस्थ्याग्नीं वर्त्तयेत् कुर्यादित्यर्थः । कालप्राप्तक्रियानुवादोऽयम् ।

अनुगतभ्रान्त्या मथितस्याग्नेस्त्यागः सर्वप्रायश्चित्तं चेत्पुनः देवपत्न्ये ।

समारोपस्य तु नानात्वान्मूले नोक्तः । अस्यैव भ्रान्त्योद्धृतस्य पूर्वाग्नि-

रूपरि निधाने कृते अग्नयेऽग्निमतेऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति

पूर्वाङ्गिति वा श्रुऽऽद्यात् । कात्यायनेन तु उपस्थानमपि आघ्रातम् ।

एवमाहवनीयदक्षिणाम्बन्धतराम्बनुगमभ्रान्त्या गार्हपत्यादुद्धरणे कृते

* समारोपस्य, - इति क०, ख० प्रसक्तयोः पाठः ।

पश्चात् पूर्वज्ञाने प्रायश्चित्तं कृत्वा भ्रान्त्योद्धृतस्य गार्हपत्यमध्ये
 पश्चात्प्रचेपः कार्यः । अथ सद्दन्त्यदोषदुष्टोऽयमग्निरित्येवं बुद्धियेत् तदा
 इदं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तं* भ्रान्त्योद्धृतमाहवनीयस्य पश्चात् पुर-
 ष्णाद्वा स्थापयित्वा उभयत्राग्निद्वये होमं कुर्यात् । तत्रैवं कर्त्तव्यता ।
 खातवतीं प्रणालसदृशीं पूर्वां समिधमाधाय एकमेव चतुर्गृहीतं
 तस्यां समिधि होतव्यं, यथा ऊतं द्रव्यमुभयोरग्न्योः प्राप्नोति । एव-
 मुभयत्र होमः कृतो भवति । एवमेव भ्रान्त्योद्धृतस्याहवनीयदक्षि-
 ष्णान्योरुपरि निधाने कृते पूर्वोक्तमिष्टिरूपमुपस्थानरूपं वा प्राय-
 श्चित्तं बोध्यमिति सङ्क्षेपः ॥२४॥

प्रागसोदथादग्न्यनुगमे लोकाग्न्यादीनामनिचेपे च सति पुन-
 राधेयस्य विकल्पमाह ।

उदातोदयनिषोकाद् यावदग्निविनाशनम् ।

अग्न्याधिपुनराधेये † स्यातां तत्र विकल्पतः ॥ २५ ॥

उदातेति । उदातोऽनुगमः, उदयस्य निषोकश्चेति समाचार-
 दन्तः । उदातादुदातमारभ्य उदयनिषोकाद्यावदुदयास्तपर्यन्तमि-
 त्यर्थः । अग्निविनाशनम्, लौकिकाग्न्यादिचेपरराहित्येन पूर्वमुक्तम् ।

* तं, - इति शास्त्रि क० ख० घ० पुस्तकेषु ।

† निषोकाद्, - इति य० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

‡ अग्न्याधिपुनराधाने, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

तत्र तस्मिन्निमित्ते गृह्णति । अन्याधिपुनराधये । पुनराधानपुनरा-
धये विकल्पतो विकल्पेन स्यातां भवतः । तदुक्तं यज्ञपार्थे,—

“उदयास्तमयात्पूर्वं गार्हपत्यो गतो यदि ।

भक्षनाऽरणिमासृग्म्यं दूर्घं कुर्यात्तु मन्थनम् ॥

मथ्यमानो न जायेत सौकिकान्यादिकं क्षिपेत् ।

ततो विहरणं कृत्वा होमं कुर्याद्यथाविधि ॥

यद्यन्यादावनिक्षिप्ते उदयास्तमयो भवेत् ।

खरस्थानं यदा शून्यं तदा स्यात् पुनराहितिः” ॥ इति ।

पुनराहितिपदस्योभयवाचकत्वादिति ॥२५॥

निमित्तान्तरमाह ।

मन्त्रं विना समारूढोऽरण्योरात्मनि वा यदि ।

तत्र ज्वलनशान्तौ* स्यादसमारूढशान्तिवत् ॥ २६ ॥

मन्त्रेति । अरण्योः, धेत्यथवा, मन्त्रं समारोपमन्त्रं विना भ्रान्त्या
मन्त्रान्तरेण † समारूढः कृत इति शेषः । ततो ज्वलनशान्तौ

खरस्थान्युपशमे तत्र तस्मिन्निमित्ते सति असमारूढशान्तिवत्

असमारोपितस्य शान्तिस्तथा तुल्यं स्यात् । अनुगमप्रायश्चित्तं मथ-

नपूर्वकं भवतीति भावः । † समारोपित इति बुद्ध्या मथनानुगम-

प्रायश्चित्ते चेन्न करोति तदा द्वितीयहोमकाशात्प्राक् ज्ञाते मन्य-

जादि कार्यम् । तदूर्ध्वज्ञाने तु पुनराधानादिति † ॥२५॥

* शान्तिः, — इति ३० पुस्तके पाठः ।

† मन्त्रान्तरेण वा, — इति ४० पुस्तके पाठः ।

‡ ‡ चयमंशः ख० घ० पुस्तकयोस्त्वटितः ।

रश्मिरोहणमन्त्रं विनाऽप्येतदेव नैमिचित्तुं भवतीत्याह । .

आरूढोऽपि यथाशास्त्रमवरूढो न शास्त्रतः ।

दतीये होमकाले वा सम्प्राप्ते पुनराहितिः ॥ २७ ॥

आरूढेति । यथाशास्त्रं, शास्त्रमनतिक्रम्येति यथाशास्त्रं मन्त्रः* ।
तेन आरूढः समारोपितोऽपि, यदीति पूर्वोक्तमाह्वयम् । शास्त्रतो-
मन्त्रेण नावरूढः, प्रत्यवरोहणमन्त्रं विना भ्रान्त्याऽन्यमन्त्रेण वाऽव-
रूढोऽपि नावरूढस्तदा दतीयेहोमकालात्प्रागवरोहणमन्त्रपूर्वकं
मन्त्रं कार्यम् । दतीयात् परन्तु पुनराहितिः स्यात् । इदन्तु शा-
स्त्रान्तरविषयम् । कस्यांचिदवरोहणस्थानात्प्रायानात् । .

यदा हेतुपरतया व्याख्येयम् । तद्यथा । आरूढेति । यथा-
शास्त्रं शास्त्रोक्तविधिना शास्त्रोक्तक्रिययेति यावत् । आरूढोऽपि
शास्त्रतः शास्त्रेण सार्वविभक्तिकक्षम् । नावरूढोऽरणिमात्मानं वा
प्राप्तः । अनेनेदं कर्म कर्तव्यमिति नियमविधन्यथाभावात् । विष्-
मानेऽप्यौ यथोक्तः समारोपोधारणं वा कार्यम् । उपशान्तौ तु
भस्मस्पर्शादि प्रायश्चित्तहोमान्तं कार्यम् । अथ मन्यने क्रियमाणे
वेदमिर्न जायेत तत्र किं स्यादत आह । दतीयेति । खरस्त्रान्ध-
सुगमोत्तरं मध्यमानेऽप्यजन्मनीत्यध्याहार्यम् । असमारूढशान्ति-
वदित्युक्तत्वात् दतीये होमकाले सम्प्राप्ते पुनराहितिः पुनराधानं
भवतीति । वा शब्दोऽवधारणे । तदुक्तम् ।

“अग्नावनुगते यद्य होमकालद्वयं प्रजेत् ।

उभयोर्विप्रवासे वा पुनराधानमर्हति” ॥२७॥

प्रागस्तोदयादग्न्यनुगमे लौकिकाग्न्यादिषु होमं मथ्याद्य मन्यनं
कार्यमित्युक्तमधुना तदवधिकचनपूर्वकं पुनराधाननिमित्तमाह ।

यदा तु लौकिकाग्न्यादि निधाय हवनं तदा ।

हुतेऽपि लौकिकाग्न्यादौ मथ्यमानोऽप्यनन्तरम् ॥ २८ ॥

द्वितीयादा तृतीयादा होमकालात्पुरा यदि ।

अग्निर्न जायते तत्र पुनराधानमाचरेत् ॥ २९ ॥

एदेति दाभ्याम् । यदा यस्मिन् काले लौकिकाग्न्यादि निधाय
तदा तस्मिन् काले तस्मिन्नेवाग्नौ हवनं कार्यमिति शेषः । न
तत्तरभाविमपिताग्नौ ।

तु पुनरर्थे । लौकिकाग्न्यादौ हुतेऽपि अनन्तरं होमानन्तरं
मथ्यमानोऽपि अग्निः द्वितीयादा तृतीयादा होमकालात् पुरा
यदि न जायते तत्र पुनराधानमाचरेत् । होमस्तु लौकिकाग्नौ
एक एव । द्वितीयहोमकालात्प्राक् अजने पुनराधानमिति
रामाडारः । शाङ्खयनसूत्रे अथवत्स्यथात्मन्यरथ्योः समिधि नाग्निं
समारोपयत इति । होमस्तु समारोपमथ्यमानविषयो नानुगतम-
थ्यमानविषयइत्युक्तं वृत्तौ ॥ २८ ॥ २९ ॥

लौकिकाग्निनिधानात्प्रागनुत्तरं वा भस्मसर्गादिविग्निष्टाग्न्युत्पत्ति-
रेव पुनराधाननिवर्त्तिकेत्याह ।

जातोऽपि वा विना भस्मस्पर्शं जातजपं विना ।
 प्रायश्चित्तं विना काष्ठं मन्थने चोदितं विना ॥ ३० ॥
 लौकिकः स्यादतो लुप्तादारभ्यावर्त्तयेत् पुनः ।

जातेति । भस्मस्पर्शं विना यस्मिन् गोमयपिण्डे दास्यि वाऽन्यु-
 पग्रमस्तद्भस्मनाऽरण्योः स्पर्शमन्तरेण मन्थनात् प्रथम-द्वितीय-तृतीय-
 होमकालात्प्राक् जातोऽपि लौकिकः स्यादित्युत्तरस्येन लौकिक-
 पदेनावयः प्रत्येकं बोध्यः । यत्रान्युपग्रमस्तद्भस्मनाऽरण्यो संसृष्टेदिति
 वचनात् ।

एवं, जातजपं विना जातोऽपि लौकिकः स्यात् । इदञ्च
 जातजपाभावरूपं पुनराधाननिमित्तं यस्यां ग्राखायां जातेऽप्रौ
 जातजपोविहितोऽस्ति तच्छाखापरम् । एवं जातोऽपि प्रायश्चित्तं
 विना लौकिकः स्यात् । अत्र प्रायश्चित्तशब्देनानुगतप्रायश्चित्तमे-
 वोच्यते । तथाच प्रमादादिना प्रायश्चित्ताकरणेन लौकिको भवति ।

अत्र केचित् । भस्मस्पर्शरूपस्यैवादिष्टप्रायश्चित्तस्य कृतत्वादन्वद-
 नुगतप्रायश्चित्तं न भवति तेनानुगतप्रायश्चित्ताभावेऽपि लौकिकत्वं
 नेत्याहुः । परे तु भस्मस्पर्शाग्निहोत्रप्रकरणपठितत्वेन तत्परत्वा-
 त्तत्रैव भस्मस्पर्शो नान्यत्र । तद्व्यतिरिक्तान्यनुगमे भस्मस्पर्शो न भवति
 किन्वनुगतप्रायश्चित्तमेवेति कर्काः । तदुक्तं रेणुकाचार्यैः ।

“विहारकालादन्वच यदा नर्व्योऽनुगच्छति ।

मथिला नर्व्यमुद्धृत्यानादिष्टं तत्र ह्ययते” ॥ इति ।

मन्थने चोदितं काष्ठं विना प्रमादादिना प्रमथ्यान्तरेण भ्रान्त्या

वा लौकिकारणीभ्यां जातोऽपि लौकिकः स्यात् । एवमधोदित-
पाकादिकमपि पुनराधानप्रयोजकम् ।

“अधोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन च ।

‘लौकिकोऽग्निः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति” ॥

इति धौधायनीयात् । अतो यस्मादग्निविनाशो जात इति हेतो-
र्लुपतात् सुप्तपदार्थाङ्गस्यर्शादिरूपादारभ्य यस्य पदार्थस्य भस्म-
स्यर्शादिलोपो जातस्तमारभ्य पुनरावर्त्तयेत् । यदि स्यर्शो विहितो-
जातजपस्वकृतस्तदा जातजपमारभ्यावृत्तिः, स्यर्शस्य कृतत्वात् । एव-
मूह्यम् ॥ ३० ॥

अकृतस्यर्शादिपदार्थानां कास्तावधिमाह ।

यदि नावर्त्तयेद्ब्रह्मै तादृश्येव जुहोति च ॥ ३१ ॥

ह्यमानेऽपि लुप्येत होमकास्तादृशत्परम् ।

यदीति । प्रमादादास्तथादा यदि नावर्त्तयेत् पुनरावृत्तिं न
कुर्यात्तादृश्येव स्यर्शादिरहिते एव चेत् जुहोति, तदा अष्टमहो-
मकालमभिध्याय लौकिको न भवति । इत ऊर्ध्वं होमकास्तादृ-
शत्परं ह्यमानेऽपि सति लुप्यते* । अग्निनिष्ठः संस्कार इति शेषः ।
लौकिको भवतीति भावः ।

इदमपाकृतम् । अष्टमहोमपर्यन्तं तथाविधेष्वग्नौ कृतानां
कर्मणां फलजनकत्वमप्याहृतं तदुत्तरं तु नैष्कल्यमिति होमाधि-
करणस्य लौकिकत्वात् । तेन सुप्तपदार्थस्य विसर्वाद्या स्मरणोत्तरं
चतुर्षु दिवसेषु मध्ये करणं इत ऊर्ध्वं पुनराधानमेव ॥ ३१ ॥

* लुप्यते, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

जातोऽपि वा विना भस्मस्पर्शं जातजपं विना ।
 प्रायश्चित्तं विना काष्ठं मन्यने चोदितं विना ॥ ३० ॥
 लौकिकः स्यादतो लुप्तादारभ्यावर्त्तयेत् पुनः ।

जातेति । भस्मस्पर्शं विना यस्मिन् गोमयपिण्डे दारुणि वाऽग्न्यु-
 पशमस्तद्भस्मनाऽरण्योः स्पर्शमन्तरेण मन्यनात् प्रथम-द्वितीय-तृतीय-
 होमकालात्प्राक् जातोऽपि लौकिकः स्यादित्युत्तरस्थेन लौकिक-
 पदेनान्वयः प्रत्येकं बोध्यः । यथाग्न्युपशमस्तद्भस्मनाऽरणी संसृजेदिति
 वचनात् ।

एवं, जातजपं विना जातोऽपि लौकिकः स्यात् । इदञ्च
 जातजपाभावरूपं पुनराधाननिमित्तं यथां ग्राखायां जातेऽग्नौ
 जातजपोविहितोऽस्ति तच्छाखापरम् । एवं जातोऽपि प्रायश्चित्तं
 विना लौकिकः स्यात् । अथ प्रायश्चित्तशब्देनातुगतप्रायश्चित्तमे-
 बोध्यते । तथाच प्रमादादिना प्रायश्चित्ताकरणेन लौकिको भवति ।

अथ केचित् । भस्मस्पर्शरूपस्यैवादिष्टप्रायश्चित्तस्य कृतत्वादन्यद-
 तुगतप्रायश्चित्तं न भवति तेनातुगतप्रायश्चित्ताभावेऽपि लौकिकत्वं
 नेत्याहुः । परे तु भस्मस्पर्शस्याग्निहोत्रप्रकरणपठितत्वेन तत्परत्वा-
 त्तत्रैव भस्मस्पर्शो नान्यथ । तद्भूतिरिक्ताम्यतुगते भस्मस्पर्शो न भवति
 किन्त्वतुगतप्रायश्चित्तमेवेति कर्काः । तदुक्तं रेणुकाचार्यैः ।

“विहारकालादन्यत्र यदा नर्योऽनुगच्छति ।

अथिवा नर्यमुद्धृत्यानादिष्टं तत्र ह्यते” ॥ इति ।

मन्यने चोदितं काष्ठं विना प्रमादादिना प्रमथ्यान्तरेण भ्रान्त्या

वा लौकिकारणीभ्यां जातोऽपि लौकिकः स्यात् । एवमचोदित-
पाकादिकमपि पुनराधानप्रयोजकम् ।

“अचोदितेन पाकेन छतेनोद्धरणेन च ।

‘लौकिकोऽपि च विज्ञेयः पुनराधानमर्हति” ॥

इति बौधायनीयात् । अतो यस्मादग्निविनाशो जात इति हेतो-
र्लुप्तात् सुप्तपदार्थाद्गन्धस्यर्गादिरूपादारभ्य पक्ष पदार्थस्य भस्म-
स्यर्गादिलोपो जातस्तमारभ्य पुनरावर्त्तयेत् । यदि स्यर्गो विहितो-
जातजपस्त्वहतस्तदा जातजपमारभ्यावृत्तिः, स्यर्गस्य कृतत्वात् । एव-
मूह्यम् ॥ ३० ॥

अहतस्यर्गादिपदार्थानां काष्ठावधिमाह ।

यदि नावर्तयेद्ब्रह्मै तादृश्येव जुहोति च ॥ ३१ ॥

ह्ययमानेऽपि लुप्येत होमकाष्ठाष्टकात्परम् ।

यदीति । प्रमादादात्मन्यादा यदि नावर्तयेत् पुनरावृत्तिं न
सुप्तान्तादृशेव स्यर्गादिरहिते एव वेत् जुहोति, तदा अष्टमहो-
मकाष्ठमभित्याप्य लौकिको न भवति । इत ऊर्ध्वं होमकाष्ठाष्ट-
कात्परं ह्ययमानेऽपि इति लुप्यते* । अग्निनिष्ठः संस्कार इति श्रेयः ।
लौकिको भवतीति भावः ।

इदमवाकृतम् । अष्टमहोमपर्यन्तं तथाविधेऽप्यग्नौ कृतानां
कर्मणां फलजनकत्वमव्याहृतं तदुत्तरं तु नैष्कल्यमिति होमाधि-
करणस्य लौकिकत्वात् । तेन सुप्तपदार्थस्य विस्तृत्या स्मरणोत्तरं
चतुर्षु दिवसेषु मध्ये करणं इत ऊर्ध्वं पुनराधानमेव ॥ ३१ ॥

* लुप्यते, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

भस्मस्पर्शश्च पुनराधाननिमित्तानित्यतां मतान्तरकथनेनाह ।

भस्मस्पर्शं विनाऽप्येके लौकिकत्वं न मन्वते ॥ ३२ ॥

होमाष्टकाऽधिके सुप्ते घृतोऽप्यग्निर्विनश्यति ।

ततोऽल्पहोमलोपेऽपि यद्युदायेद्विनश्यति ॥ ३३ ॥

आधानपुनराधाने विकल्पेनाच चोदिते ।

मस्तेति । एके, आचार्याभस्मस्पर्शं विनाऽपि लौकिकत्वं न मन्वते । अर्थादग्नेः । क्रियालोपनिमित्ते पुनराधेयं भवतीत्याह । होमेति चार्द्धेन । घृतोऽपि ज्वलमानोऽप्यग्निर्होमामष्टकं तस्मादधिके होमे सुप्ते सति विनश्यति नष्टसंस्कारो भवति । ततो-होमाष्टकादल्पहोमलोपेऽपि यदि उदायेदनुगमप्राप्नुयात् तर्हि विनश्यति । द्वित्रिचतुर्होमलोपेऽपि नष्टो भवति । विद्यमाने तु होमाष्टकपर्यन्तं नाग्नेः, तदुत्तरं नाग्नेरिति भावः ।

अचास्मिन् निमित्ते आधानपुनराधाने । आधानशब्देन पुनराधेयमुच्यते तत्राप्यग्न्युत्पादकत्वेनाधानपदस्य भागव्यवहारात् । विकल्पेन चोदिते । आधेयं पुनराधानं वा भवतीति भावः ॥

३२॥२३॥

अथ लौगाक्षिमतमाह ।

सुप्ते होमदये प्राह लौगाक्षिरनिलाहितिम् ॥ ३४ ॥

ज्वलत्स्वग्निपु कर्तव्या तन्तुमच्येव केवला ।

लौगाक्षिप्रामा अग्निर्होमदये सुप्ते सति पुनराहितिं पुन-

राधानं प्राह । तृषा चैतन्मतेनाग्निष्वसत्सु होमद्वयलोपे पुनरा-
धानमेव भवति । तथाचोक्तं ऋगुषा ।

“होमद्वयात्यये दर्शपूर्णमासात्यये तथा ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति मार्गवशासनमिति” ॥

विद्यमानेष्वग्निषु तु पुनराधानं नेत्याह । व्यलत्स्विति । अग्निषु
व्यलत्सु विद्यमानेषु केवला एकहविष्का तन्तुमत्येव तन्तुमतीष्टिरेव
कर्तव्या । होमाष्टकलोपे ततोऽधिकलोपेऽपि पुनराधानं नेति *
पूर्वस्माद्देदः) यदा केवलां तन्तुमतीष्टिं कृत्वाऽऽपस्विष्टत्तौ अतिक्रान्त
होमान् कृत्वैव होमाः कार्या इति केवलशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

इदमापदिपथकमित्याह ।

आपद्यमिषु दीप्यत्सु मासाहं चेन्न ह्ययते ॥ ३५ ॥

सर्वहोमानतिक्रान्तान् पक्षान्ते पक्षहोमवत् ।

समस्य जुहुयात्पश्चादिष्टिस्तन्तुमती भवेत् ॥ ३६ ॥

न तत्र पुनराधेयमिति कौपीतकी श्रुतिः ।

आपदीति । आपदि राष्ट्रभ्रंशादिविपत्तौ अग्निषु दीप्यत्सु
विद्यमानेषु सत्सु मासाहं पक्षपर्यन्तं न ह्ययते होमो न क्रियते
चेत्, अतिक्रान्तान् सर्वहोमान् दिनसंख्यात † सायं प्रातर्होमान्
पक्षहोमवत् समस्य समासं कृत्वा जुहुयात् । पश्चादनन्तरं तन्तु-
मतीसंज्ञका इष्टिः प्रायश्चित्तं भवेत् । तत्र पुनराधानं पुनराधेयं

* विकल्पेन नेति, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† 'दिनसंख्यात', - इति क० पुस्तके पाठः ।

वा विकल्पेनोक्तं न भवेदिति कौषीतिकी श्रुतिव्राह्मणम् । पक्ष-
होमवदित्युपलक्षणम् । तेन पचन्यूनहोमलोपेऽपि तावद्दिनमद्वात-
होमान् कृत्वा तन्तुमतीष्टिः ।

अवातिक्रान्तहोमकरणमिति लौगाचिमंताद्भेदः । स्वकाला-
दुत्तरोगौण इत्युक्तैर्गौणोऽप्यवेदुगो भवेदित्युक्तेश्च होमकरणं युक्तम् ॥
३५ ॥ ३६ ॥

आपदि पचादूर्ध्वमपि होमलोपे नाग्निनाश इति मतान्तरेणाह
षड्भिः ।

वत्सरं वत्सराहं वा होमलोपे मतान्तरात् ॥ ३७ ॥
आपत्काले न नश्यन्ति दीप्यन्ते चेदुताशनाः ।

वत्सरं वत्सरपर्यन्तमित्यर्थः । कास्माध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति
द्वितीया । वेत्ययवा । वत्सराहं वर्षस्थाहं षण्मासपर्यन्तम् । आपत्काले
दुर्भिक्षादिना महापदि होमलोपे षति ऊताशनाद्येदीप्यन्ते अशु-
गताः कदाचिदपि न भविष्यन्ति, तर्हि न नश्यन्ति पुनराधानं
नेत्यर्थः । षड्वचनमन्तरागर्भिणीन्यायेन बोध्यम् । नित्यधारित्व-
पदाभिप्रायेण वा । यद्यनुगमनं समारोपो वा तदा पुनराधान-
मिति पूर्वाक्तं श्रेयम् । समारूढाग्नेरप्येकाहाद्यग्निहोचानारम्भे तन्तु-
मतीं कृत्वा प्रतिहोमं मनस्रतीं च प्रायश्चित्तमित्युक्तं प्रायश्चित्त-
प्रदीपे ॥ ३७ ॥

वत्सराहं नरमापचिष्टौ अतिक्रान्तहोमान् कृत्वा पञ्चद्वि-
ष्कोष्टिः कार्यत्याह ।

पञ्च कार्याः पुरोडाशा होमे लुप्तेऽर्द्धवत्सरम् ।
 पथिकत् प्रथमोज्ञेयः पावकः शुचिरेव च ॥ ३८ ॥
 व्रतपतिस्तन्तुमांश्याग्नेर्देवतायाः गुणाः क्रमात् ।
 सप्त कुर्यात् पुरोडाशान् होमे लुप्ते तु वत्सरम् ॥ ३९ ॥
 यवमानः पावकश्च शुचिः पथिकदित्यपि ।
 वैश्वानरो व्रतपतिस्तन्तुमानिति सप्तभिः ॥ ४० ॥
 विशेषितोऽग्निरेव स्याद्देवताऽच यथाक्रमम् ।

पञ्चेति । अर्द्धवत्सरं, वत्सरस्यार्द्धमित्यर्द्धवत्सरं, होमे लुप्ते सति ।
 एकवचनं सामान्याभिप्रायेण । पञ्च पुरोडाशाः, कार्याः । तानाह ।
 प्रथमः पथिकत् ज्ञेयः, द्वितीयः पावकः, तृतीयः शुचिरेव चेत्यपरः,
 चतुर्थो व्रतपतिः, पञ्चमस्तन्तुमान् । एते पथिकदादयोऽग्नेर्देवतायाः
 क्रमात् गुणा विशेषणानि भवन्ति । तथाचाग्निः पथिकदेवो, ऽग्निः
 पावको, ऽग्निः शुचिः, रग्निर्व्रतपतिः, रग्निस्तन्तुमान् क्रमेण देवता
 भवन्ति । द्रव्यदेवतासङ्गणद्वयाभौविधीयते । स चैकतन्त्रेण प्रथक्
 तन्त्रेण वा भवति । वत्सरं होमे लुप्ते सति तु सप्तसङ्ख्याकान्
 पुरोडाशान् कुर्यात् । सप्तसङ्ख्याकेवेष्टिः । यवमानेष्ट्यादिसप्त वा
 प्रायश्चित्तेष्टीः कुर्यात् । अत्र यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य सप्तभिर्विशे-
 षितो विशिष्टोऽग्निरेव देवता स्यात् । तत्र यवमान एकोगुणः,
 पावको द्वितीय इत्यादयः सप्त गुणाः, तद्विशिष्टः । अग्निः यवमान-
 एकः अग्निः पावको द्वितीयोऽग्निः शुचिस्तृतीयोऽग्निः पथिकस्तु-
 र्चोऽग्निर्वैश्वानरः पञ्चमोऽग्निर्व्रतपतिः षष्ठोऽग्निस्तन्तुमान् सप्तम इति

देवता भवन्ति । अथ पवादूर्ध्वमपि होमलोपे नाधानमिति
कौषीतकमताद्भेदः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ४० ॥

घोरापद्विषयमाह ।

एकारम्भपराङ्मान्तविच्छेदेष्टविशेषतः ॥ ४१ ॥

मनस्वतीं व्रतयुतां नाधानमनले सति ।

एकेति । अर्थाङ्गोमानामेकारम्भपराङ्मान्तविच्छेदेऽप्येकहोम-
लोपमारभ्य पराङ्गसंख्यानाहोमलोपेषु । अथ पराङ्गपदमनेकवाच-
कत्वे भाक्तम् । यावज्जीवनिमित्तस्य तत्कालमध्यपातित्वाच्चकार्या-
नुपपत्तेः^(१) । दृष्टञ्चेत् सहस्रसंवत्सरं सत्रमुपाधीरन्नित्यत्र । अनले
सति, खरे विद्यमाने अरण्योर्वा समारोपिते, आधानं पुनराधानं
नेति । अथ यत्र यथाधानपदं तत् मुख्यार्चान्वयानुपपत्तेः पुनरा-
धानं लक्षयति । किन्तु अविशेषतः व्रतयुतां व्रातपत्येष्टिषड्विंशतिं
मनस्वतीं तत्सन्निकामाङ्गतिं जुहुयादिति श्रेयः । तेन एकहोम-
लोपे यावज्जीवहोमलोपे च नाधानं व्रातपत्येष्टिमनस्वतीहोम-
रूपं प्रायश्चित्तं घोरापदिनिवृत्तौकार्यमित्युक्तं भवति ॥ ४१ ॥

द्वयमापत्सु घोरासु मिलितासूपयोश्च्यते ॥ ४२ ॥

द्वादशाहुतिविच्छेदे * कुर्वन्त्यन्ये मनस्वतीम् ।

* द्वादशाहुतिविच्छेदे, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

(१) यावज्जीवं खल्वभिहोत्रादिकं कर्तव्यतया घोद्यते । जीवनकालस्य
व्रतार्थैर्विषय इत्युक्तलक्षणः । एवञ्च पराङ्गसंख्यकहोम एव जीवन-
काले न सम्भवति कुतस्तलोप सम्भवः । एवञ्चानायथा पराङ्गपद-
मनेकबोधकमिति भावः ।

* मनोज्योतिर्जुषतामाज्यं मे विच्छिन्नं यज्ञं समिमं
दधातु । या इष्टा उपसो या अनिष्टास्ताः सन्तनोमि
मनसा घृतेन स्वाहा । इति ।

इयमिति । इयं प्रतघुता मनसती घोरासु दुर्घटासु आपस्तु
मिक्षितासु एककालं प्राप्तासु उपयोक्तव्या, नान्यथा । पथोपसवे-
ऽटर्था होमद्रव्याद्यभावे शरीरापाटवे च प्रसक्तौ । मतान्तरमाह ।
अन्ये आचार्या दादशाङ्कतिविच्छेदे मनसतीं कुर्वन्ति । तदूर्ध्व-
माधानमेव भवति । इदं स्वल्पापद्वियमिति मिश्राः । मनसती
मन्त्रपाठमाह । मनोज्योतिरिति ॥ ४२ ॥

निमित्तान्तरमाह ।

नाशदाहावरण्योश्चेदग्निं यत्नेन पालयेत् ॥ ४३ ॥
अन्यारण्योर्यावदेव नारोष्य मथितः पुनः ।
उदाने पुनराधानं छन्दोगपरिशिष्टतः ॥ ४४ ॥

नाशेति । अरण्योश्चेन्नाशदाहौ सः । नाश उपघातः । दाहः
प्रसिद्धः । तदा तावत्कालपर्यन्तं अग्निं यत्नेन पालयेत् । यावदेव
अन्यारण्योरारोष्य पुनर्न मथितः । तत्पूर्वमुदाते । अमुगते सति
पुनराधानं छन्दोगपरिशिष्टतः भवतीति शेषः ॥ ४२ ॥

अधिकरणप्रसङ्गादाह ।

* यत्र मनसतीपाठाभ्यादृशा । तदयथा । इत्यधिकं म० पुस्तके । उ०
पुस्तके मनोज्योतिः, - इत्येतावन्मात्रं वर्तते । पुस्तकान्तरेषु नास्त्ययं मन्त्रः ।

† इत्येव पाठा सर्वत्र ।

आत्मारोपे शरीरस्य नाग्ने नश्यति पावकः ।
 शवदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणः पाणिरस्ति चेत् ॥ ४५ ॥
 लोकाग्रौ स्थापयित्वाऽस्य पाणिं पुत्रोज्ज्वेदयजुः ।
 उपावरोह जातेति तूष्णीमग्निं नयेत्ततः ॥ ४६ ॥
 द्वादशोपात्तेनाज्येन तूष्णीकं जुहुयात् सुचा ।
 हस्तस्यातः प्रपद्येत प्रेतेऽमात्या इतिक्रियाः ॥ ४७ ॥
 सकले कुण्डपे लब्धेऽप्येव एव विधिर्भवेत् ।
 अग्नावरण्योरारूढे प्रमीयेत पतिर्यदि ॥ ४८ ॥
 प्रेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाऽग्निं जप्त्वा चोपावरोहणम् ।
 घृतञ्च द्वादशोपात्तं तूष्णीं हुत्वा शवक्रियाम् ॥ ४९ ॥

उपावरोह जातवेद इमं प्रेतं स्वर्गाय लोकाय नय
 प्रजानन् । आयुः प्रजाः रयिमस्मासु धेहि प्रेताहु-
 तीश्वास्य जुपस्व स्वाहा । इत्युपावरोहणमन्त्रपाठः ।

आत्मेति । आत्मारोपे शरीरस्य नाग्ने सति पावकः नश्यति ।
 नारणीनाग्ने । अथ शरीरनाशब्देन शवास्त्राभ उच्यते । स च
 व्याघ्रादिमच्छेन जलप्रवाहादिना वा भवति । तत्र व्याघ्रादिना,
 शवदेहे शवरूपं देहं* तस्मिन् विनष्टेऽपि चेत् दक्षिणः पाणिरस्ति,
 तदा न नाग्नेः । तत्र किं स्यादत आह । लोकेति । अस्य शवस्य
 पाणिं लोकाग्रौ स्थापयित्वा पुत्रः पुत्रादिरुपावरोहजातेति यजु-
 ज्वेत् । ततस्तूष्णीमग्निं नयेत् । यस्यां शाखायां अग्निानं प्रति नयते

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र ।

मन्त्राग्रानं तन्मा भृदित्यभिप्रायपरं, त्वष्ठीं पदम् । ततः पिबभूमौ
 तस्मिन्नेवाग्नौ दादग्नोपात्तेन दादग्वारं गृहीतेनान्येन सुचा त्वष्ठीकं
 जुहुयात् । प्राकृतमन्त्रनिषेधार्थं त्वष्ठीकं पदम् । अतः परं अमात्या
 यष्टृपुरुषाः सुचादयः प्रेते इतिक्रियाः पाचविन्यासादयः, ताः
 सर्वाः इत्यस्य कुर्युः । यदि सकले कुण्डे शवे लब्धे* तत्रापि एषएव
 विधिर्भवेत् नाग्निनाशः । इत्यस्य शवस्य चास्त्रामे ॥ अर्घ्यां प्रेता-
 धानपूर्वकोदाहः । तेषामथस्त्रामे तत्पूर्वकः पर्यग्रदाहः । आत्म-
 शमारोपणविषयमेतत् । प्रसङ्गादरक्षिषमारोपविषयमाह । अग्ना-
 विति । अरण्योरग्नावाकृते यदि प्रतिर्दिशेत्, प्रेतं स्पृष्ट्वा उपावरोहणं
 यजुर्जक्षाग्निं मयिना तस्मिन्नेवाग्नौ दादग्नोपात्तं हतं त्वष्ठीं कृत्वा शव-
 क्रियाः कुर्युरिति शेषः । उद्वमज्ञप्रथमं मन्त्रपाठमाह । उपावरो-
 हेति ॥ ४ ४ ॥ ४ ५ ॥ ४ ६ ॥ ४ ७ ॥ ४ ८ ॥ ४ ९ ॥

विच्छिन्नान्यादिविषयमाह ।

विच्छिन्नवह्निमुत्सृष्टपावकं विधुरानलम् ।

आहिताग्निं मृतं दग्धुं चेताग्न्युत्पत्तिसिद्धये ॥ ५० ॥

भरद्वाजादयः प्राहुः प्रेताधानविधिं पृथक् ।

विच्छिन्नवह्निं विच्छिन्नाग्निं उत्सृष्टपावकं उत्सृष्टाग्निं विधुरा-
 नलं विधुराग्निम् । एतादृशं मृतमाहिताग्निं दग्धुं चेताग्न्युत्प-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यदि सकलः कुण्डपः शवो लब्धः,— इति तु
 भवितुमुचितम् ।

† प्रेता, — इति छ० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

त्तिषिद्धये प्रेताधानविधिं पृथक् स्वतन्त्रं प्रेताधानमेव भारद्वाजादयः
प्राङ् ॥५०॥

तमेवाह ।

प्राचीनावीतिवानुद्धृत्यावोक्ष्यायतनान्यथ ॥ ५१ ॥

प्रेतं स्वाम्यालये क्षिप्त्वा पश्चिमाग्न्यालयेऽरणी ।

सन्निधायानलं मन्येद्यस्येति यजुषा ततः ॥ ५२ ॥

यस्याग्नयो जुहुतोमांसकामाः सङ्कल्पयन्ते यज-
मानमांसम् । जानन्तु ते हविषे सादिताय स्वर्गं,
लोकमिमं प्रेतं नयन्तु । इति मन्त्रः ।

अर्थात् पुत्रादि प्रेताधानविधिं करिष्ये इति कङ्कस्य प्राची-
नावीतिवान् भूत्वा अपि आद्यतनानि उद्धृत्यावोक्ष्य यजमानस्थाने
प्रेतं स्थाप्य, पश्चिमाग्न्यालये गार्हपत्यागारे अरणी सन्निधाय यस्येति
यजुषाऽनलं मन्येत् मन्यममन्त्रस्यैकविधत्वात्* पाठमाह । यस्येति ।
॥५१॥५२॥

प्रणीय पावकं तूष्णीं द्वादशोपात्तसर्पिषा ।

तूष्णीं हुत्वा ततः कुर्युः प्रेतेऽमात्या इतिक्रियाम् ॥५३॥

ततः पावकं प्रणीय आहवनीयस्थाने निधाय तूष्णीं द्वादश-
वारं गृहीतेनाग्रेण तूष्णीमेवाहवनीये ऊत्वा ततोऽमात्याः पुत्रा-
दयः प्रेते इतिक्रियां कुर्युः ॥५३॥

* इत्यमेव पाठो सर्वत्र । मम तु, मन्त्रममन्त्रस्थानेकविधत्वात्, — इति
पाठो प्रतिभाति ।

अथारण्योरण्यभावे विधिमाह ।

नष्टेष्वग्निध्वजारस्थोर्नाशे स्वामी स्त्रियेत चेत् ।

आहरेदरखिद्वन्द्वमाधानोक्तविधानतः ॥ ५४ ॥

तद्देवाभिमन्व्याथ तन्मन्त्राभ्यां विनिष्टपेत्* ।

निर्मग्ये पावके यद्वैपासनार्थं† तदस्ति चेत् ॥ ५५ ॥

ततोऽग्निशून्यप्रेतोक्तमन्थनादि प्रपद्यते ।

यत्तु यस्याग्रयो जुहुत्यादिमन्त्रकर्मैरितम् ॥ ५६ ॥

* नष्टेष्विति । अग्निषु नष्टेषु अरण्योर्नाशे च सति यदि स्वामी-
स्त्रियेत, तदा पुत्रादिराधानोक्तविधानेन यथोक्तवृत्तमरण्यद्वन्द्व-
माहरेत् । तद्देव वक्ष्यमाणनूतनारणिसिद्धीकारविधिवदेव । तन्म-
न्त्राभ्यां वक्ष्यमाणनूतनारणिसिद्धीकारविधुक्ताभ्यां निर्मग्ये लौकि-
कारणिमन्थनीत्यग्ने पावके लौकिकेऽग्नौ विनिष्टपेत् प्रतपेत् ।
तदरणीद्वयं औपासनाय औपासने इत्यर्थः । प्रतपेत् । चेन्नदस्ति ।
सर्वाधानिनस्तु निर्मग्याग्नौ । ततश्चाथोरण्योरग्निशून्यप्रेतोक्तमन्थना-
दि, अग्निशून्यानि यानि आहिताग्निप्रेतानि विश्विन्नोत्सृष्टविधु-
राहिताग्निप्रेतानीत्यर्थः । तेषु उक्तं मन्थनादि ईरितं पूर्वोक्तं
पक्षत्सर्वं प्रपद्यते प्राप्नोति । मन्थनं विभिन्नष्टि । यथेति । यस्या-
ग्रयो जुहुत्यादिमन्त्रो यस्मिन् तथाभूतं, स्वार्थकम् । प्रपद्वादिदं
विधिद्वयं भरद्वाजप्रोक्तमेव मूलकृतोक्तम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

* विनिष्टपेत्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† पासनार्थे, - इति क० ख० घ० ङ० पुस्तकेषु पाठः ।

अथानेकपुनराधाननिमित्तानुगतधर्मचक्रान्तर्भूतोपेचारूपनिमित्तं
वक्रुमारभते ।

भार्यायां प्रोपितयाञ्चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा ।
तत्र स्यात्पुनराधेयमन्ये प्राहुरिद्वान्यथा ॥ ५७ ॥

भार्यायामित्यादिना । सा चोपेचा च प्रवासादि इति पूर्वा-
क्तलक्षणा । आदिपदान् पत्नीसीमाद्यतिक्रमणादि । भार्यायां पत्न्यां
प्रोपितायां, प्रकर्षेणोपिता प्रोपिता तस्यां, महत्सीमामतीत्यान-
तीत्यवाऽन्यथाप्रिग्राह्यातो गतायाभर्कयेदुदेति वाऽस्तमेति चेत्, तत्र
तस्मिन्निति पुनराधेयं भवति । अन्ये आचार्या इह एतादृक्पक्षे
अन्यथा प्राहुः । * अथ सीमाशब्देन गृहसीमा युक्ता । तदुक्तं छन्दो-
गपरिशिष्टे ।

“विहारकाले यदि कार्यसोभात्-
पत्नी तु सीमानमतीत्य गच्छेत् ।
निःसंगथोऽग्निं खलु नाशमेति
गृहस्य सीमाऽथ विवक्षितोऽर्थः” ॥ *

एकभार्यकविषयमिदमिति वदन्ति । तदुक्तं यज्ञपाश्चादौ ।

“पत्न्याः प्रवासविषये पुनराधिरुदाहता ।
वाप्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तेरेकभार्यस्य सेव्यते” इति ।

तत्र प्रवासोनाम ।

यदि सीमामतिक्रम्य रात्रौ तत्रैव वस्यति ।

* * प्रतश्चिदान्तर्गत पाठ उ० पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति ।

‘अष्टहस्य प्रुथाणं यत् प्रवाम उच्यते बुधैः’ ।

अत्र भीमाशब्देन दृष्टपामसौमोच्यते । तेनाग्निगृहं विशाय स्वपामेऽन्यपामे वा राशौ वासः प्रवासः । राशिपदमुदयास्तमय-
काक्षोपप्लवकम् । मूलैकवाक्यताऽनुरोधात् ।

‘यत्तु नारायणेनोक्तम् घामात्खाग्रिममन्वितात् ।

सौमामतीत्य चेद्राशौ वासः प्रवसनं स्यतम् ॥

एकाकिनी यदा पक्षी कदाचिद् घाममागजेत् ।

सौमकालेऽभिसम्प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥

अथ तत्रैव निवसेत् घामं दत्त्वा प्रमादतः ।

लौकिकाग्निः च विशेष्यः इत्येषा नैगमी ‘युतिः’ । इति
वचनाद् घामान्तरे राशौ वासः प्रवासः । तेन स्वपामे पख्याः
राशौ वासे न दोषः । अत्रापि राशिपदमुदयास्तमयोपप्लवकम् ।
अन्यथा सायंहोमानन्तरं गमने उदयात् प्राक् परावृत्तौ पुनरा-
धानप्रसङ्गः स्यात् । राशिवाससद्भावात् । अपिच राश्यर्वासयोर्-
विशेषात् । यद्देवमिश्रादिग्रन्थे ।

‘घामान्तरे नगर्या वा पख्या वाऽन्यत्र वा क्वचित् ।

सौमामतीत्य चेद्राशौ वासः प्रवसनं स्यतमिति’ ॥

तत् पूर्वोक्तप्रवासलक्षणवाक्यैकवाक्यतया व्याख्येयम् । तादृगस्यै-
वार्थस्योपलब्धेर्न लक्षणांतरमिति । ननु

‘प्रवसेद्भुनक्षन्त्ये न तीर्थाथ कदाचन’ ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बोधायनेन च” इति ॥

बोधायनीयाद्भुनार्जनस्य प्रवेशप्रयोजकत्वात्पख्यास्तु तद्भावात्

कथं तत्प्रसक्तिः । अथ एवाधनाः स्युता इति स्युतेयेति चेन्न ।
अस्ति शाखा अपि धनवत्ता । सम्भाव्यते च तदतान्धनममृद्भिर्लोकैः ।
स्त्रीधनानि पडिति स्युतेः । किञ्च भवति हि पितृमातृभ्रातृपुत्र-
दर्शनेन धनोपसृत्विः ।

“दत्तं स्वसृदुद्धिद्वभ्यामनन्तफलदग्भावेत्” ।

इति दानखण्डे दत्तोक्तेः । दीयते च दूरादागताभ्यः स्वसृप्रभृ-
तिभ्यो वास प्रभृतिः । यत्त्वधना इत्युक्तं, तदस्वातन्त्र्यपरतया व्याख्ये-
यम् । अतएव न कुर्युरग्न्युपस्थानमिति वक्ष्यते । एवञ्चोपस्थिते
यजमानवत्पत्न्या अपि प्रवासे यदि करोति तदाऽनेन भार्यायां प्रोषि-
तायामिति वाक्येन च निषिध्यते । अतो वज्रभार्यकैकभार्यस्य वा
पत्न्याः प्रवासे पुनराधेयमेवेति मूलकाराः । इदमेकभार्यकविषयं
न तु वज्रभार्यकविषयमित्यन्ये । तत्र स्यात् पुनराधानमिति कुंभ-
चित्पाठः । युक्त एवायम् ॥५६॥

अनेकपत्नीकैकपत्नीकस्य वा नियतपत्नीप्रवासे स्त्रीकस्य पुन-
राधेयस्य मतान्तरेण पत्नीनियममाह ।

ज्येष्ठा चेद्ग्निसंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारुचि ।

यजमानेन सहिता यदा ता एव केवलाः ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठा पत्नी अग्निबंधुक्ता चेत्, बंधुक्ताशब्दः सामीप्यव-
चनः । मुख्यार्थासम्भवात् । अन्याः कनिष्ठाः यथारुचि, क्रिया-
विशेषणमिदम् । यथेच्छं, उदयास्तमयकालपर्यन्तमपि गच्छन्ति ।
दोषाभावज्ञापनार्थं सट् । गच्छन्त्यन्या इति लोडन्तोऽपि क्वचित्पाठः ।

‘ वज्रभार्यस्य ज्येष्ठा चेत् प्रवसेत् पुनरादिति रिति ।

वाक्यान्तरात् । कौटुम्बिकोऽन्याः । यजमानेन भर्ता सदिताः । यदा, नेवला यजमानरक्षितास्ता एव यत्रीयस्य एव यथाकामं गच्छन्तु । तेन ज्येष्ठासन्निधाने भर्तुः सन्निधाने सत्यप्यसति वा इतरासां प्रवासोनिमित्तं न भवतीति भावः । अत्र ज्येष्ठाप्रवास एव पुनराधाननिमित्तमिति पूर्वसाङ्गदेः ॥५८॥

कदाचित् कनिष्ठासहस्रप्रवासयष्टुः कतिचिन्नियमान् प्रसङ्गादाह ।

प्रोषितः स्यादधः शायी षतुपायी त्वमैथुनम् ।

वदन् वीधायनस्त्वेवमेका चेदग्निस्त्रिधौ ॥ ५९ ॥

इतरासां यथाकामं प्रवासमनुमन्यते ।

इत्युक्तं भवभाष्येऽपि तातश्चोक्तेषूपीरितम् ॥ ६० ॥

प्रोषित इति । प्रोषितः पत्नीनक्षितकृतप्रशसः अधः शायी स्यात् । अधःशब्देनाग्निस्थानास्त्रीचतसुच्यते । खट्वाब्जुदासार्थं, न त्वास्तरणनिषेधार्थम् । षतुपायी स्यात् । षतौ यीयतेऽसौ षतुपायी षतुजायोपयायी स्यात् । तु यस्मादमैथुनम् । मैथुननिषेधः प्रोक्त इति शेषः । यदा, षतुगमनं अमैथुनं प्रोक्तमिति । वक्तं चर्तुगमनस्थामैथुनसन्धानधर्मेषु भौग्युधिष्ठिरसंवादे । अधुना ज्येष्ठाया अपि प्रवासे वीधायनमतेन दोषाभावमाह । वदन्निति । वीधायनम्, एका कनिष्ठा ज्येष्ठा वा अग्निस्त्रिधौ चेद्विद्यते, एवं वदन्

इतराणां अन्यासां यथाकामं यथावृत्तिं प्रवासं त्रुतुमन्यते । अतएव
ज्येष्ठाप्रवासेऽपि न पुनराधानमिति देवग्रन्थे सङ्ग-हवचनम् ।

“ज्येष्ठा चेद्वज्रभार्यस्य ह्यतिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमत्रैवे दृच्छन्ति न तु सूरयः” ॥

इति सङ्गच्छते । ज्येष्ठाप्रवासेऽपि दोषाभावस्य प्राग्लक्ष्यं सूरि-
पदादिज्ञायते । न तु भौतमः,—इति मिश्रग्रन्थेऽतवैकल्पिकपाठस-
माश्रयणे ज्येष्ठाप्रवासे पुनराधानं-श्चासवेति विकल्पः । तथाच वज्र-
भार्यस्यान्यतरपत्नीसन्निधाने पुनराधानमेति पूर्वस्माद्भेदः । एतदेव
वज्रवादिष्वप्याह द्रढयति । इत्युक्तमिति । भवभाष्यसञ्ज्ञके ग्रन्थेऽपि
इति अनेनैव प्रकारेण उक्तम् । तथा तातस्योक्त्वपि कारिकास्यपि
इरितं उक्तमिति ॥ ५८ ॥ ६० ॥

अधुनैकभार्यस्यानेकभार्यस्य वा स्वामिनोऽग्निनिष्ठसन्निधाने सर्वस्यैव
पुनराधानं नेत्यपरमतेनाह ।

एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोचसमीपतः ।

पतिस्तिष्ठति चेदग्निनाशोनेत्यपरे विदुः ॥ ६१ ॥

एकस्यामिति । एकस्यामपि ज्येष्ठकनिष्ठान्यतरपत्न्यामपि अग्नि-
होचसमीपतः समीपे इत्यर्थः । अतिष्ठन्त्यामविद्यमानायां सत्यां,
पतिः स्वामी चेत्तिष्ठति विद्यते । अग्निहोचसमीपत इत्यनुषङ्ग्यते ।
चेत्, नाग्नोऽग्निनिष्ठसंस्कारनाग्नोनेत्यपरे अत्रार्थाविदुरिति । तत्र

* इतिचिदान्तर्गतः पाठो उ० पुस्तके अष्टः ।

सुदृढतरामाप्यारम्भपर्यालोचनयाऽनेकमार्यसौकमार्यस्य वा प्रवा-
 मो भवति । तत्रैव पूर्वं पूर्वपक्षीकृत्य पञ्चास्तुत्यासामितं वा-
 धित्वाऽङ्गत्वमापाद्य तत्प्रथमार्थनाय पुंस्त्वविशिष्टचोदनाऽभिधानपू-
 र्विका कल्पान्तरोक्तिः प्रदर्शिता । तदर्थमेव दागारथिभोग्नादिमह-
 त्तमानामाचारं दर्शयित्वा जेमिनिस्तुत्यासोपसंहृतम् । तस्मात् सि-
 द्धमभावेऽपि पत्या न कर्माणोनिवृत्तिरिति । एवमेव मीमांसक-
 शिरोमणिनीलण्डादिभिरपि 'कर्माण्यफलेच्छावत्पत्यास्तुत्याधिका-
 रोऽन्यथापाञ्चान्यग्रीहियवपत्यादिवदङ्गत्वमुक्तम् * । सर्वामामसन्नि-
 धानेऽपि न पुनराधानमिति बौधायनमतात् पूर्वमतादपि च भेदः ॥
 ६१ ॥

एवं स्त्रामिपत्योरन्यतरसन्निधाने मतभेदेर्दीपाभावमुक्त्वाऽधुनो-
 भयांसन्निधाने मतभेदेनाह † ।

सन्ध्यावदन्यदाऽप्यग्नीन् हित्वा चेदस्यती गतौ ।
 ग्रामान्तं वाऽथ सीमान्तं तत्रैकेऽग्निशमं विदुः ॥ ६२ ॥
 अन्ये ग्रामान्तवसनात् ‡ न त्वतिक्रममावतः ।
 सीम्नि त्वतिक्रमादेव केवलाद्गाशमं व्रुवन् ॥ ६३ ॥
 यदोभावप्यतिक्रम्य सीमां प्रत्यागतौ पुनः ।
 उद्यास्तमयात्पूर्वं न नाशोऽवेति केचन ॥ ६४ ॥

* अथ, आङ्गपर्युत्थे, - इत्यधिकः पाठः ख० घ० पुस्तकयोः ।

† मतभेदानाह, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ ग्रामान्तरं गत्वा, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सन्ध्यावदित्यादिभिः । दम्पती पत्नीस्वामिनावुभौ अन्यदा
 यस्मिन् कस्मिन् कालेऽग्नीन् हिला चेद्गतौ गमनं कुरुतः यामस्य
 स्वावसथयामस्थानं यावत्पर्यन्तं जनानां वसतिः तत्पर्यन्त-
 मित्यर्थः । वेत्यथ वा । यामसीमान्तं स्वावसथयामसीमापर्यन्तं,
 तत्र तस्मिन्निति सन्ध्यावत् अग्निगमं नागं विदुः । यथाऽस्तौ-
 दयकाले उभयोरसन्निधानेन नागः प्रसिद्धोऽस्ति, तदुभौ यदा
 कदाचित् जन्मवसतेरूर्ध्वं सीमोर्ध्वं वां गतौ चेत्, पुनराधानमिति
 सन्ध्यावदित्युक्तम् । अत्र सीमाशब्देनाग्निशंश्रितयामसीमेति नारा-
 यणवृत्तौ । अन्यगारसीमेत्याशार्कः । यामसीमान्यगारसीमेति
 शतन्दपीभाष्ये* । अत्र कैमुतिकन्यायेन तत्सिद्धौ पुनर्घट्टणं
 तस्यापि निमित्ततां प्रतिपादयितुम् । अन्ये आचार्यां यामान्ते
 वसनात् पुनराधानं न पुनरतिक्रममात्रेण सीम्नि तु केवलादासं-
 हितादतिक्रमादेव नागमब्रुवन् । अत्र यामान्तवाससीमातिक्रमणे-
 निमित्ते इति पूर्वस्माद्भेदः । सीमातिक्रमणेऽपि दोषाभावमाचष्टे ।
 यदेति । यस्मिन् काले उभावपि स्वामिनौ सीमामतिक्रम्यापि
 पुनः उदयास्तमयात् पूर्वं स्वयामं प्रत्यागतौ अथास्मिन्निति
 नागोनेति केचनाञ्जरिति शेषः* । अयमेव पूर्वमतादिशेषः ॥ ६ २ ॥

६ २ ॥ ४ ॥

उदयास्तमयोत्तरमपि अपरावृत्तौ स्वमतेन दोषाभावमाह ।

* शतन्दयामाष्ये, — इति क० पुस्तके पाठः । शतभाष्ये — इति ख०
 — ठः । 'शत' शब्दात् परं रक्षितं क्विचित् स्थानं घ० पुस्तके ।

हृन्दोगपरिशिष्टोक्तहोमकालात्यये ऽनलः * ।

सौमातिक्रमणान्नश्येन्नोदयास्तमयादपि † ॥ ६५ ॥

हृन्दोगेति । उभयोरित्याध्याहारः, सौमातिक्रमणोत्तरं, हृन्दो-
गपरिशिष्टं कर्मप्रदीपस्तदुक्तोयोगवषटिकात्मकोहोमकालात्यये
मति अनस्तो अग्निर्भवेत्, उदयास्तमपहेतुना नेति । तदुक्तं देव्या-
ज्ञिकैः सङ्घादवचनैः ।

“विद्यायाग्निं समार्षयेत् सौमासुषुप्त्य गच्छति ।

होमकालात्यये तच्छ पुनराधानमिष्यते इति ॥

धजमाणस्य पत्नी च उभौ प्रवसितौ यदा ।

आ होमात्प्रतिवर्त्तते पुनराधानमर्हति” ॥

यदोभावयतिक्रम्येति मूलवत् पूर्वाङ्गे पठित्वा ।

“होमकालमतिक्रम्य तदा नश्यन्ति वज्रयः” — इति च ॥

“पत्नी सौमामतिक्रान्ता धजमानोऽप्ये यदि ।

आ होमाद्यदि नागच्छेत् पुनराधानमर्हति ॥

एकाकिनी यदा पत्नी कदाचिदुपामनाप्रजेत् ।

होमकालेऽभिमन्याप्ता न सा दोषेण वृष्यते ॥

अथ तथैव निवसेदुपामङ्गला प्रसादतः ।

सौक्तिकोऽग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रुतिः” — इति ॥

तस्मान् नवनाडिकोत्तरं सौमातिक्रमणेनोभया

सन्निधाने पुनराधानमिति निर्गलितोर्थः ॥ ६५ ॥

* पुनः, — इति क० ख० घ० उ० पुस्तकेषु पाठः ।

† सौमातिक्रान्तयोर्नश्येन्नोदयास्तमयादिति, — इति ब० पुस्तके पाठः ।

सीमातिक्रममङ्गत्या नद्यतिक्रमणेऽप्याह ।

विनाऽग्निभिर्यदा पत्नी नदीमम्बुधिगामिनीम् ।
अतिक्रामेत्तदाऽग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः ॥ ६६ ॥

विनेति । पत्नी आधानमहता अग्निभिर्विनाऽम्बुधिगामिनीं समुद्रगामिनीं स्नेहैव जाया- न तु गङ्गादिसहायेन, सर्वेषां जल-प्रवाहानां तादृशत्वात् । नदी, नदीसङ्गणं स्वये वक्ष्यते, अतिक्रामेदुत्तीर्यं गच्छेत्, तदाऽग्नीनां विनाश इति श्रुतिः वेदव्यवणमित्यर्थः ॥

६६ ॥

इदानीमसमुद्रगामिनीविययमाह ।

पथ्यन्तरेऽथवा पत्नौ हुताशनसमीपगे ।

अन्या पत्नी यथाकाममतिक्रामेन्नदीमपि ॥ ६७ ॥

न कुर्युरग्न्युपस्थानं प्रवसन्त्योऽपि योपितः ।

प्रोपिता न जपं कुर्युरअन्येव सधर्मकम् ॥ ६८ ॥

आगतोपस्थितिष्वापि स्त्रीणां नेच्छन्ति सूरयः ।

पथ्यन्तरेति । पथ्यन्तरे ज्येष्ठाकनिष्ठयोन्यतरस्मिन्, अथवा पत्नौ हुताशनोऽग्निस्तस्य समीपगे सति पत्नी यथाकामं यथेच्छं नदीमपि अतिक्रामेन्न दोष इति यावत् । एतेन पतिपथ्यन्तरसन्निधाने समुद्रगाऽतिक्रमेण पुनराधानमितरस्यास्वतिक्रमेणोभयोद्योरसन्निधाने पुनराधानं सन्निधाने मेति भावः । अत्र पत्नीग्रहणात् सीमा-

तिमकणे नद्यतिक्रमणे प्रवासे वा यजमानेन छते न दोष इति । तथा ।

“रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ।
 प्रवसन्नग्निमान्धिप्रः पुनराधानमर्हति ॥
 वक्षीनामपि चैकस्यामुदक्यायान्तु न मजेत् ।
 एकादशे चतुर्थेऽङ्कि गन्तुमिच्छेत्सिमित्ततः ॥
 पयों मुक्त्वा तु घोसोभात् प्रवसेत् पर्वशन्धिषु ।
 करोति पुनराधानं प्रायश्चित्तमृणादृते ॥
 भाग्निकार्येषु वेत्तायां प्रवसेन्न च पर्वणि ।
 न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थन्तु न मजेत् ॥
 प्रवसेद्भूतसम्पत्ते न तीर्थाय कदाचन ।
 इति क्रूमपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ॥
 सप्तमिवां सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि मानवः ।
 सुराण्यवचनात्साग्रेः प्रवासोऽस्तीति चेन्न” ॥

इत्यादिवचनेरेतद्वातिरिक्तस्यले बोध्यम् । पूर्वाक्रमतभेदैर्न्येष्वायाः
 कनिष्ठाया वा प्रवासीपस्थितौ तुल्य एवाधिकारः स्यादिति स्वयमेव
 साधिते तुल्याधिकारे यजमानवत् प्रवासीपस्थानादिकं स्यादत-
 आह । नेति । प्रवसन्त्योऽपि घोषितोऽग्न्युपस्थानं न कुर्युः । प्रोषि-
 ताः सन्त्यः अपृथ्यागोपस्थानरूपं न कुर्युः । तर्हि कर्मजन्यफलभो-
 क्तत्वं न स्यादत आह । सधर्मकं समानधर्मकं फलं अत्रन्येव ।
 शृङ्ग्याधिकान्यायेन प्रवासीपस्थानमेव न स्यादत आह । आग-
 तेति । आगतस्य प्रवासादागतस्य वा यजमानस्योपस्थितिरुपस्थानं
 साऽपि स्त्रीणां सूरयोनेच्छन्ति । न भवतीति भावः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

सीमातिक्रमप्रसङ्गादाह ।

पत्नी सीमामतिक्रामेद्दिना भर्चाऽग्निभिः सह ॥ ६६ ॥

तत्र नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याने न दुष्यति ।

किन्तु साग्निर्विना भर्चा गत्वा संस्कृतसर्पिषा ॥ ७० ॥

हावयेच्चतुरात्तेन प्राप्ते देशे मनस्वतीम् ।

सायंप्रातस्तनौ हामावेवं स्याद्गमनेऽन्वहम् ॥ ७१ ॥

पत्नीति । पत्नी भर्चा विनाऽग्निभिः षष्ठाग्निं गृहीत्वैत्यर्थः ।
सीमामतिक्रामेत्, तत्र नाशः । अपरे तु भयाद्याने विहराहादिना
गमने न दुष्यतीत्याहुः । तथाच घृष्टिं प्रवक्षितेऽप्रवक्षिते वा अ-
कस्मात् परवक्रादिप्राप्तौ अग्नीन् गृहीत्वा सीमातिक्रमणादिके
पत्न्या विहिते न दोष इति भावः । तदुक्तं देवयाज्ञिकैः सङ्गह-
वाक्यम् ।

“एकाकिनी यदा पत्नी वक्तिमादाय गच्छति ।

तत्र नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याने न दुष्यतीति ॥

न ह्येकाकिनी पत्नी प्रयायादग्निभिः सह ।

राष्ट्रभंशादिगमने उचितं थानमौदृशमिति च ।

अन्यथा हि प्रवक्षन्त्यां वक्तव्योलौकिकाः खलु” ।

पत्न्याः साग्निप्रवासे थावत्प्रवासं प्रात्यहिकं प्रतिहोमं प्रायश्चि-
त्तमाह । किन्त्विति । किन्तु परन्तु एवं यजमाने प्रोषिते
चेदेकाकिनी पत्नी यामादहिरग्नीन् गयेत्, स्वयं वा वद्धिर्गत्वा
होमकाले नागच्छेत्, तदा पुनराधानम् । एवं पत्न्यां प्रोषितायां

यदि यजमानादुष्णपराधदयं भवति । एवं बहूपत्रीकस्यापि कस्याञ्चित् प्रोषितायां पत्न्यन्तरं विद्यमानमपि अपराधदये पुन-
राधानमिति अर्थाद्वगम्यते । यन्वान्तरेऽप्युक्तमस्ति । भर्ता विना
शान्तिः पत्नी गत्वा अग्निभिः सह गमनं कृत्वा देवो तद्दिनप्रातःदेवो
संस्कृतसर्पिषा संस्तुताज्येन । किं भूतेन ? चतुरात्नेन चतुर्दशीतेन,
मनस्रतीं तत्सञ्जकामाहुतिं हावयेदध्वर्युद्वारा जुहुयात् । पिण-
क्तोऽयम् । तदुक्तम् ।

“राष्ट्रभंगादिगमने प्राप्ते देवो मनस्रतीम् ।

जुहुयाच्चतुरात्नेन स्मार्त्तैः श्रौ सर्वसंज्ञितम्” ॥

इति याज्ञिकग्रन्थे । आज्यसंस्कारस्य नानात्वात्प्रोक्त इति ।
ततः सायंप्रातस्तनौ सायंप्रातर्भवौ शौभौ अश्विभ्यां कार्षीं न
स्तपम् ।

“न वै कन्या न युवती नान्यविद्यो न वाल्मिः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तानासंस्तुतस्तपेति” ॥

स्मरणात् । अन्वहङ्गमने प्रत्यहमेवं स्नात्, मनस्रतीहोमं क्षुया-
दिति भावः । सायंप्रातस्तनावित्यत्र तटः प्रागनादेशः ॥ ६८ ॥ ७० ॥

७१ ॥

शान्तिप्रवाशवदच वास्तोष्पतीयहोमा अपि भवन्तीत्याह ।

वास्तोष्पतीयहोमाद्या भवन्त्यत्राप्यग्नेपतः ।

आपद्यपि च कष्टायां विना पत्न्या *नरान्तरैः ॥ ७२ ॥

* पत्नी, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः । पत्नी, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सीमाऽतिक्रमणोऽग्नीनां न कथञ्चिदनुग्रहः ।

अथापि घृष्टारमृते पत्न्याः साग्निप्रवासेऽपि अग्रेयतोऽविशेषेण वास्तोष्यतीयज्ञोमाघाः पदार्थाभवन्ति । मयाद्यग्नेऽपि किञ्चिद्विशेषमाह । आपदीति । कष्टायामपि महत्यामिति यावत् । आपदि, पत्न्या नरान्तरैः अतिगुभिर्विना अग्नीनां सीमातिक्रमणे कथञ्चित् केनापि प्रकारेणानुग्रहोदोषाभाव इति यावत्, न भवति । अतएव यष्टुः प्रवासोपस्थितौ,

“निचिष्याग्निं स्रदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान् विप्रो न मृषैव पिरं वसेदिति” ॥

वाक्योक्ता अतिकल्पमा कृतार्था भवति ॥७२॥

साग्निप्रवासप्रसङ्गादाह ।

प्रत्यक्षेण नयन्नग्निमुच्छसेचेदिनश्यति ॥ ७३ ॥

यदि वाऽनुच्छसन् गत्वा निधायोच्छस्य तं पुनः ।

हरेदनुच्छसन्नेव नश्येन्निरर्हणोऽनलः ॥ ७४ ॥

प्रत्यक्षेति । अग्निं प्रत्यक्षेण समारोपादृते अग्न्यादिना नयन् यजमानस्तुपुरुषोवा चेद्यदि उच्छसेच्छासन्त्यजेत्, तर्हि विनश्यति संस्कार इति शेषः । स्वयामविषयमेतत् ।

“घामाक्षीभान्तरं गच्छेत् प्रत्यचोहयवाहनः ।

अग्नेनोदाहयेदग्नीन् पुनराधानमर्हतीति” ॥

स्मरणात् ।

“अनोविना समाष्ट कर्षं शम्यापरासनात् ।

घतोऽग्निर्लौकिको ज्ञेयः श्रुतौ सर्वत्र दर्शनात्” इति च ॥

“कुक्षेपादितीर्थानां गमने देशविश्वे ।

समारोपं विनैवाग्नीध्रोदहेयुर्विपश्चितः ॥

आरोप्याग्नीनरष्ठास्तानुद्वेषेत्सप्तभिः”-इति च ।

यदि वा अथवाऽनुच्छसन् श्रावोच्छ्रासमकुर्वन् गत्वा स्रक्षान्त-
रमिति ज्ञेयः । निधाय प्राप्तदेशे स्थापचितोच्छस्य पुनस्तमग्निमनु-
च्छसन्नेव हरेन्नयेत् । तदूर्ध्वं पुनः स्रक्षान्तरनयने लौकिकत्वमाह ।
नग्नेदिति । एवं स्थाप्यस्थाय नयनेऽपि विर्हरणे चिवारहरणे
अनलोऽग्निर्नग्नेदिति ॥७३॥७४॥

धीमान्तरादतिदूरं साग्निप्रवासे विशेषमाह ।

शकटेनातिदूरं वा हरेद्देशं यथारुचि ।

स्वाङ्गेनैवाथवा शम्यापरासात् प्राङ्गयेच्छसन् ॥ ७५ ॥

कर्मार्यहरणोऽग्नीनां नानुच्छासादि चोच्यते ।

शकटेति । यथारुचि यथेच्छदेशं अतिदूरं वा देशं शकटेनानसा
आहरेन्नयेन्न स्वाङ्गेन शिखादिना । तथाच दूरप्रवासे समारोप्या-
ग्नीचयेत्, प्रत्यनयनपक्षे शकटेन नाङ्गेनेति । शिखादिना स्वाङ्गेन
नयनेऽभिहितस्थानुच्छ्रासस्थापवादमाह । अथ वा शम्यापरासात्प्र-
वेपात् प्राक् देशं यमन् स्वाङ्गेनैव नयेत् । शम्यापरासत्क्षणे ॥ ।

“दाक्षिशद्वृत्ता शम्या जवात् धिक्ता परापतेत् ।

यावद्देशमधौ देशः शम्याप्राप्त उदीर्यते” इति ॥

शम्यापरासादूर्ध्वन्तु श्रावगतिर्निरुध्यते । चोदनान्तहरणे नैष

दोष इत्याह । कर्मार्थमिति । कर्मणे इति कर्मार्थम् । गामिब-
धिष्यादिषु श्रमीनां हरणे शस्यापरामादूर्ध्वमपि नयने अनुच्छा-
मादिकं, न उच्छामोऽनुच्छामदादिकं शकटादि न चोद्यते
नोद्यते । स्वाङ्गेनोच्छ्रमताऽपि हरणं भवतीति भावः । तदुक्तं
हृन्दोगपरिशिष्टे ।

“कात्यायनमतात् केचिच्छ्रमन्तोऽप्यतिदूरतः ।

प्रत्यक्षेण नयन्त्यग्नीम् शकटेन विनाऽपि तु”—इति ॥

“स्वगृहस्य प्रयाणं यत्तत्पत्न्यग्निममन्वितम् ।

क्लिष्टयेन्नत्प्रयत्यर्थं मनसा सह गच्छति ॥

अनस्यारोपयेद्ग्रींस्तथाचाण्यपि तत्र वै” ।

एतेनाहिताग्नेरनस्यारोहणं प्रत्युक्तं भवति । गोपानत्वान्नस्य ।
रयस्य तु न निषध इति ।

“स्वाङ्गेन वा नयेदग्निं कात्यायनमतादपि ।

नयेदा प्राङ्मुखस्वन्योजवेन सह गच्छति” ।

अथ अवपदोपादानादनुच्छ्रमन्नेवाहरेत् । नातुच्छ्रामादि चोद्यते
इति तु कर्मार्थाहरणविषयमिति दिक् ॥ ७५ ॥

प्रत्यक्षस्याहृदस्य वाङ्गेनयनेऽस्वारम्भोभवतीत्याह ।

नदीसन्तरणोऽग्नीनां सीमातिक्रमणे तथा ॥ ७६ ॥

सर्ववाद्यन्तसीम्नोर्वा स्वामिस्पृष्टाः स्युरग्नयः ।

नदीति । अग्नीनामनोगतानामरणिगतानां वा नदीसन्तरणे
समुद्रगाऽप्यमुद्रगासाधारणनदीपदवाच्यजलसङ्घोत्तरणे, तस्मिन् काले

इति यावत् । अथ स्वामिसृष्टाः स्युः, स्वामिन्सोभयनिष्ठत्वाद्-
भाभ्यामपि अनोऽन्वारम्भः कार्यः । समारोपणपक्षे तरुणोः । अन्यत-
रेणेति दीपिका । पत्यास्वहृत्त्वेन स्वामिन एवेत्यन्ये । तथैव सीमा-
तिक्रमणे स्वाम्यन्वारमिताः स्युः । अथ वा आद्यन्तरीक्षोरधुपित-
यामाधिष्ठातव्ययामसीम्नोः स्वामिसृष्टिताः स्युः ॥७६॥

अत्राग्निपदेन प्रत्यक्षनयनएव प्राप्नोत्यत आह ।

प्रत्यक्षमरणि * द्वारमन्यथाऽग्निविनाशनम् ॥ ७७ ॥

प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं साक्षात्त्वेन प्रसिद्धं, अरणिद्वारं अरणिरूपं
द्वारम् । शाकपार्थिवादिना समासः । चतोऽस्ति, ततः ते अपि
स्वामिसृष्टे स्याताम् । अन्यथा यदि स्वामिसृष्टे न सप्तदाऽग्निवि-
नाशनम् । पुनराधानमिति यावत् ॥७७॥

आत्मारोपणपक्षे किं स्यादत आह ।

आत्मारोपणपक्षे तु नान्वारम्भणमिष्यते ।

न काप्यारम्भणं केचिसौगाश्याद्यनिबन्धनात् † ॥७८॥

आत्मारोपणपक्षे तु, आत्मनि पाणिद्वारा समारोपणपक्षे
अन्वारम्भणं नेष्यते । अर्थलोपादिति भावः । केचिदाचार्या सौगा-

* प्रत्यक्षं वाऽरणि, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† किञ्चिसौगाश्याद्यनिबन्धनात्, - इति क० ख० घ० ङ० पुस्तकेषु पाठः ।

परन्त्वसमौचैवः टीकाविक्रमश्च ।

क्षिप्रमृतीनां निवन्धनं वचनं, तस्मात्^(१) कापि कुवापि अन्वारम्भं
नेत्यन्त इति शेषः * ॥७८॥

प्रसङ्गान्नदीलक्षणमाह ।

कूलद्वयान्तरालन्तु नदीशब्देन नोच्यते ।

किन्तु तद्देशवर्त्यैव जलसङ्घो नदी भवेत् ॥ ७९ ॥

अष्टौ धनुःसहस्राणि न प्रस्रवति यज्जलम् ।

नदीशब्दाभिधेयत्वं तस्येच्छन्ति न सूरयः ॥ ८० ॥

एकेन नामधेयेन शतयोजनगामि यत् ।

उदकान्तन्नदीशब्दवाच्यमित्यपरे जगुः ॥ ८१ ॥

कूलेति । नदीशब्देन कूलद्वयस्थान्तरालं मध्योच्यते किन्तु
तद्देशवर्त्यैव कूलद्वयान्तरालवर्ती जलसङ्घो नदीपदवाच्यो भवेत् ।
जलसङ्घं विप्रिनष्टि । अष्टाविति । अष्टौ अष्टसङ्ख्याकानि धनुषां
सहस्राणि, तत्परिमितदेशपर्यन्तमिति यावत् । यज्जलं न प्रस्रवति
न वहति, तस्य जलस्य नदीपदवाच्यत्वं नोच्छन्ति । अपरे सूरयो-

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । अन्वारम्भं नेच्छन्तीति शेषः, - इति तु भवि-
तुमुचितम् ।

† संस्रवति, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

(१) शौगाक्षिप्रमृतीनां वचनात् नान्वारम्भं, तेषां तन्निषेकवाक्यादिति
भावः । तथाच शौगाद्याद्यानिष्यनादिति मूले शौगाद्याद्यानां निव-
न्धनादित्याद्यपदं न त्वादपदम् । तथात्वे ह्यनिष्यनादवचनादिति
थास्यातुष्टुचितं स्यात् । तदेव तु समीचीनमिति प्रतिभाति ।

ऽभियुक्ता यत् जलमग्नेन नामधेयेन यमुनादिनाम्ना प्रतयोजनगामि
चतुःप्रतकोशगामि, तदुदकं नदीप्रव्दवाच्यमिति षष्ठः । कोशस-
क्षण्यु माह्यपुराणे ।

“कोशोधनुःसहस्रे हे गयूतिदिर्गुणा ततः ।

दिगुणं योजनन्नस्मात् प्रोक्तं सङ्खाविशारदैः” ।

धनुसंश्लेषं तत्रैव । चतुर्हस्तोधनुर्दण्ड इति ॥०८॥८०॥८१॥

प्रजार्थिनः कामार्थिनो वा दारान्तरमङ्गलहेच्छोर्विषयमाह^(१) ।

कर्त्तव्यं पुनराधानं पुनः परिणये सति ।

अग्न्याधेयमुशन्तीह केचिदुदाहकर्मणि ॥ ८२ ॥

शौगाश्याद्यनिबहुत्वाद्दुभयन्नेति केचन ।

तथौपासनिनी पत्नी परा पूर्वाऽग्निहोत्रिणी ॥ ८३ ॥

कर्त्तव्यमिति । पुनः परिणये विवाहे कृते सति तदुत्तरं पुन-
राधानं कर्त्तव्यम् । केचिदाचार्या रशोदाहकर्मणि जीवत्यत्रीकस्य
पुनर्विवाहोत्तरमग्न्याधेयमपूर्वाधानमुशन्ति वदन्ति । यदा, अग्न्याधेयं
पुनराधेयम् । केचनाचार्या शौगाश्यादिभिरनिबहुत्वाद्दुभयानुभयं
पूर्वाङ्गं नेति ब्रुवन्ति । यदोभयमपि शौगाश्यादिमतेन मानुषीयते,
तदा परा पत्नी द्वितीया औपासनिनी विवाहाग्निसंयोगात् ।
पूर्वा प्रथमा अग्निहोत्रिणी । तथैव* महाग्नीनामाधानात् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

अथ षपत्रीकस्य पुनः परिणये मतान्तरेण विशेषमाह ।

* तथैव, - इति क० छ० पुस्तकयो याठ ।

(१) विशेषमाह, - इति भवितुमुचितम् ।

पुनः परिणयेऽग्नीनामुत्पत्तावीदृशोविधिः ।

पुनः इति । पुनः परिणये स्वस्य पुनर्विवाहे कृते द्वितीयाया-
अपि आधानसंस्कारसंस्कार्यताऽर्हत्वात्, अग्नीनां त्रैताग्नीनामुत्पत्ता-
वीदृशोवक्ष्यमाणोविधिः प्रयोगविधिः कर्त्तव्य इति शेषः ॥

तथादौ पुनः परिणये हेतुमाह ।

आहिताग्निः प्रजाहीनां योषाऽपत्यां मृतप्रजाम् ॥८४॥

दशमे द्वादशे पञ्चदशे संवत्सरे स्त्रियम् ।

त्यक्त्वाऽन्यामुद्दहेत् कन्यां सद्यस्त्वप्रियभाषिणीम् ॥८५॥

आहितेति । आहिताग्निरग्नय आहितायेनासावाहिताग्निः ।
वाऽऽहितान्यादिषु परमिति सूत्रात् पूर्वनिपातः । प्रजाहीनां केव-
लमन्धां योषाऽपत्यां कन्याप्रसूं मृतप्रजां मृतापत्यां स्त्रियमनुक-
मेण दशमे द्वादशे पञ्चदशे संवत्सरेऽप्रियभाषीं तु सद्यस्त्वक्त्वाऽन्यां
कन्यामुद्दहेत् पुनर्विवाहं कुर्यादित्यर्थः । कन्यापदमद्यतयोनिपाषि-
यद्वपार्यम् । स्मर्यते विंशतिप्रसूतायाः पुनर्विवाहः ।

“यदा विंशतिधाऽपत्यं प्रसूयेताङ्गनाजमः ।

पुनर्विवाहं तस्यास्य कुर्यात् स्वकुलशान्तये” इति ।

दशमवर्षादियद्वहणं परीचार्यम् । न हि विज्ञायतेऽकस्माद-
न्येति • ॥८४॥८५॥

विधिमाह ।

* न हि कन्या विज्ञायतेऽकस्मादन्येति,— इति ख० घ० पुस्तकयोः
पाठः । न हि कन्या विज्ञायतेऽकस्मादन्येति,— इति क० पुस्तके ।

आरोप्याग्नीनरयोः स्वानुदवस्येत्सहाग्निभिः* ।
 उदासनेष्टिङ्कत्वाऽथ समारोप्य हविर्भुजम् ॥ ८६ ॥
 कृत्वा ब्रह्मौदनाग्निञ्च तथीपासनपावकम् ।
 ब्रह्मौदनादिकं सिद्धं कृत्वाऽग्न्याधिं विधानतः ॥ ८७ ॥
 पवित्रेष्टिं तन्तुमतीं चैधातव्यां क्रमाद्यजेत् ।
 ऐन्द्राग्नेनैव पशुना यष्टव्यं केवलेन वा ॥ ८८ ॥

अरयोः स्वान् पूर्वभार्यया सहाहितानग्नीनारोप्य समारोप्या-
 ग्निभिरग्न्यधिकरणीभूतारणीभ्यां सप्तोदवस्येत् । अत्रोत्पूर्वकोवमति-
 र्देयान्तरक्षकः । तत्र विहरणादिकं कृत्वा उदासनेष्टिं कुर्यात् ।
 ततोहविर्भुजमग्निं समारोप्य । तथा, पूर्ववदौपासनपावकमौपास-
 नाग्निमेकदेशेन साकश्वेन वा ब्रह्मौदनाग्निङ्कत्वा तस्मिन् ब्रह्मौद-
 नादिकं सिद्धङ्कत्वा, विधानतः पूर्वाक्तेन विधानेन । सार्वविभक्तिक-
 स्तम् । अग्न्याधिं आधानं कुर्यात् । तदुत्तरं क्रमादनुक्रमेण पवि-
 त्रेष्टिं तन्तुमतीं चैधातव्येष्टिं यजेत् कुर्यादित्यर्थः । येत्यथवा ।
 दृष्टिव्यस्याने ऐन्द्राग्नेन पशुना केवलेनैव एकेनैव यष्टव्यम् ॥ ८६ ॥
 ८७ ॥ ८८ ॥

मतभेदेनाह ।

अथवा पुनराधानमेवाचेष्टं न चेतरेत् ।
 शिष्यगां गुरुगां गर्भहन्तीं † त्यक्तैतदाचरेत् ॥ ८९ ॥

* सदाग्निभिः, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

† गर्भहन्तीं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

धर्मप्रजासमृद्धेषु दारेषु यदि कामतः ।
 अन्यान् समुद्देद्दारांस्तदा पूर्वोदितं विधिम् ॥ ६० ॥
 अनुष्ठाय मृगारेष्ट्या यजेतात्मविशुद्धये ।

अथवाऽथ पुनः परिणये पुनराधानमेवेष्टसेतरत् । पविचेष्ट्या-
 दिकं न भवतीति भावः । एवमेवाप्रियभापिणीवच्छिद्यगामिनीं
 गृहगामिनीं गर्भहन्त्रीं सद्यस्यक्त्वा एतत् पूर्वोक्तमाचरेत् । यदि
 दारेषु धर्मप्रजासमृद्धेषु पातिप्रत्यधर्मेण प्रजाभिः समृद्धेषु यत्तु
 कामतः कामार्थमेव अन्यान् दारान् समुद्देत् पुनर्विवाहं कुर्यात्,
 तदा पूर्वोदितं विधिं अनुष्ठायतात्मविशुद्धये स्वपावित्र्यार्थं मृगा-
 रेष्ट्या यजेत सक्तम् । एकविंशतिवारमाहृत्येति शौधायनसूत्रे ॥ ८६ ॥
 ६० ॥

पदान्तरमाह ।

नादध्याद्या मृगारेष्टिं पूर्वपत्न्या सहाचरेत् * ॥ ६१ ॥

नादध्यादिति । वा नादध्यात् पूर्वोक्तविधिनाऽधानं न कुर्यात् ।
 आत्मविशुद्धये पूर्वपत्न्या सह मृगारेष्टिमाचरेत् ॥ ६१ ॥

यदा कनिष्ठया सहाधानं न कृतं, तत्पक्षे विशेषमाह ।

नित्याग्निहोत्रं प्रेतायै न स्त्रियै दातुमर्हति ।
 नाप्यादधीत पूर्वान्निष्ठमग्निहोत्रं समाचरेत् ॥ ६२ ॥

* समाचरेत्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

नित्याग्निहोत्रं, नित्यमग्निहोत्रं क्रियते यस्मिन् तन्नित्याग्निहोत्र-
मग्निमिति यावत् । पूर्वप्रेतायै कनिष्ठस्त्रियै दातुं नार्हति । इमे
प्रेतामय इति हृदिलेखेन नापि आदधीत पुनररधानमपिन
कुर्यात् । किन्तु पूर्वाग्नियु अग्निहोत्रं समाचरेत् कुर्यात् । अग्नि-
होत्रपदं प्रकृतिविहास्युपलक्षकम् । अविशेषात् ॥८९॥

यथा प्रेताऽग्नीन्नाहति तथा जीवन्मपि कनिष्ठाऽऽधानासहस्रता
सती कर्मजन्यफलभाक् नेत्याह ।

ज्येष्ठार्यां विद्यमानार्यां कनिष्ठार्यै स्वयोषिते ॥
कार्म्यं नित्याग्निहोत्रं वा न कथञ्चित् प्रयच्छति ॥८३॥

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठार्यां ज्येष्ठपत्न्यां विद्यमानार्यां सत्यां कनिष्ठार्यै
स्वयोषिते, कार्म्यं कर्म नित्याग्निहोत्रमुभयजन्यमदृष्टमिति यावत् ।
कथञ्चित् किमपि न प्रयच्छति । नादृष्टभाग्भवतीति भावः ॥
८९॥

मतभेदेनाह ।

स्त्रीमात्रमविशेषेण दग्ध्वाऽन्ये वैदिकाग्निभिः ।
विवाह्यादधते यद्वाऽऽधानमेवास्ति चेद्बधूः ॥ ८४ ॥

अन्ये आचार्याः स्त्रीमात्रं अविशेषेण ज्येष्ठत्वादिविशेषमन्तरा
वैदिकाग्निभिर्दग्धा विवाह्य पुनर्विवाहद्रूत्वाऽऽदधते । यदा बधूर्व-
धन्तरमस्ति तदाऽऽधानमेव । अग्नीनां प्रेतायै दत्तत्वात् ॥८४॥

यदि न स्याद्विवाहस्तदा किमित्याह ।

एकाकी वाऽऽदधीताग्नीन् विवाहश्चेन्न सिध्यति ।
नित्येष्ट्याग्रयणान्यग्निहोत्रं कर्मास्य नेतरत् ॥ ६५ ॥

एकाकीति । चेद्यदि विवाहो न सिध्यति न भवेत्, तर्हि
एकाकी वाऽग्नीनादधीत । एतेन कुशपत्न्यादिकल्पनां विनैव विधु-
राग्निहोत्रं सिद्धम् । तत्र किङ्कितित्याह । अस्य विधुराग्निहोत्रिणः
तेष्वग्निषु नित्येष्ट्याग्रयणानि । नित्येष्टौ द्वात्रिंशत्पूर्वमासौ । यद्यप्येत-
योर्जीवननिमित्तेन नैमित्तिकत्वं प्रतिभाति, तथापि साधितं नित्यत्वं
सिद्धान्ते । यदा, नैमित्तिकमपि नित्यमेव । यतोऽस्याकरणे प्रत्य-
वायजनकत्वमुत्पत्त्यमानदुरितप्रतिषन्धकत्वञ्चास्तीति दिक् । इष्टिय-
हणात्पत्यादिकं न भवति । नित्योपादानात्काम्येष्वनधिकारः ।
आग्रयणं अग्रस्यान्नस्थायनं प्राप्तिरिति बह्वृचब्राह्मणभाष्यम् । अतस्त-
द्व्यवहृत् कर्त्तव्यमन्यथा जीवनविरोधात् । स्मर्यन्ते च तदिनाऽन्नाग्रने
वहवोदोषाः ।

“अनिष्टा तु नवैः सखैः देवानप्य उताग्रने ।

प्राणानेवान्तुमिच्छन्ति येऽन्नन्ति काममोहिताः” इति ।

तदत्र सख्यग्रहणात्सर्वेषां यागसाधनार्थत्वप्राप्तौ, ग्रीहीन् यवान्
वा हवींषि, ग्रीहिभिर्यजेत यवैर्वा यजेतेति सूत्राभ्यामुभयोरेव
यागसाधनत्वावगमादुभाभ्यामनुष्ठाने तत्तत्सहभावजनितसख्यानाम-
नुपहे यैश्वर्याधिकसख्यानुयहार्यं श्यामाकवेषवानामपि सङ्ग्रहः ।
न त्वाग्रयणात्पूर्वं नूतनगुल्मसतादीनां तत्तत्कासौनानामभक्ष्याणामि-
यभियुक्ताः । सख्यानामेवेत्यन्ये । ग्रीहियवानामित्यपरे । अग्नौ ऊयते

यत्, तदग्निहोत्रं प्रयः* तद्यच्च साधनत्वेन विद्यते, तदग्निहोत्रं
कर्मनामधेयम् । तत्स्रजं कर्म भवतीति इतरत् चातुर्मासादिकं
न ॥८५॥

मतान्तरमाह ।

एकाक्याधानपक्षस्तु † कर्मदीपे निराहृतः ।

जुह्वन्त्यन्ये मृतस्त्रीकाः कुशपत्नीसमन्विताः ॥ ८६ ॥

जुहोति न मृतस्त्रीक एकाकी पूर्ववह्नियु ।

भरद्वाजमतश्चैतत् कर्मदीपे निरूपितम् ॥ ८७ ॥

एकाकीति । एकाक्याधानपक्ष एकाकिनोविधुरस्याधानपक्षः
पूर्वाक्तः कर्मदीपे कन्दोगपरिशिष्टे निराहृतः कात्यायनेनेति भावः ।
कर्मण्युभयसाकाङ्क्षत्वात्पदार्थानाम् । कुशपत्नीविधानमाह । अन्ये
आचार्याः मृतस्त्रीकाः कुशपत्नीसमन्विताः सन्तः जुह्वन्ति । ब्रह्म-
ब्राह्मणाभावयोरिव श्रौतादिकर्मश्राद्धयोः । अत्रैव भरद्वाजमतमाह ।
मृतस्त्रीक एकाकी पूर्ववह्नियु न जुहोति । एतद्भरद्वाजमतं
कर्मदीपे निरूपितम् । तेनैतन्नते पूर्वपदग्रहणात् पूर्वं एवाग्नयो-
नाधानम् ॥८६॥८७॥

मृतपत्नीकस्य विवाहोत्तरं पुनराधानमेव स्वमतेनाह ।

आहिताग्निर्मृतस्त्रीक आदधानोऽन्यथा सह ।

क्षतारम्भादिधर्मोऽपि क्षतसोममखोऽपि वा ॥ ८८ ॥

* अग्निहोत्रं प्रयः, - इत्येतावन्मात्रपाठ ख० घ० ङ० पुस्तकेषु ।

† एकस्याधानपक्षस्तु, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

अद्यतारभसोमेज्यां भार्यामेवानुमन्यते* ।

नास्ति माहेन्द्रसान्नाय्यं सन्ति सारस्वतादयः ॥ ९९ ॥

आहिताग्निरिति । मृतस्त्रीको मृतपूर्वपत्नीक आहिताग्निरन्य-
था परिणीतया सह आदधान अपूर्वाधानं कुवांषः कृता अनु-
ष्ठिता आरभधर्माः सारस्वतहोमाद्यायेन तथाभूताः, कृतः सम्पादितः
सोममखोयेनैवभूतोपि सन् । अद्यते आरभसोमेज्ये यथा एवभू-
ताम् । पूर्वमस्या अविद्यमानत्वात् । भार्यां पत्नीमेवानुवर्तते अनु-
लवीकरोति । अपूर्वाधानमेव भवतीति भावः । अतः माहेन्द्रसा-
नाय्यं नास्ति न भवति । कृतसोमवतो यजमानस्यैव तथाधिकारान् ।
यजमानत्वञ्च व्यास्यवृत्ति । उक्तञ्चेतत् चौमे वधानावग्निमाद-
धीयातामित्यत्र ।

“कर्तृरूपस्य वैकोऽपि तदधिष्ठानभेदतः ।

युक्तद्विवचनं यददग्नीषोमौ हि दैवते” इति ॥

अतएवोक्तं तुल्य एवाधिकार इति । सारस्वतादयः शाखावि-
शेषेणभिहितासम्पन्नका होमाखेऽपि भवन्ति अपूर्वत्वादेतस्याः ॥
९८॥९९॥

मतान्तरमाह ।

केचित्पत्युः प्रधानत्वान्नाद्रियन्ते तु योषितम् ।

तेनेष्टौ स्यान्महेन्द्रेज्या न स्युः सारस्वतादयः ॥ १०० ॥

आहिताग्नेर्मृतस्त्रीकस्याधानं सन्धसिष्यतः ।

सन्ध्यासं वारयन्त्यन्धे यावज्जीवाग्निहोचिणः ॥ १०१ ॥

* भार्यामेवानुवर्तते, - इति टीकासम्मतः पाठः ।

केचिदिति । केचिदाचार्याः पत्युः पुरुषस्य प्रधानत्वात् साचा-
दङ्गत्वाद् घोषितं पत्नीं पुरुषाङ्गत्वाद्प्रधानत्वाच्चान्द्रियन्ते आदरं
न कुर्वन्ति । पुनराधानमेव कुर्वन्तीति भावः* । तदुक्तं रामाण्ड-
रभाष्ये । यज्ञपात्राणीव पत्नी म यज्ञाङ्गमिति । किन्तु यदङ्गम् ।
अतः पत्न्यधिकारेऽपि † न निवर्तते भार्यम् ‡ । स्त्रीणां पति-
प्रयुक्ताधिकारोपजीवनात् । तथाच चक्षियायाः अग्नीषोमीये नाधि-
कारदर्शनमप्रधानत्वाच्च । यदा चाङ्गेन विधुरतां नीयादिति यज्ञ-
मानस्याङ्गं पत्नीति दर्शनात् । अतएवेयमभियुक्तोक्तिः सङ्गच्छते ।
यदा हि पत्युः पत्न्याश्च आहवनीयादिकामनयाऽऽधानेऽधिकारः
निदूक्तदा कृतविद्यैव कर्मनिर्वाहे तस्या अकृतविद्यापरिकल्पन-
परिजिहीर्षया सहाधिकार उपपद्यते । तस्या आहवनीयाद्यकाम-
नार्यान्तु न सहाधिकारः भर्त्सधिकारे केवलाज्यावेक्षणादौ कर्त्तव्य-
मात्रं तस्याः । अध्वर्यादिरिव सोमादौ । एवमाहवनीयादिसाध्येषु
दर्शपूर्णमासादिव्यपि पत्न्याः फलकामनार्यां सहाधिकारः । तदभावे
तु पत्युरेवाधिकारः । पत्न्यास्तु केवलमाज्यावेक्षणादौ कर्त्तव्यमात्रं
नाधिकार इति । अतएवावोचत् ।

“रजोदोषे समुत्पन्ने नित्यं नैमित्तिकं कार्यम्”—इति ।

काम्यमपीयते कैश्चित् । तेन कारणेनेष्टौ प्रकृतौ मन्त्रेज्या

* आदरं न कुर्वन्तीति भावः,—इति क० पुस्तके पाठः ।

† पत्न्यधिकारेऽपि,—इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ सायं,—इति क० पुस्तके पाठः । साम्राज्यं,—इति ॥ प्रतिभाति ।

स्यात् सश्रायं भवति । सारस्वतादयो होमाः प्रारम्भकालीया न
स्युः कृतप्रारम्भसोमेज्वावत्त्वाद् यजमानस्य । पत्यास्तु यजमानपदान-
भिधेयत्वात् ।

आश्रमादाश्रमान्तरं गच्छेदिति क्रमप्राप्तस्याऽनुवादमाह । मृत-
पत्नीकस्याहिताग्नेः सश्रायितः सश्रायं कर्तुमिच्छतः पुरुषस्याधामं
नेत्यनुषङ्गः । भरद्वाजेनैकाकिन आधानस्य निराकृतत्वात् । मता-
न्तरमाह । अन्ये यावज्जीवाग्निहोचिणः सश्रायं वारयन्ति निषेध-
यन्ति । यतोहि यावज्जीवमग्निहोचसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् । आगूः
हत्वा न क्रियते स पाप्मा भवतीत्यर्थश्रवणाच्च * ॥१०१॥

कर्मक्षोपे नैमित्तिकमाह ।

हुतेषु पक्षहोमेषु पक्षत्रयमनन्तरम् ।

कर्तव्यं पुनराधेयं मथ्यमानो हुताशनः ॥ १०२ ॥

दृष्टमाचोऽनुगच्छेच्चैतच्च तस्य विनाशनम् ।

शतशोऽनुगमे चान्यैः पुनर्निर्मथ्य जप्यते † ॥ १०३ ॥

नष्टे मथितमाचे वा समारोपयजुर्जपेत् ।

पुनर्निर्मथ्य जप्तव्यं यजुस्तूपावरोहणम् ॥ १०४ ॥

पटाणांस्त्रयं पक्षत्रयं, सन्ततं पक्षहोमेषु हुतेषु सत्सु अनन्तरं
चतुर्थपक्षेऽपि पक्षहोमे कृते सत्यनन्तरशब्दार्थः ‡ । पुनराधेयं कर्त्त-

* धर्मवादश्रवणाच्च, — इति भवितुमुचितम् ।

† शतशोऽनुगमेर्वाच्यैः पुनर्निर्मथ्य जप्यते, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ सतीत्यनन्तरशब्दार्थं इति भवितुमुचितम् ।

यम् । षडापन्निहृषितनिमित्ततावच्छेदकावच्छिन्नकारणताकार्यस्य
 पचहोमस्य तन्निवृत्तिरेव पचहोमप्रयोजिकेत्यन्ये । तेन, आप-
 देवावधिसूत्रं च पचगणनावधिरिति सङ्गच्छते । एकप्रयोजकत्व-
 प्रसङ्गादाह । मय्यमानोमय्यतेऽधौ मय्यमानः । मन्दनसमाना-
 धिकरणकालोक्तताग्रनोऽग्निः दृष्टमात्रः सन् अरणिस्य एव यन्त्र-
 विमोके कृतेऽकृते वा चेदनुगच्छेत्, तत्र तस्मिन्निमित्ते तस्याग्ने-
 र्विनाग्रनम् अग्निनिष्ठसंस्कारनाग्रः, पुनराधेयमिति यावत् ।
 मतान्तरमाह । अन्यैराचार्यैः अतग्रोऽनुगमेऽपि अरणिस्यस्याग्नेरेव-
 प्रकृतत्वात् पुनर्निर्मथ्य जप्यते । यस्यां ग्राखायामग्निजननोत्तरमु-
 पावरोक्षणजपोऽभिहितोऽस्ति तज्जपः कार्य इत्यर्थः । पञ्चान्तरमाह ।
 वेत्यथवा, मथितमात्रे, खरस्यापमात् पूर्वमेवेति मात्रशब्दार्थः ।
 नष्टे सति, समारोपयजुर्जपेत् । समारोपणमन्त्रजपं यत्राग्निरुप-
 शान्तस्तत्स्नानमभिमृश्य जपेदित्यर्थः । पुनर्निर्मथ्य उपावरोक्षणं
 तत्सङ्गकं यजुर्मन्त्रं जप्तव्यं जपेदित्यर्थः । विध्यर्थे तव्यत् । तथाच
 पुनराधेयं नेत्यर्थः ॥ १०२॥ १०३॥ १०४॥

उपघाते नैमित्तिकमाह ।

जलेन हेतुना वह्निरुपशान्तो यदा भवेत् ।

कर्तव्यं पुनराधेयं * यज्ञपार्श्वे निरूपितम् ॥ १०५ ॥

तदैव † पुनराधेयसग्नावनुगते सति ।

असमाधाय चेत् स्वामी सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ॥ १०६ ॥

* पुनराधानं, - इति ग० वृत्तके पाठः ।

† तदेव, - इति क० ख० वृत्तकयोः पाठः ।

जलेनेति । जलेन हेतुना जलरूपकारणेन वद्विष्यदोपशान्तः
 सामर्थ्यैकदेशेन वा, तदा यज्ञपर्याप्तं पुनराधानं कर्त्तव्यम् । एत-
 त्स्वसक्यतम् । पुनराधेयनिमित्तमाह । अग्राविति । अग्नौ अनुगते
 घति चेद्यदि अयमाधाय मन्यनेन अन्युत्पादनपूर्वकमुपसमा-
 धानमकृत्वा खानौ यथा पत्नी वा, उभयोरपि खामित्वात्साम्येन,
 सीमासुलङ्घ्य अथे किञ्चिदपि गच्छति । तदैव पुनराधेयं, भव-
 तीति शेषः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

उपघाते भेमिप्तिकमाह ।

सूकररासभकाकशृगालैः

कुङ्कुरकुङ्कुटमर्कटशृङ्गैः* ।

अन्यजपातकिभिः कुण्ठपैर्वा

सूतिकयाऽपि रजस्वलयो वा ॥ १०७ ॥

रेतोमूत्रपुरीषैर्वा पूयाश्रुश्लेष्मशोणितैः ।

दूपास्थिमांसमज्जाभिरन्यैर्वाऽपि जुगुप्सितैः ॥ १०८ ॥

आरोपितारणीस्पर्शे कृतेऽग्नेः † स्पर्शनेऽपि वा ।

आत्मारुढेषु भज्जेद्वा वदेद्वा पतितादिभिः ॥ १०९ ॥

अथ वा योपितं गच्छेदन्तौ काममोहितः ।

वदन्त्येषु निमित्तेषु केचिदग्निविनाशनम् ॥ ११० ॥

* कुङ्कुटमर्कटशृङ्गैः, - इति दितोयचरखपाठः क० ख० पुस्तकयोः ।

टीकासम्मतोऽप्ययं पाठः ।

† कृतेऽग्नेः, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

सूकरेति । सूकरोदिविधोऽपि वराहः । रासभकाकौ प्रसिद्धौ ।
शृगालः क्रोष्टा । कुकुटस्ताम्रचूडः । मर्कटोऽनेकजातीयो वानरः ।
उपलक्षणाया श्चाऽपि सद्गृह्यते । श्वसूकरेत्यपि पाठः । शूद्रः सञ्चूद्रो-
ऽसञ्चूद्रः तत्सद्गृहाश्च समानन्यायात् । अन्यजः सप्तविधः ।

“रजकश्चर्मकश्चैव सटोवुखड एव च” ।

कैवर्त्तमेदभिक्षाश्च सप्तैते अन्यजाः स्मृताः” ॥

पातकिन उपपातकिथतिरिक्ताः । सर्वेषामपि अतदिनाभावि-
त्वात् । कुण्ठं शवम् । सूक्तिका दशराचादर्वाक् । तदुत्तरं
सूक्तिकाऽव्यवहारात् । रजःस्त्रलया पुष्पवत्याऽऽचतुर्थाहः । तदुत्त-
रमतदव्यवहारात् । रेतसा पुंसः स्त्रियो वा, रेतःसामान्यात् । मूष-
पुरीषमयुभयोः, सामान्यात् । पूयः मलविशेषः क्षतादिजन्यः ।
अशुं आत्यन्तार्त्तिभेदाददिविधमपि । श्लेष्मा नाशिकामलः कफश्च ।
इदं लालाया उपलक्षणम् । अतएव, मुखविमुपपातभयाद्भ्रमने
नलिकादिकं धार्यम् । शोणितं प्रसिद्धम् । एतज्जीवमाषस्य ।
अस्य जीवजातस्य, होमातिरिक्तम् । मांसमपि तथैव । मज्जा
धातुविशेषः शुभ्रं घनं जलम् । जीवमाषस्येतत् । एतैः सूकरादि-
भिक्षया अन्यैः उक्तेभ्योऽथतिरिक्तेजुंगुप्सितैर्निन्दैर्वशाघर्मकर्णमलादि-
भिरारोपितारणीसर्गं समाहृटारणिसर्गं । वेत्यथवा, अग्रेरसमारो-
पितखरस्याग्नेः सर्गने कृते । तथा, आत्मारोपितेषु मज्जेद्गद्गा-
दिषु मज्जनं कुर्यात् । तच्च अग्निरस्कम् । अग्निरस्कन्तु कार्यमेव,
स्नानस्याधिकारिविशेषणत्वात् । पतितादिभिः, आदिपदादन्य-

• गटोवुखड एव च, - इति यस्यान्तरहृतः पाठः ।

जादिभ्यः, साञ्चिधात् । तथा, काममोहितः, मन् चतुर्व्यतिरि-
 क्तकाले योपितं स्वस्तीमपि गच्छेत् * एषु पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु मत्सु
 केषिदाद्यायां अग्निविनाशनमिच्छन्ति । अथे पचान्तरस्य वक्ष्यमाण-
 तात् केषिदित्युक्तम् । तत्रात्मारोपणपक्षे मञ्जनादिकं निमित्तम् ।
 अथमारूढारणिसमारूढपक्षे तु जुगुप्सितान्तानि निमित्तानि ।
 तत्रातंवनैयुनस्य, चतुष्पातान्तु यो भार्यामित्यादिधर्ममंहिताभ्यो-
 दितत्वान्न दोषः ॥१०७॥१०८॥१०९॥११०॥

तत्र विशेषमाह ।

तत्रारणीगते वज्रौ नष्टे † स्यात् पुनराहितिः ।
 इतरेषु निमित्तेषु त्वग्न्याधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

तत्रेति । तत्र तेषु निमित्तेषु अरणिगते वज्रौ अर्थात् समा-
 रोपितारण्योर्जातेषु मत्सु अग्नौ नष्टे पुनराहितिः पुनराधानम् ।
 यदा, नष्टे इति वज्रविशेषणम् । इतरेषु प्रत्यचात्मारोपितेभ्यग्निषु,
 निमित्तेषु जातेषु अग्न्याधेयं पुनराधेयं प्रचक्षते ॥१११॥

पचान्तरमाह ।

यद्वा सर्वोपघातेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् ।
 द्रव्यस्याग्न्युपघाते च ‡ द्रव्यशुद्धिसमिन्धने ॥ ११२ ॥

* स्वस्तीममिगच्छेत्, - इति घ० पुस्तके पाठः ।

† दुष्टे, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ द्रव्यस्याग्न्युपघातेषु, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

. यदेति । सर्वेषुघातेषु पूर्वोक्तेषु, पुनस्वेति मन्त्रेण समिन्धनं समिदाधानम् । समृद्धस्याग्नेः पुनः समित्प्रक्षेपेण प्रदीप्ततरकरण-
मित्यापस्तम्बीयात् ।

प्रसङ्गादाह ।

द्रव्यस्येति । द्रव्यस्याग्न्युपघाते, द्रव्यस्यश्चरुपात्रादिष्वोऽग्निसुदुप-
घाते, यथोक्ता द्रव्यशुद्धिः पात्रशुद्धिः समिन्धनं पूर्वोक्तं भवति ।
यथा तत्रचरुपात्रे श्वादिस्पृष्टे सति अस्त्रादिना पात्रशुद्धिः तद्-
वृत्त्यग्न्यवधवस्यर्थाः समिन्धनञ्च ॥११९॥

अरणीसमारोपप्रसङ्गादाह उपघात प्रसङ्गादाह ।

आरोपितारणी चोभे एका वा यदि नश्यति ।
तत्राग्न्याधेयमिच्छन्ति पुनराधानमेव वा ॥११३॥

आरोपितेति । आरोपितारणी कृतसमारोपारणी उभे द्वे वा
अथ वा एका यदि चेन्नश्यति । तस्मिन् निमित्ते पुनराधेयं पुन-
राधानमेव वा भवति । इच्छाविकल्पोऽयम् ॥११३॥

धौधायनमतेनाह ।

एकारण्यां विनष्टायामस्ति चेदितराऽरणिः ।
तां छित्वा मन्यनं प्रोक्तं भाष्ये वौधायनीयके ॥११४॥

एकेति । एकारण्यां एकस्यामधरोत्तरयोरन्यतरस्यामरण्यां वि-
नष्टायां सत्यामितराऽन्यतराऽरणिरस्ति चेत् । तामदुष्टामेकारणिमेव
छित्वा भागद्वयं कल्पयित्वा मन्यनं कार्यं यथोक्तम् । इति वौधाय-

जादिभिश्च, सान्निध्यात् । तथा, काममोहितः, सन् चतुर्व्यतिरि-
 क्रकाले योयितं स्वस्त्रीमपि मच्छेत् * एषु पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु मत्सु
 केचिदाचार्या अग्निविनाशनमिच्छन्ति । अथे पक्षान्तरस्य वक्ष्यमाण-
 तात् केचिदित्युक्तम् । तत्रात्मारोपणपक्षे मञ्जनादिकं निमित्तम् ।
 अथमारूढारणिसमारूढपक्षे तु जुगुप्सितान्तानि निमित्तानि ।
 तत्रार्तवमैयुनस्य, सप्ततन्त्रान्तु यो भार्यामित्यादिधर्मसंहिताभिद्यो-
 दितत्वान्न दोषः ॥१०७॥१०८॥१०९॥११०॥

तत्र विशेषमाह ।

तत्रारणीगते वक्रौ नष्टे † स्यात् पुनराहितिः ।
 इतरेषु निमित्तेषु त्वग्न्याधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

तथेति । तत्र तेषु निमित्तेषु अरणिगते वक्रौ अर्थात् समा-
 रोपितारण्योजातिषु मत्सु अग्नौ नष्टे पुनराहितिः पुनराधानम् ।
 यद्वा, नष्टे इति वक्रविशेषणम् । इतरेषु मत्सु आत्मारोपितेष्वग्निषु,
 निमित्तेषु जातेषु अग्न्याधेयं पुनराधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

पक्षान्तरमाह ।

यद्वा सर्वापघातेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् ।
 द्रव्यस्याग्न्युपघाते ‡ द्रव्यशुद्धिसमिन्धने ॥ ११२ ॥

* स्वस्त्रीमपिमच्छेत्, - इति घ० पुस्तके पाठः ।

† इष्टे, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ द्रव्यस्याग्न्युपघातेषु, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

नीयते, वौधायनेन प्रोक्तं वौधायनीयं तदेव वौधायनीकं, स्वार्थं
कप् । एवमभूते भाष्ये भाष्यन्ते वेदार्थायैव तद्भाष्यं सूत्रं, तस्मिन्
प्रोक्तम् ॥११४॥

एतस्य बहवादिमप्याद्या प्रागस्यमाह ।

एतदङ्गीकरोतीह भवनागोऽपि वद्वचः ।

नष्टायाः प्रतिपत्तिः स्यादुभयारणिनाशवत् ॥ ११५ ॥

वद्वचः भवनागोऽपि इहास्मिन् एतत् पूर्वोक्तं वौधायनीकं
अङ्गीकरोति । नष्टाया अन्यतरारण्याः प्रतिपत्तिः उभयारणिनाशे-
वक्ष्यमाणा या प्रतिपत्तिः तद्वत् कार्यतिशेयः । भवतन्न इति
मन्त्रेण नष्टामेकामपु निमज्जयेदित्यर्थः ॥११५॥

प्रसङ्गादप्रकृतमप्याह ।

अरणी मन्यनाशक्ते जन्तुभिर्मन्यनेन वा ।

स्याताश्चेदरणी तूभे ग्राह्ये शास्त्रोक्तलक्षणे ॥ ११६ ॥

अरणी इति । अरणी उभे अपि मन्यनाशक्ते जन्तुभिः क्रीटै-
र्मन्यनेन वा हेतुना लयवशान्मन्यनाशमे स्याताश्चेत्, तदा तु पुनः
शास्त्रोक्तलक्षणे तूले नूतने ग्राह्ये । अत्र हेत्वर्थकद्वितीयोपान्तक्रीटपदो-
पादानान् मन्यनेऽग्राह्यौ हेतुभूतकठिनत्वपन्थिमत्वसुपिरवत्त्वादीनाम-
पुपलक्षण्या सामान्यप्रत्यासत्त्या बह्वहः । यथा काकेभ्योद्धिरक्ष्यता-
मित्यादिषु ॥११६॥

तद्विधिमाह ।

शोभतेऽनुष्ठिते दर्शं तस्मिन् जीर्णारणिद्वयम् ।
 शकलीकृत्य पाखात्वे वक्रौ निःक्षिप्य दीपयेत् ॥ ११७ ॥
 ते उभे अरणी तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् जपेत् ।
 उद्बुध्यस्वाग्नेदत्येतदयन्ते योनिरित्यपि ॥ ११८ ॥
 ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिम् ।
 गृहीत्वा सव्यहस्तेन गृहीत्वा चाधरारणिम्* ॥ ११९ ॥

शोभत इति । प्रातरनुष्ठीयमानदर्शयागात्पूर्वदिनेऽमार्थां प्रा-
 तरग्निहोत्रं कृत्वा अश्वत्याह्वयवाहेत्यादिमन्त्राभ्यामाहरणं पूर्ववद्व्य-
 थोक्तायामवित्सारयोनिजारण्योरिति शोभतपदेन व्यज्यते । अत्र
 दर्शपक्षणात्पौर्णमास्यां न भवति । दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वादाह ।
 तस्मिन् प्रारभ्ये दर्शं अनुष्ठिते इति यागे जीर्णारणिद्वयं मन्त्र-
 नाशक्तं पूर्वारणिद्वयं शकलीकृत्य खण्डशः कृत्वा, अभूततद्भावे च्यिः,
 पाखात्वे वक्रौ गार्हपत्ये निःक्षिप्य दीपयेत् ॥

ततस्तदनन्तरं दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिं गृहीत्वा, परि-
 शेषादामेनाधरारणिमित्यध्याहारः । ते नूतने उभे अरणी
 तस्मिन्निति तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् सन् जपेत् ॥

किं जपेदित्याह । उद्बुध्येति । उद्बुध्यस्वाग्ने इति प्रकारेण
 एतद्व्यजुः, अयन्ते योनिरित्यपि व्यजुः, जपेदित्यन्वयः ॥ ११७ ॥
 ११८ ॥ ११९ ॥

* सर्वेषामेकरूपत्वात्साम्प्रत्ययरूपमाह ।

* एतदर्थं ग० पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति । नापि टीकासमाप्तम् ।
 परन्तु सकृत्तत्वात् ग० पुस्तकानुसारेण निवेशितम् ।

उद्बुध्यस्वामे प्रविशस्व योनिमन्यां देवयज्यां वोढवे
जातवेदः । अरण्योररणीमनुसङ्गमस्व जीर्णान्तनुम-
जीर्णया निर्णुदस्वेति प्रथमोमन्त्रः ।

उद्बुध्यस्वामे इत्यादि निर्णुदस्वेत्यन्तोमन्त्रः ।

ततः किं कुर्यादित्याह ।

मन्यनस्याहता सम्यङ्मथित्वाऽग्निं विहृत्य च ।
विलाप्योत्पूय दर्भाभ्यां सुच्याऽऽदाय चतुर्घृतम् ॥१२०॥
जुहोत्याहवनीयाग्नौ मनस्वत्या हतान्तया ।
इष्टिं तन्तुमतीं कुर्याच्छरावं दक्षिणां ददेत् ॥ १२१ ॥

मन्यनस्येति । मन्त्रजपानन्तरं मन्यनस्याहता इतः प्रथममि-
त्यादि मन्यन कृत्वा ततः सम्यक् मन्यनाहताऽग्निं मथित्वा प्रक-
टीकृत्य, विहृत्य विहरणं कृत्वा, विलाप्याज्यस्याह्यमाज्यनिर्वापं
कृत्वा, दर्भाभ्यामुत्पूय, सुचि जुहां चतुर्वारं हतं चतुर्घृतं आदाय,
हतान्तया हत इति शब्दान्तया मनस्वत्या अथा अहवनीये अग्नौ
जुहोति । शाखान्तरे अन्यथा अवष्णात् हतान्तयेत्युक्तम् । ततस्तन्तु-
मती तत्संश्रकामिष्टि कुर्यात् । शरावं दक्षिणां दद्यात् । अन्वा-
हार्येण समुच्चित्य दद्यात् । शाखान्तरे तु केवलं शरावं दद्यात् ।
तत्तत्तन्तु,

हृतं प्रादेशमाचन्तु शरावं निगमोदितम्,—इति ।

, तन्तु धान्यपूर्णं दद्यादित्येके ॥१२०॥१२१॥

इत्यनारोपितारण्योः क्षये ग्राह्ये नवे पुनः ।

तदलाभे यदोद्वायेत् तदा स्यात् पुनराहितिः ॥ १२२ ॥

इति अमुना प्रकारेण अनारोपितारण्योः क्षये नाग्रे अपहार-
शब्दाद्यादिजन्ये जन्वादिमघनाचमे वा, पुनः नवे नूतने ग्राह्ये
स्वीकार्यम् । यदि नूतने न लभ्येते, तदा किमित्यत आह ।
तदिति । तदलाभे नूतनारण्योरलाभे यदा उद्वायेदनुगच्छेत्, तदा
पुनराधानं स्यान्नतु पूर्वोक्तोविधिः । अरण्योरपहारादौ यावदग्नि-
रक्षणं तावन्न पुनराधानम्, मध्यएव नूतनारण्यस्वीकारे नाधानम्,
अज्ञते च तस्मिन्नग्न्युपगमे आधानमिति ॥ १२२ ॥

प्रसङ्गादरणीनाग्रनिमित्तान्याह ।

शूद्रोदक्यान्त्यकाकश्चपतितामेध्यासभैः ।

अनारूढारण्यस्पर्शं ते विहायान्ययोर्ग्रहः ॥ १२३ ॥

शूद्रेति । शूद्राश्चरमवर्णाः प्रतिलोमजाश्च । उदक्या रजस्वला ।
अन्या अन्याजाः पूर्वोक्ताः । काकश्चामौ प्रसिद्धौ । पतिताः पातित्य-
प्रसङ्गकर्मकारिणः । अमेध्यं मूत्रादि । रासभश्चकीवान् । एतैरना-
रूढारण्यस्पर्शं ते विहायान्ययोररण्योर्यथोक्तयोर्ग्रहः स्वीकारः
पूर्वोक्तः कार्य्य इति ॥ १२३ ॥

नष्टारण्यप्रतिपत्तिमाह ।

भवतन्नः समेत्यसु मज्जयेद् दूषितारणी ।

एकाऽरण्येव दुष्टा चेत्तामेवासु निमज्जयेत् ॥ १२४ ॥

भवतं न इति । भवत नः समनचेति मन्त्रेण असु दूषिता-

रणी युगपन्मज्जयेत् । सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वोक्तमेवानुवदति ।
एकारण्येव दुष्टा दोषयुक्ता चेत्, तानेव दुष्टामेव अणु निमज्जयेत्,
न तु साक्षाद्यां दुभे ॥१२४॥

अथान्यारणिलाभात् प्रागुद्घाते* पुनराहितिः ।

काष्ठशुद्ध्या विशोधये वा त्यजेद्दोषेऽतिसन्तते ॥ १२५ ॥

अल्पदोषे शुद्धिरेव त्यजेद्दोषेऽपि नारणी ।

* तथान्यारणिलाभात् प्रागुद्घाते, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† एतस्मात् परं ग० पुस्तके योऽधिकः पाठोऽस्ति, स इह प्रदर्शयते, -

उद्घाते पुनराधानं ह्यन्वोमपरिश्रियतः । आत्मारोपे शरीरस्य नाशे
नश्यति पावकः । प्रवदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणः पाणिरस्ति धित् ।
लोकाम्भौ स्थापयित्वाऽस्य पाणिं पुत्रो अपेक्षयन्तुः । उपारोह जातेति
तूष्णीमग्निं नमेततः । द्वादशोपात्तेनाव्येन तूष्णीकं शुद्धयात् शुभा । हस्त
स्यातः प्रपद्येत प्रेते भाव्याऽऽतिक्रियाम् । सकले कुण्डले लब्धे एव एव
विधिर्भवेत् । अन्नावरणोराख्ये प्रमीयेत पतिर्यदि । प्रेतं स्पृष्ट्वा मधि-
त्वाऽग्निं अग्ना घोषारोहणम् । हतं च द्वादशोपात्तं तूष्णीं ऊत्वा प्रव-
क्रियाम् । उपारोह जातपेद इमं स्वर्गाय लोकाय नय प्रजानन् ।
ध्यायुः प्रजां रथिमस्मात् घेहि प्रेताऽऽतीत्यास्य जुषस्व स्वाहा ।
इत्युपारोहमन्त्रपाठभेदः । विच्छिन्नवज्रिमुत्कृष्टपावकं विधुरानलम् ।
आहिताग्निं मृतं दग्धं प्रेताऽऽन्यत्पत्तिसिद्धये । भरद्वाजादयः प्राजः
प्रेताधानविधिं पृथक् । प्राचीनावीतवानुद्बुध्यावोघ्यायतनान्यथ । प्रेतं
स्वाम्यालये क्षिप्त्वा मग्नीयात् स्नाययेत्शरी । समिधायागलं मन्त्रेद्
पश्येति बभ्रुवाऽऽमलः । यस्याद्यथो लुह्वतो मांसकामाः सङ्कल्पयन्ते
पशमानमांसम् । जायन्तु ते हविस्सद्द्विवाय स्वर्गं लोकमिमं प्रेतं

अचास्मिन् निमित्ते षति चिप्र नूतनारणिस्रीकार उचितः ।
 यदि विलम्बयेत्, तदा अन्यारणेलभात् स्त्रीकारात् प्राक् पूर्वं
 उदाते अग्नौ पुनराहितिः । तदुक्तम्,

नष्टायामरणौ यावदग्निस्तिष्ठति वेष्मनि ।

तावद्धोमादिकं कृत्वा तन्नागे पुनराहरेत् ॥

इति देवध्याजिकग्रन्थे । स्वसूत्राचुरोधेनैव पदान्तरमाह ।
 काष्ठशुद्धोति । पूर्वपचमिरासार्थे वा शब्दः । वेत्यथवा, काष्ठ-
 शुद्ध्या विशेष्ये, न पुनराधानम् । काष्ठशुद्धिः स्यात्पान्तरादौ
 प्रसिद्धा तद्यथादिः । इत्यस्य शुद्धिः सप्तदोषविषया । अतिघन्तते
 दोषे त्यजेदेव । सर्वं वाक्यं धावधारणमिति न्यायात् । अल्प-
 दोषे तु शुद्धिरेव । सप्तदोषे अरणौ न त्यजेत्, मूले घन्तत-
 पश्यात् ॥ १२५ ॥

क्रियासोपसंस्कारान्तरमाह ।

प्रागादित्योदयादीर्मं सङ्कल्प्य न जुहोति चेत् ॥ १२६ ॥

अग्न्याधिः पुनराधिर्वा नोभयं स्वामिसन्निधौ ।

नयन्तु । इति मन्थनमन्त्रः । प्रथोय धावकं सूष्यौ इदमोषात्तत्परिमा ।
 सूष्यौ कृत्वा तत कुर्व्यात् प्रेते मात्याऽऽतिक्रियाम् । नष्टेष्वभिव्यथा-
 रण्योर्नाग्रे स्वामो भियेत चेत् । आहरेदरण्योदन्दमाधानोक्तविधा-
 नतः । तदुपधा । तद्देवाभिर्मग्न्याम् तन्मन्त्राभ्यां विनिरक्षिपेत् । निर्म-
 न्ये धावके यद्दोषास्यार्थं तदस्ति चेत् । ततोऽग्निशून्यप्रेतोक्तमग्न्यादि
 प्रपद्यते । यस्तु यस्यास्यो जुष्टेत्यादिमन्त्रकर्मोक्तम् ।

अथमग्नं पुनराहारेषु पूर्वमेव गतः ।

आदित्योदयात् प्राक् होमं मङ्गल्य चेत्, भ, जुहोति । तदाऽऽधानमाधेयं वा भवति । स्वामिनो यजमानस्यासन्निधौ तु नोभयम् । अनुदितहोमपरिषहं कृत्वा यदि निमित्तं विना उदिते जुहोति तदा पुनराधानं न तु सति निमित्ते । दैवान् मानुषादाऽपराधादनुदितहोमिनोऽपि गौणकाले होमाद्यानात् । स्वाम्यसन्निधौ तु वचनात् भवति । यदा । निमित्तसङ्गावपरतया न घ्याल्येयम् । अनुदिते होमपरिषदिणा उदयात् पूर्वमकृते होमे पुनराधानमेव । गौणकालकथनं तु यजमानासन्निधाने । स्वामिसन्निधाविति पाठे तु, यजमानासन्निधाने न गौणकालविधानम् । किन्तु स्वामिसन्निधाने गौणकाल इत्यर्थः समायाति ॥ १२६ ॥

क्रियालोपस्यैव स्वरूपान्तरमाह ।

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्वीर्ध्वदेहिकम् ॥ १२७ ॥
प्रायश्चित्तमसौ स्मार्त्तं कृत्वाऽग्नीनादधीत च ।

यष्टरि प्रवधितरि अमृतं यष्टारं मृतमाकर्ण्य पुषादिना यस्य यष्टुरीर्ध्वदेहिकं पर्णगरविधिना कृतम् । यद्यात् क्रियता कालेनागतेन यद्या किं कार्यमत आह ।

प्रायश्चित्तेति । असौ स्मार्त्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा अग्नीन् पुनरादधीत च ॥ १२७ ॥

बौधायनोक्तं निमित्तान्तरमाह ।

नाशापहारावग्नीनां यद्वाऽऽरूढारखेर्यदा ॥ १२८ ॥

तदात्मारोपमार्गेण* लोकाग्नाववरोहणम् ।
 कुर्यान्न पुनराधानमिति बौधायनोऽब्रवीत् ॥ १२६ ॥
 अत्यन्तसङ्कटे क्वापि पक्षोऽयमुपयोऽस्यते ।
 तत्रैतेषु निमित्तेषु नष्टानां पुनराहितिः ॥ १३० ॥
 स्थितानुत्सृज्य चान्येषु पुनराधानमिष्यते ।
 तत्रोत्सर्गनिमित्तेषु यदाऽग्नीनां विनाशनम् ॥ १३१ ॥
 नष्टेषूत्सर्गहेतुषाधायोत्सृज्याहितिस्तदा ।

अग्नीनां यदा आहूढारणेः समारोपितारणेः रित्यपैकत्वमविव-
 चितम् । नाशापहारौ यदा स्यातां, तदा आत्मारोपणप्रकारेण लो-
 काग्नौ अवरोहणं कुर्यात् न पुनराधानमिति बौधायनोऽब्रवीत् ।
 अयं पक्षः अत्यन्तसङ्कटे महापदि कदाचित् उपयोगाय भवति
 न सर्वदा । उपसंहरति । तत्रेति । तत्र सर्वनिमित्तेषु मध्ये एतेषु
 पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु सत्सु नष्टानां पुनराहितिः । अन्येषु उत्सर्गपूर्वक-
 पुनराधाननिमित्तेषु जातेषु, स्थितान् खरे विद्यमानान् अग्नीनुत्-
 सृज्य पुनराधानमिष्यते । तत्रोत्तरार्द्धस्थितमुत्सर्गनिमित्तेष्विति
 पदमन्येधित्यनेन विशेषणीयम् । तत्रेति । तत्रापि उत्सर्गहेतुषु
 उत्सर्गपूर्वकपुनराधेयनिमित्तेषु केषु चिज्जातेषु, नष्टेषु सत्सु अग्नि-
 ध्विति श्रेयः । तदा च, धायोत्सृज्य पुनराधेयम् । यथा, पुनराधेय-
 माधानाप्रतिज्ञातस्य रात्रयशस्कामस्यैतुपक्रम्य चिराचावरमग्नीनुत्-
 सृज्येति उत्सर्ग आघातः । तत्राग्रयः स्थिताद्येत्तदा स्थितानामेवाग्नी-

नामुत्सर्गपूर्वकमाधेयम् । यदा तु केनचिन्निमित्तेनाग्निनाग्रे जाते
 अनुत्सर्गविशिष्टाधेये आधाने वा प्रसक्ते आधानाप्रतिज्ञात इत्या-
 दिना उत्सर्गविशिष्टाधेये च प्रसक्ते तदा नष्टानग्नीनाधेयेनाधानेन
 वा सम्याद्योत्सृज्य पुनराधेयमिति भावः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥
 १३१ ॥

तथा येषु निमित्तेषु सर्वैर्नाशोऽभिधीयते ॥ १३२ ॥

नष्ट एव भवेत्तत्र येषु नाशो विगीयते ।

तत्र किन्तु* भवेत्तावद्विकल्पो न हि सम्भवेत् ॥ १३३ ॥

पूर्वाङ्केषु येषु निमित्तेषु सर्वैर्नाशः अभिधीयते, तत्र तस्मिन्
 निमित्ते नष्ट एव भवेत् । पञ्चान्तरश्रवणाभावात् । येषु निमित्तेषु
 नाशो विगीयते परैर्निन्दितो भवति तत्र किन्तु भवेदिति प्रश्नः ।

तत्र पञ्चान्तरे सत्यपि तदाश्रयणं न कार्यमित्याह तावदादौ ।

विकल्पो न हि सम्भवेत् । यथा

ज्येष्ठा चेत् यजुभार्यस्य ह्यतिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमवैक इच्छन्ति न तु सूरयः ।

इत्यादावभिहितस्याग्निनागस्य, न तु सूरय इत्यनेनापवादः
 कृतः । तत्र किमनुष्ठेयमिति विप्रये विकल्पेन इच्छावशाद् भवि-
 तव्यमिति । तच्चेष्टाविकल्पेन भवति । तस्याष्टदोषदूषितत्वेना-
 नुपादेयतया व्यवस्थाविकल्पं युक्तं वक्तुम् ॥ १२९ ॥ १३३ ॥

* सर्वत्रैवं पाठः । किन्तु, - इति तु प्रतिभाति ।

† इत्यमेव सर्वत्र पाठः । व्यवस्थितविकल्पो युक्तो वक्तुम्, - इति तु
 भवितुमुचितम् ।

स यथा ।

विनाशस्याविधेयत्वादत एवं * विवेचनम् ।

आदराद्रक्ष्यमाणस्य सर्वेष्टैरेव नाशनम् ॥ १३४ ॥

न विगीतैरुपेक्षायां विगीतैरपि नाशनम् ।

विनाशस्येति । विनाशस्याविधेयत्वादिधेयभिन्नत्वादत एवं वि-
वेचनं विवेकः कार्यः । आदरात्परमभक्त्या रक्ष्यमाणस्य पुंसः सर्वेष्टैः
सर्वसम्पत्तैरेव पुनराधाननिमित्तेर्नाशनमग्रीनामिति शेषः । विगीतैः
सापवादकैर्निमित्तैर्न । उपेक्षायान्तु विगीतैरपि सापवादकैरपि
निमित्तैर्नश्यति । यथाकालकियं सावधानस्य परमश्रद्धावतः पुंसः
सर्वसम्पत्तैरेव पुनराधाननिमित्तैः पुनराधानं, उपेक्षावतो श्रद्धाव-
तश्च येन केनापि निमित्तेन पुनराधानमिति भावः ॥ १ ३ ४ ॥

अथ यदहरेवैनं श्रद्धोपगमेदित्युदिना श्रद्धावत्त्वस्याधिकारिवि-
शेषणत्वादसमञ्जसामसुं श्ववस्थां मन्वान आह ।

यद्वा ऽग्निरक्षणे मार्गो यादृशोऽङ्गीकृतः पुरा ॥ १३५ ॥

तदत्यये विनाशः स्यान्नान्यैः पाक्षिकहेतुभिः ।

यद्वेति । यद्वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । अग्निरक्षणे मार्गः प्रकारः
यादृशः पुराऽङ्गीकृतः, तदत्यये पूर्वाङ्गीकृतपक्षनाशे विनाशः स्यात् ।
अन्यैः पाक्षिकहेतुभिर्वैकल्पिकपदैर्न स्यात् । यथा नदीषीमाति-

* एव, - इति क० ख० ड० पुस्तकेषु पाठ ।

† यदा, - इति पाठ ग० ड० पुस्तकेषु ।

क्रमणे अग्निसंहरणार्थमग्न्यन्वारम्भे स्वीकृते कृदाचित् लौगा-
घ्यादिमतेनाकृते पुनराधानमेव । यदा तु आदित एव लौगाघ्यु-
क्तप्रकारेणानुष्ठाने*ऽन्वारम्भणाभावेऽपि न घतिरिति ॥ १३५ ॥

अथैतस्यापि रूपमित्यादिष्वदर्शनादपरितुथ्यमाणद्वय व्यवस्था-
न्तरमाह ।

यद्वाऽग्न्यर्जनशक्तस्य पाश्चिकैरपि नश्यति ॥ १३६ ॥
निमित्तैर्न दरिद्रस्य पाश्चिकैरग्निनाशनम् ।

यदेति । यदेति पूर्वपक्षापवादार्थं वचनम् । अर्जनशक्तस्य द्रव्यार्ज-
नमर्थस्य पाश्चिकैरपि निमित्तेर्नश्यति । सर्वेषु निमित्तमात्रेणापि
नश्यतीति भावः । दरिद्रस्य पाश्चिकैरग्निनाशनं नेति भावः ॥

१३६ ॥

अथैतदपि प्रभुसंमितशब्दोपसंख्येयानां कर्मणां दरिद्रादरिद्र-
साधारण्यात् यत्किञ्चिद्दोषदूषितत्वेनाग्नीनां तैस्त्वद्वितकर्मणामफल-
प्रदत्वेन फलगतया भग्नाच्चिदुर्वले पुंसि काणश्चवहाराद्यापेशलं मन्वान-
आह ।

यद्वाऽग्नीन् जनयेदेव निमित्तैः सर्वसम्पत्तैः ॥ १३७ ॥
पाश्चिकैर्जनने श्रेयो नैनस्तेष्वेव जुह्वतः ।

यदेति । यदेति पूर्ववत् । सर्वेषामाचार्याणां संमतेर्निमित्तैर्निर्-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यदा तु आदित एव लौगाघ्युक्तप्रकारेणा-
नुष्ठानं, तदा, - इति तु भवितुमुचितम् ।

एवाद्कैरिति यावत् । अग्नीन् जनयेदेव पुनराधानं कुर्यादिव ।
पात्रिकैर्निमित्तैर्जनने षति श्रेयः अधिकतमफलदातारोऽग्नयोभवेद्युः ।
अथ तेखेव जुहुतो यष्टुरेनो दोषो न । पात्रिकनिमित्तेन नैमि-
त्तिकेऽनुष्ठिते फलाधिक्यमिति भावः ॥१२७॥

ननु पात्रिकानुष्ठानकथनं व्यर्थमित्यत आह ।

अनेकाचार्यसिद्धान्ताः सौकर्याय निरूपिताः ॥ १३८ ॥
देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदाद्भवस्थिताः ।

अनेकावहवोये आचार्याः कल्पकृतस्तेषां सिद्धान्ताः, न तु पूर्व-
पक्षाः । तेषामनुष्ठानानहंत्वात् सिद्धान्तपक्षम् । सौकर्याय सुखेन
सकमांशरणाय निरूपिता सक्ताः । ननु तर्हि खेच्छाविकल्पाः स्युः,
इत्यत आह देशेति । देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदात् व्यवस्थिताः
व्यवस्थां प्राप्ताः । तथा च नैतेषां खलोकपोतन्यायेन प्रवृत्तिः । किं
तु अधिकारिणमालोच्येति । यथा एकाकिनी पत्नी अग्निभिः
सह न पायादित्येकाचार्यसिद्धान्तः । देशोपसृत्वे तु तादृशं यान-
मदुष्टमित्यपर्याचार्यसिद्धान्तः । अत्र देशकृता व्यवस्था । कालपरत्वेन
व्यवस्था, कालान्पत्वे निर्मर्थत्वादिखिव बोधा ॥१३८॥

पुनरुपसंहरति ।

पुनराधिप्रसङ्गेन किञ्चिद्दत्र निरूपितम् ॥ १४० ॥
प्रायश्चित्तान्तरं वक्ष्ये स्वस्थाने बहुविस्तरम् ॥ १४१ ॥

पुनरिति । पुनराधिः पुनराधानं, तत्रसङ्गेन प्रसङ्गसङ्गत्या

अग्निं पुनराधानमिमिन्ननिर्णयाधिकारे किञ्चित्प्रायश्चित्तं ममि-
 न्धनादिरूपं निरूपितम् । एतेनान्यप्रायश्चित्ताकथनाद्भूतं माशङ्क-
 नोयम् । स्वस्थाने प्रायश्चित्तनिर्णयाधिकारे बह्विन्तरोविन्तारोयस्य
 एवभूतं प्रायश्चित्तान्तरं प्रणीतास्कन्दनादि वक्ष्ये वदिय्यामि ॥

इति श्रीवादिभट्टमुद्गरकुठार श्रीकुमारस्वामिस्वरिसुत-
 त्रिकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिष्ठतापस्तम्ब-
 सूत्रध्वनितार्थकारिकासु पुनराधेयनिमित्त-
 निर्णयोनाम तृतीयकाण्डम् ॥

इतीत्यादि पूर्ववद्भाष्येयम् ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनविवरणे पुनराधेयनिर्णयं नाम
 तृतीयं काण्डम् ॥

• प्रकीर्णककाण्डम् ।

—००—

नौम्यद्विरिजाजानि गिरिजामातरं परम् ।

यन्नाभादाद्रजोजालवस्तैर्विभ्रैः पलायते ॥

अथोक्तामात्रेव सर्वधर्माणां प्रायश्च आवसथ्येऽग्नौ सम्भवात्कि-
ञ्चिदवशिष्टं केवलावसथ्यविषयकमेव वक्तुमुपक्रमते ।

सकृत् करणमिच्छन्ति पाकयज्ञेषु केष्वन ।

आवृत्तिं केचिदिच्छन्ति तच्चावृत्तिस्तु सम्मता ॥ १ ॥

सकृदिति । पाकयज्ञेषु पाकसंस्त्रासु केष्वन सकृत् करणमि-
च्छन्ति । केचिदावृत्तिमिच्छन्ति । इत्यतमाह । तत्रोभयपक्षमध्ये
अवृत्तिः सम्मता ॥ १ ॥

तत्र हेतुमाह ।

यस्मात् विधिविशेष्य फलमप्यतिरिच्यते ।

अष्टकानान्तु नावृत्तिः संस्कारः स हि निश्चितम् ॥ २ ॥

यस्मादिति । यस्मात् कारणाद्विधिविशेषेण, विध्यते अनेनेति
विधिः सिद्धादिसद्विशेषेण विशेषानुष्ठानेन फलमप्यतिरिच्यते
अधिकं भवति । यथा, आधानं प्रकृत्य शाखाभ्ररेऽभिहितं, पद्
दक्षिणा प्रतिविभज्य ददाति दादश चतुर्विंशतिर्वा भुयसीय
यथाग्रद्वमित्यादिषु दक्षिणादिविकल्पे विधिविशेषस्तु चतुर्विंशति-
गोदानपक्षस्तु दानेऽतिरिक्तं फलं, तथेहापीति भावः । एककर्मणि
गुणविशेषे फलविशेष इति कात्यायनाचार्योक्तेः । प्रकृत्येऽपि सकृत्-

पचात् विधिविशेषरूपेऽमरुदनुष्ठाने कृते फुलातिशय इति न
दृष्टान्तदाष्टान्तयोर्वैयधिकरणम् । पाकसंस्कारस्तु चतुर्विधाङ्गतादि-
भेदात् । तदुक्तं पारस्कराचार्यैः । चत्वारः पाकयज्ञाङ्गतोऽङ्गतः
प्रकृतः प्राग्गत इति । एतस्य चणानि च विस्तरभीत्या नोच्यन्त इति
सङ्क्षेपः ।

अष्टकानामप्यावृत्तौ प्राप्तायामाह ।

अष्टकानामिति । अष्टकानान्तु एतत्संज्ञकानां कर्मणां
नावृत्तिः ।

हेतुमाह ।

हि यस्मात् कारणात् स अष्टकारूपकर्मविशेषो निश्चितं सर्व-
ममृतं संस्कारः । आत्मसंस्कार इत्यर्थः । एकदा संस्कृतः पुरुषः
सर्वोपयोगाय भवतीत्युक्त्वात् । उपोपनयनादेः * आत्मसंस्काराणाम् ।
पार्वणादीनां तु नित्यत्वश्रवणादावृत्तिः ॥२॥

सकृत्करणेऽपि अधिकारिणमाह ।

अन्वष्टक्यं भवेत्कर्म यदि माता न जीवति ।

जीवत्पितृकविप्रस्य पिण्डयज्ञो भवेन्न वा ॥ ३ ॥

यदीति । यदि माता न जीवति तदैव भवतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गादाह ।

जीवत्पितृकस्य तु पिण्डयज्ञो भवेन्न वा भवेत् । उभयस्या-
प्याघातत्वात् । तथाहि सूचम् । होमान्तमनारम्भोवेति ॥३॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । उपनयनादीनां, - इति तु भवितुमुचितम् ।

एवमाभ्युदयिकेऽपि विकल्पः स्यादत आह ।

पितृस्तु जीवतोः कुर्यात् पुनः पाणिग्रहं तदा ।

पितुर्नान्दीमुखं श्राद्धं न तु स्वस्य मनोपिभिः ॥ ४ ॥

पितृरेति । पितृर्जीवतोः पाणिग्रहं यदा कुर्यात् तदा स्वस्य पितुर्नान्दीमुखं नान्दीमुखदेवताकं पुनः श्राद्धं कुर्यान्न तु स्वस्य । इति मनोपिभिः प्रोक्तमिति श्रेयः ।

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति वचनात् ।

पाणिग्रहपदमात्मसंस्कारोपसंख्यानम् । जीवत्पितुः सुतसंस्कारेषु तत्तद्दर्गपरित्यागेनोचितत्वाभिधानात् । जीवदर्गचयस्य तु लोपस्यैवाभिहितत्वाच्च । अत्र षड् वक्तव्यमस्ति, विस्तरभियोपरम्यते ॥ ४ ॥

शाखान्तरविषयमाह ।

नोद्धरेदावसथ्याग्निमेकाग्नित्वाद्नाहितः ।

वैश्वदेवादिकं कर्म तस्मात्तत्स्ये हविर्भुजि ॥ ५ ॥

उद्धृतो भूरिपाकार्थं यदि किञ्चित् तनूनपात ।

पूर्वेण योजयित्वा तु वैश्वदेवो विधीयते ॥ ६ ॥

अनाहितः साग्निकः एकाग्नित्वादावसथ्याग्नि पाकार्थं नोद्धरेत् । यत एक एवाग्नास्ति । आहिताग्निस्तु पाकार्थं उद्धरणं कुर्यादेव । यदि नोद्धरेत्तदा लौकिकाग्निमिद्विपाकेनैव तत्स्ये हविर्भुजि खरम्याग्नौ, वैश्वदेवादिकं कर्म कार्यम् । आदिपदाद्गौकरणादिक-

पश्चात् विधिविशेषरूपेऽसकृदनुष्ठाने कृते फुलातिग्रथ इति न
 दृष्टान्तदार्ष्टान्तयोर्वैष्यधिकरणम् । पाकसंस्कारं चतुर्विधाङ्गतादि-
 भेदान् । तदुक्तं पारस्कराचार्यैः । चत्वारः पाक्यघ्नाङ्गतोऽङ्गतः
 प्रङ्गतः प्राग्गत इति । एतल्लक्षणानि च विस्तरभीत्या नोच्यन्त इति
 सङ्क्षेपः ।

अष्टकानामथावृत्तौ प्राग्गत्यामाह ।

अष्टकानामिति । अष्टकानान्तु एतत्संज्ञकानां कर्मणां
 नावृत्तिः ।

हेतुमाह ।

हि पश्चात् कारणात् स अष्टकारूपकर्मविशेषोनिश्चितं सर्व-
 सम्प्रतं संस्कारः । आत्मसंस्कार इत्यर्थः । एकदा संज्ञितः पुरुषः
 सर्वापयोगाय भवतीत्युक्त्वात् । उपनयनादेः * आत्मसंस्काराणां ।
 पार्वणादीनां तु नित्यत्वग्रवणादावृत्तिः ॥२॥

सहात्करणेऽपि अधिकारिणमाह ।

अन्वष्टक्यं भवेत्कर्म यदि माता न जीवति ।

जीवत्पितृकविप्रस्य पिण्डयज्ञो भवेन्न वा ॥ ३ ॥

पदीति । यदि माता न जीवति तदैव भवतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गादाह ।

जीवत्पितृकस्य तु पिण्डयज्ञो भवेन्न वा भवेत् । उभयस्या-
 प्याघ्नातत्वात् । तथाहि सूत्रम् । होमान्तमन्यारम्भोवेति ॥३॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । उपनयनादीनां, - इति तु भवितुमुचितम् ।

एवमाभ्युदयिकेऽपि विकल्पः स्यादत आह ।

पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात् पुनः पाणिग्रहं तदा ।
पितुर्नान्दीमुखं श्राद्धं न तु स्वस्य मनोपिभिः ॥ ४ ॥

पित्रेरिति । पित्रोर्जीवतोः पाणिग्रहं यदा कुर्यात् तदा स्वस्य
पितुर्नान्दीमुखं नान्दीमुखदेवताकं पुनः श्राद्धं कुर्यान्न तु स्वस्य ।
इति मनोपिभिः प्रोक्तमिति शेषः ।

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति वचनात् ।
पाणिग्रहपदमात्मसंस्कारोपलक्षणम् । जीवत्पितुः सप्तसंस्कारेषु
तत्तद्गर्गपरित्यागेनोचितत्वाभिधानात् । जीवदगर्गवयस्य तु सोपस्यै-
वाभिहितत्वाच्च । अथ वङ्ग वक्तव्यमस्ति, विस्तरभियोपरम्यते ॥ ४ ॥

शाखान्तरविषयमाह ।

नोद्धरेदावसथ्याग्निमेकाग्नित्वाद्नाहितः ।
वैश्वदेवादिकं कर्म तस्मात्तत्स्ये हविर्भुञ्जि ॥ ५ ॥
उद्धृत्वा भूरिपाकार्थं यदि किञ्चित् तनूनपात् ।
पूर्वेण योजयित्वा तु वैश्वदेवो विधीयते ॥ ६ ॥

अनाहितः साग्निः एकाग्नित्वादावसथ्याग्नि पाकार्थं नोद्धरेत् ।
यत एक एवास्यास्ति । आहिताग्निस्तु पाकार्थं उद्धरणं कुर्या-
देव । यदि नोद्धरेत्तदा सौकिकाग्निमिद्विपाकेनैव तत्स्ये हविर्भुञ्जि
खरस्याग्नौ, वैश्वदेवादिकं कर्म कार्यम् । आदिपदादग्नौकरणादिक-

मपि । यदि चोद्धरेत्तदा भूरिपाकार्यं यदि किञ्चिदेकदेगेन तनून-
पादुद्धृतस्तदोद्धृतैकदेगद्धरस्याग्निना योजयित्वा वैश्वदेवः कार्य-
इति ॥५॥६॥

स्नातानुगमे स्थापनप्रकारमाह ।

प्रमादादग्निनाशयेन् मन्यनादरण्येस्ततः ।

पञ्चभूसंस्कृतिं कृत्वा स्थापयेदग्निमेधितम् ॥ ७ ॥

प्रमादेति । प्रमादादग्निनाशयेत्, ततोऽरण्येर्मन्यनादेधितं मृ-
द्धमग्निं पञ्चभूसंस्कृतिं परिमूहनादिकां कृत्वा खरे स्थापयेत् । नाथ
प्रायश्चित्तमिति ॥७॥

प्रमादान्नित्याकरणे विशेषमाह ।

कालातिक्रमणे कृत्वा प्रायश्चित्तं विधानतः ।

ततो होमोदिकं कर्म कुर्यान्नित्यं विचक्षणः ॥ ८ ॥

कालेति । कालातिक्रमणे मुख्यकालातिक्रमणे विधानतः यथा-
विध्युक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा होमादिकं नित्यं कर्म गौणकालेऽपि
कुर्यात् । तदुत्तरं प्रायश्चित्तमात्रं न कर्म । वैश्वदेवस्य तु रात्रेः
प्रथमयामपर्यन्तं गौण एव ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् ।

रात्रेः प्रहरपर्यन्तं कर्तव्यान्वेव सर्वथा ।

प्रहायज्ञश्च शौरश्च वर्जयित्वाविशेषत इत्युक्तेः ॥८॥

एवञ्च सति सायं होमात् प्रागेव भवति, न तदनन्तरमित्याह ।

अकृते वैश्वदेवे, चेदस्तमेति गभस्तिमान् ।
वैश्वदेवं ततः कृत्वा सायं होमं समाचरेत् ॥ ९ ॥

अकृतेति । सप्तार्थम् ॥९॥

एवमेव सर्वत्र साधारणन्यायमाह ।

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरेषु च ।
कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥१०॥

कालातीतेष्विति । कालातीतं कर्म कृत्वोत्तरं कार्यम् । न तु
मुख्यकाललोभेन कालातीतात् प्रागनुष्ठानम् । तत्र प्रायश्चित्त-
मकृत्वा कृत्वा वा कार्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥१०॥

प्रायश्चित्तं कृत्वैव कार्यमित्येवं पञ्चोप्यायान्, अत आह ।

पक्षादिः पिण्डयज्ञश्च प्रमादादकृतं यदि ।
प्रायश्चित्तं ततोऽहुत्वा कर्तव्यं तद्दिनान्तरे ॥ ११ ॥

पक्षादिरिति । पक्षादिः खालीपाकः, पिण्डयज्ञश्च, यदि प्रमा-
दादकृतः, तदा प्रायश्चित्तं ततोऽहुत्वा तत्पक्षादिकर्म दिनान्तरे कर्त-
व्यम् । आगामिपक्षादिकर्मणः प्राक् । प्रायश्चित्तस्य तु नानात्वा-
न्नोक्तम् । तत्र गौणकाले पथिकृतपूर्वकं भवतीति केचित्, परे तु
गौणातिक्रमे दार्शंपौर्णमासिकोभयपक्षादिकर्मलोपे तत्स्थाने पथि-
कृतित्यन्यत्र विस्तरः । पिण्डयज्ञस्य गौणकालोनास्तीति भाष्यकृतः ।
तलोपे वैश्वानरस्यस्यरेव भवति । रामाण्डारभाष्ये तु स्वकालादुत्तरो-
गौण इति वचनादागामिदर्शानुष्ठानं प्रायश्चित्तपूर्वकं पिण्डयज्ञस्ये-
त्युक्तम् ॥११॥

सर्वथैव नित्यकर्मलोपो न काचं इत्याशयेनाह ।

लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

प्रायश्चित्ते हुते पथान् नित्यं कर्म विधीयते ॥ १२ ॥

लुप्तेति । स्पृष्टार्थम् ॥ १२ ॥

श्रौतारणिवत् स्मार्तारण्योः श्रादीनां स्पर्शं त्यागः पूर्ववद्भवतौ-
त्यनुवदति ।

श्वश्रूद्रपतितोदक्याकाकवानररासभैः ।

स्पृष्टा मूत्रपुरीषेण नाशनेत्यरणिः स्फुटम् ॥ १३ ॥

श्वश्रेति । व्याख्यातपूर्वम् ॥ १३ ॥

अरणीनाशोत्तरं भूतनारणिस्लीकारोऽविशेषेण विधेयः । अन्यथा
अग्न्युपगमे पुनराधानं प्रसज्येत । अत आह ।

नष्टायामरणौ यावदग्निस्तिष्ठति वेश्मनि ।

तावद्दोमादि तत्र स्यात्तन्नाशे पुनराहरेत् ॥ १४ ॥

नष्टायामिति । जीर्णारणिप्रतिपत्तिस्तु पूर्वोक्ता ॥ १४ ॥

जीवत्पत्नीकस्य द्वितीयविवाहादौ वैवाहिकहोमाधिकरणा-
ग्निमाह ।

भार्यायां विद्यमानायां द्वितीयामुद्वेद् यदि ।

तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादावसथेऽग्निमान् ॥ १५ ॥

भार्यायामिति ॥ १५ ॥

• अपूर्वाधानप्रथममन्यनेऽरणिस्वरूपमाह ।

उत्ताना प्राक्शिरा वेदिर्यथा वेदिस्तथाऽरणिः ।

अध्वर्युः प्राङ्मुखोमन्येत प्रत्यक् सुचरणा हि सा ॥१६॥

उत्तनेति । यथा वेदिस्तथारणिरिति वक्तव्यत्वे प्रथमं वेदि-
स्वरूपमाह ।

उत्ताना प्राक्शिरा वेदिः । तदरणिस्वरूपं ध्येयम् । अध्वर्युः
प्राङ्मुखोमन्येत । हि यस्मान् सा ऽरणिः प्रत्यक् सुचरणा अस्ति ॥
१६॥

प्राङ्मुखेनैव मन्यनं कार्यमिति निरुक्त्यन्तराख्याह ।

प्राङ्मुखोविततो यज्ञः प्राङ्मुखेनैव ह्ययते ।

प्राक् प्रणीतादिपात्राणि यथादग्निस्तु मथ्यते ॥ १७ ॥

दृश्यवाट् वरुणं दृष्ट्वा भीतः प्रत्यगुदुद्रुवत् ।

तमिच्छेत् पुनराधानुं तस्मात् प्रत्यङ् मथीत वै ॥ १८ ॥

अनुलोमा भवेद्योनेः पार्श्वभेदेन भिद्यते ।

अनुलोमेन मथितः सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ १९ ॥

प्राङ्मुख इति । यज्ञः प्राङ्मुखः विततः । तथानिधेनैव ह्ययते ।
प्रणीतादिपात्राणि प्राक् प्राक्संस्थानि । तस्मादग्निः यथान् मथ्यते ।
तथा च घति मन्यनमपि प्राङ्मुखेनैव भवतीत्यभिप्रायः । दृश्यवाट्
प्रत्यक् वरुणं दृष्ट्वा भीतः सन् उदुद्रुवत् पलायते, तं पलायमान-
मग्निं पुनराधानुं निघलीकर्तुं इच्छेत् । तस्मात् प्रत्यङ् यथात्

स्थित्वा मयीत । वै इति निश्चयेन । अग्निवदण्योर्मध्ये ज्वनिकारूपोऽध्वर्युर्भवेत्तौति भावः ।

किञ्च । यः प्राङ्मुखोमन्येत्स योनेरनुलोमा भवति । पार्श्वभेदेन भिद्यतेऽरणिरिति शेषः । अनुलोममन्यगे फलमाह ।

अनुलोमेनेति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

योनिस्वरूपमाह ।

मूलादष्टाङ्गुलान् त्यक्त्वा अत्राच्च द्वादशाङ्गुलम् ।

मूलेति ।

अग्निविच्छेदे प्रायश्चित्तमाह ।

अग्निहोत्र्युपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारितः ॥ २० ॥

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्* ।

अग्निहोत्रीति । आहिताग्निर्ब्राह्मणः कामकारितो न तु निमित्तेन । अग्नीनुपविध्य विच्छिन्नान् कृत्वा, मासे अतीते चान्द्रायणं चरेत् । हेतुः । हि यस्मात्तद्वीरहत्यासमं प्रोक्तम् । एतेनेच्छयाऽग्नित्यागे यावन्तोमामा अतीतास्तावन्ति चान्द्रायणानि कुर्यादित्युक्तं भवति । ततश्च सायं प्रातश्च दिवसगणनया यावत्तौराङ्गतीः परिषद्भाय तावत्पर्याप्तं धान्यं धनमन्यदा एतादि द्विजातिभ्यो दद्यात् । अथ द्विजातिपदेन ब्राह्मण एवोच्यन्ते । दैवर्णिकग्रहणे वाक्यभेदापत्तेः । शेषं यावन्मन्दान्यतीतानौत्युक्तं कर्त्तुं प्रायश्चित्तमपि आचरेत् ॥ २० ॥

* अथ क्रियामपि यथ्यस्तुटित इति टीकापर्यालोचनया सम्भाव्यते ।

अल्बिगात्मा भूतं जाया शब्दं यस्य चतुष्टयमित्याद्युक्तस्यार्थ-
शौचस्य प्रागस्यमाह ।

सर्वेषामपि शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ॥ २१ ॥

सर्वेषामिति । स्पष्टार्थम् ॥ २१ ॥

यष्टरि प्रवसिते गृहे अल्बिगादिना होतव्यमित्याह ।

अग्निहोत्रं हुतं स्वामी प्रोषितो मन्यते यदा ॥

अपोऽग्नीयादिति कठैर्होमः स्पष्टमनूदितः ॥ २२ ॥

अग्निहोत्रमिति । प्रोषितोयष्टा अग्निहोत्रकाले भायंप्रातः अग्नि-
होत्रं हुतं यदा मन्यते, तदा ऽपोऽग्नीयात्, न तु तदानौमेव ।
क्षुतः । सर्वथैव नायुदकवर्जनमाप्नातमस्ति । तन्निरतिः श्रुताव-
भिहिता । एषा वै नौ स्वर्गश्चेति । कठैः कठशाखिभिर्होमः

स्पष्टमनूदितः प्रोक्तः ॥ २२ ॥

पक्षहोमे ह्यते गृहे सता प्रवसता वा द्रव्यत्यागः कार्य एवेत्याह ।

सर्वेषु पक्षहोमेषु द्रव्यत्यागोऽस्ति सर्वदा ॥

कर्मान्यदस्तु वा मा भू ज्जपोवा स्यान्न सोऽस्ति वा ॥ २३ ॥

सर्वेष्विति । सर्वेषु पक्षहोमेषु सर्वदा द्रव्यत्यागं कुर्यात् अन्यत्
कर्म सञ्चरघहणादि अस्तु वा मा भूज्जपः उपस्थानादिः स्यात् ।
सोऽपि वा नास्ति ॥ २३ ॥

हेतुमाह ।

त्यागाभावाद्हुतं न स्यात् समक्षमपि केवलम् ।

अतोहोमानुवादेन त्यागोऽस्त्येवेति कल्प्यते ॥ २४ ॥

त्यागेति । केवलं त्यागहीनं प्रचिन्नमपि कृतं न स्यात् ।
अतो होमानुवादेन कठायुक्तेन सर्वदा त्यागोऽस्त्येवेति कल्प्यते ।
असन्निधौ पत्न्यधिकारिणी ।

असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकरिका ।

इत्युक्तेः । प्रमत्तादियु अध्वर्युरपि ॥ २४ ॥

आद्यात्स्य अधिकारितावच्छेदकत्वमित्याह ।

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत* अद्धानो जितेन्द्रियः ।

न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ २५ ॥

पुण्यानीति । अद्धानः यज्ञादियु अद्धानपि जितेन्द्रियः
गृह्णात्मा अन्यानि पुण्यानि तीर्थसेवनादिरूपाणि कुरुते कुर्यात् ।
लिङ्घं हृत् । कुर्वीतिति वा पाठः । परन्तु इह अल्पदक्षिणैर्यज्ञैः
कदाचिदपि न यजेत ॥ २५ ॥

हेतुमाह ।

इन्द्रियाणि यज्ञः कीर्त्तिमायुः स्वर्गं प्रजां पश्यन् ।

हन्यल्पदक्षिणो यज्ञो तस्मान्नाल्पधनोयजेत् ॥ २६ ॥

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि यज्ञः स्वर्गं आयुः कीर्त्तिं प्रजां
पश्यन् अल्पदक्षिणो ऽयथोक्तदक्षिणो यज्ञोऽस्ति । तस्मादाद्यैवाधि-
कारोति । दानादिजन्यं यज्ञः । त्यागादिजन्या कीर्त्तिः ।

अर्षहीनोद्देश्राष्टं मन्त्रहीनस्तथर्त्विजम् ।

आत्मानं दक्षिणाहीनोनास्ति यज्ञममोरिपुरिति ॥

* कुरुते,—इति टीकासम्मतः पाठः ।

मास्ये दोषस्तानुणाच्च । इदञ्च काम्ययज्ञविषयम् ।

यस्य नित्यानि सुप्तानि तथैवागन्तुकानि च ।

विप्रश्नपि न स स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि स इति ॥

तस्मात् कन्दैः फलेर्मूलैर्मधुनाऽऽञ्चरसेन वा ।

नित्यं नित्यानि कुर्वीत न तु नित्यानि श्लोपयेदिति च ।

बौधायनवचोभ्यां विज्ञायते । श्रूयते च । यदि मौहीच विन्देरन्
केन जुहुयादित्यादि । ब्राह्मणस्य प्रतियहादिना राजन्यस्य जया-
दिनेत्याद्युपायेनाजितधनेनाञ्चलमपि काम्यपरमेव ।

अथोयाह्नोगजोयाह्नोयाह्ना चोभयतोमुखी ।

कुरुचेत्रे प्रगृह्यापि यजेतावशकैर्मघैः ॥

इत्यादिस्मरणात् । नित्येषु यथाशक्तिन्यायस्य काम्येषु सर्वाङ्गो-
पसंहारन्यायस्य च षष्ठाध्याये जागरूकत्वाच्चेति दिक् ॥ २६ ॥

धनाद्यर्जनमन्तरा प्रवासो न कार्य इत्याह ।

सर्वाणि तीर्थानि वसन्ति वेद्यां

सर्वे च देवायजतेऽग्निहोत्रे ।

उल्लङ्घ्य तानेकनिषेवणार्थं

व्यर्थं प्रयाणं दुरितञ्च यातुः ॥ २७ ॥

सर्वेति । यतः सर्वाणि तीर्थाणि वेद्यां वसन्ति, सर्वे च देवा-
विष्णादयोऽग्निहोत्रे यजते इत्यग्ने । आन्दमं माधुतम् । तथाच
आग्नावैष्णवपुरोडाशस्थाविका श्रुतिः । अग्निर्देवानामवमोविष्णुः
परम इत्यादिः । अतस्तान् तीर्थानि देवांस्य उल्लङ्घ्य एकनिषेवणार्थं

एकस्य तीर्थस्य देवस्य वा निषेवणार्थं प्रयुज्यं प्रवासोव्यर्थम् ।
तत्तीर्थफलभाक् न भवतीत्यर्थः । न केवलं व्यर्थमपि तु यातु-
दुरितघ्नेति ॥२७॥

एतादृशमतिविशिष्टमग्निसेवनमिति ध्वनयितुमेतदुक्तम् ।

ब्रह्मव्याकरणं कृत्वा हुत्वा वै पावके हविः ।
शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा शूद्रो गच्छत्यधोगतिम् ॥ २८ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मवेदः, व्याकरणसुधारणकृत्वा । तथा, पावके
हविर्हुत्वा । शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा । शूद्रोऽधोगतिं गच्छति ।
तस्मादेतत्त्रये द्विजातिरेवाधिकारीति भावः ॥ २८ ॥

इमे पञ्च आदौ प्रथमारभे ये पलाविष्टतास्ते सर्वदा यावज्जीवं
स्रस्त्रकाले अनुष्ठेयाः । तानेवाह ।

रूपं कालोऽनुनिर्वापो देवता श्रपणं तथा ।
आदौ ये विष्टताः पश्चास्त इमे सर्वदा स्मृताः ॥ २९ ॥

रूपमिति । एतेषामुदाहरणानि देवयाज्ञिकादिभिर्भाष्यादिषु
लिखितानि । तान्येवोच्यन्ते । रूपम्, दात्रायणदर्शपूर्णमासस्त्रह-
पादि । काल उदितानुदितादिः । अनुनिर्वापः, बैश्वधादित्ये-
ष्ट्यादिः । देवता, इन्द्रमहेन्द्रादिः । श्रपणं, गार्हपत्ये आहवनीये
वा । अथ सर्वेषादिपदेनातिमद्दृशमेवोपादेयम् । अन्यथा कालशब्देन
मघस्रकालपञ्चाहिकैकाहिकादिनत्रयादीनामपि नियमः प्रपद्येत ।
एवं, रूपमित्यनेन सुमद्दृशं तत्कार्यकारि याह्यम् । तद्य पूर्वोक्तम् ।
केचिद्रूपोदाहरणं यावाष्टयित्रीयसैककपालमाष्यमित्याहुः । तच्चि-

नयम् । कालादिगुण्यन्तौ हतमायश्चित्तेष्टेस्तदभावे पूर्णाङ्गत्यसम्भवा-
पातात् । न चेष्टापत्तिः । व्यवस्थाशास्त्रमममञ्जसं स्यात् । किञ्च,
तत्रापि गव्यत्वादिकमपि परिगृह्येत् सुदुस्त्वजं स्यात् । समिद्-
द्रव्यादिष्वपि पर्णमयत्वादीनां पूर्वपरिग्रहापत्तेश्च । तथाच सर्वमश-
क्यारभणैयश्च स्यात् । देवतायाः पुनर्विधानाच्च । न्यायस्य त्वगति-
कगतिकत्वात् सर्वेभ्य इत्यत्रैव दध्ना तण्डुलैरचतैर्वत्यादिपारस्करगृ-
ह्योक्तहोमद्रव्येषु गोभिलोक्तेषु च परिगृह्येत्सार्भेऽपि कादाचित्कत्वं
व्याह्रयेत् । न च मिद्धमिष्टम् ।

सायंहोनेषु यद्द्रव्यं प्रातर्होनेषु तद्भवेदिति ।

यज्ञपार्श्वीयमण्डनादिष्टवचनानर्थक्यापाताच्चेति दिक् । अन्येत्
रूपमित्यनेन क्रियारूपम्, अग्निष्ट इत्यङ्गिरभिसृष्टति सक्तत्
त्रिवेत्यादि । कालरूपम्, उदितानुदितहोमिगोरपि अपूर्व-
क्षणरूपम् । मन्त्ररूपम्, प्रत्यष्टमित्यादि । देशरूपम्, प्राक्संज्ञ-
मुदकसंज्ञादि । द्रव्यरूपम्, आल्यपुरोडाशादि । वर्णरूपं, कुश-
काशादि । समिद्रूपम्, पलाशोदुम्बरादि । एवमन्यत्सर्वमाचमने
प्राङ्मुखोदङ्मुखत्वादिकं वदन्ति । ते परास्ताः । कालादीनां
पृथगुपदेशवैयर्थ्यात् । अत्राक्यानुष्ठानप्रसङ्गाच्च ।

पूर्वैव योनिः पूर्वात् पुनराधानकर्मेणि ।

इत्यादि वचनवैयर्थ्याच्चेति सङ्क्षेपः ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनविशरणे प्रकीर्णकनिरूपणम् ॥

नो दृष्टं न च वा श्रुतं न कथितं केचित् कदाचित् क्वचि-
 श्चो भूतं न भविष्यतीत्युपसृतेनान्यत् परम्भावुकम् ।
 अचामी मदनानलस्य विधुरा श्रीकण्ठवैकुण्ठका.
 सूर्याचन्द्रमसौ दधीचिविटपाम्भोजस्य ते षाक्षिणः ॥